

กระบวนการสร้างมารยาทของสังคมไทย



บทคัดย่อและแฟ้มข้อมูลฉบับเต็มของวิทยานิพนธ์ตั้งแต่ปีการศึกษา 2554 ที่ให้บริการในคลังปัญญาจุฬาฯ (CUIR)
เป็นแฟ้มข้อมูลของนิสิตเจ้าของวิทยานิพนธ์ ที่ส่งผ่านทางบัณฑิตวิทยาลัย

The abstract and full text of theses from the academic year 2011 in Chulalongkorn University Intellectual Repository (CUIR)
are the thesis authors' files submitted through the University Graduate School.

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์การเมือง
คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ปีการศึกษา 2560
ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Manner Formation of Thai Society

Mr. Pagornsit Thana



A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts Program in Political Economy

Faculty of Economics

Chulalongkorn University

Academic Year 2017

Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์

กระบวนการสร้างมารยาทของสังคมไทย

โดย

นายปกรณ์สิทธิ ฐานา

สาขาวิชา

เศรษฐศาสตร์การเมือง

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ธานี ชัยวัฒน์

คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโทบริหารธุรกิจ

.....คณบดีคณะเศรษฐศาสตร์

(ศาสตราจารย์ ดร.วรเวศม์ สุวรรณระดา)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.นพพล วิทย์วรพงศ์)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ธานี ชัยวัฒน์)

.....กรรมการ

(รองศาสตราจารย์ ดร.ธนะพงษ์ โพธิ์ปิติ)

.....กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย

(รองศาสตราจารย์แล ดิลกวิทยรัตน์)

.....กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย

(ศาสตราจารย์ ดร.ผาสุก พงษ์ไพจิตร)

5785323829 : MAJOR POLITICAL ECONOMY

KEYWORDS: MANNER, CODE OF CONDUCT, CULTURAL POLITICS

PAGORNSIT THANA: Manner Formation of Thai Society. ADVISOR: ASST. PROF. THANEE CHAIWAT, Ph.D., 138 pp.

This thesis aimed to study the changes and formations of manners in Thai society by applying cultural politics conception as the frame of analysis. This research will study only official manners which the government applied to the code of citizen's conduct.

This study found that manners in Thai society have been changed many times. Manners, as a field, have been used for contesting cultural power by elites. Moreover, manners are also applied for citizen to be instilled political ideology in order to shape them as ideal citizen of elite perspective.



Field of Study: Political Economy

Academic Year: 2017

Student's Signature

Advisor's Signature

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เกิดขึ้นและสำเร็จลงได้ด้วยความกรุณาของ ผศ.ดร.ธานี ชัยวัฒน์ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ที่ใจดี ใจเย็น และเป็นตัวอย่างที่ดีของผู้ที่ทุ่มเทกับการทำงาน

ขอขอบพระคุณ ผศ.ดร.นพพล วิทย์วรพงศ์ รศ.ดร.ธนะพงษ์ โปธิปิติ รศ.แล ดิลกวิทยรัตน์ และ ศ.ดร.ผาสุก พงษ์ไพจิตร ที่ช่วยให้คำแนะนำในการสอบวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นอย่างดี

และขอขอบพระคุณ คุณพ่อและคุณแม่ที่สนับสนุนผู้เขียนในทุกมิติของชีวิต หากวิทยานิพนธ์ฉบับนี้พอจะมีประโยชน์กับผู้อื่นบ้าง ผู้เขียนขอยกความดีเหล่านั้นแต่คุณพ่อคุณแม่ที่รักยิ่ง



สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	9
บทที่ 1 บทนำ.....	10
1.1 ที่มาและความสำคัญ.....	10
1.2 ทบทวนวรรณกรรม.....	11
1.3 ขอบเขตการศึกษาและวิธีการศึกษา.....	16
1.4 แนวคิดทฤษฎี.....	20
1.5 วัตถุประสงค์.....	22
1.6 คำถามวิจัย.....	22
บทที่ 2 ธรรมเนียมศักดิ์ดินา.....	23
2.1 ลักษณะทั่วไปของสังคมศักดิ์ดินา.....	23
2.2 ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นในสังคมศักดิ์ดินา.....	27
2.3 แบบแผนธรรมเนียมในสังคมศักดิ์ดินา.....	29
2.4 สรุปลักษณะธรรมเนียมศักดิ์ดินา.....	43
บทที่ 3 จรรยาพลเมือง.....	44
3.1 การเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมสมัยรัชกาลที่ 4.....	44
3.2 การเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมสมัยรัชกาลที่ 5.....	52
3.3 วิชาจรรยา.....	61
3.4 สรุปลักษณะจรรยาพลเมือง.....	80

บทที่ 4 รุ่งเรือง “นิสสัยของชาติ”	82
4.1 นโยบายสร้างชาติทางวัฒนธรรมของหลวงพิบูลสงคราม	83
4.2 รัฐนิยมกับมารยาท	84
4.3 กฎหมายกับมารยาท	90
4.4 สรุปสมัยรุ่งเรือง “นิสสัยของชาติ”	96
บทที่ 5 มารยาทคือเอกลักษณ์ไทย	98
5.1 การฟื้นฟูพระราชนาฏจักรี	98
5.2 มารยาทไทยในฐานะมรดกทางวัฒนธรรมประเพณี	102
5.3 มารยาทไทยในฐานะเอกลักษณ์ของชาติ	114
5.4 สรุปสมัยมารยาทคือเอกลักษณ์ไทย	123
บทที่ 6 สรุปผล	125
รายการอ้างอิง	130
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์	138

สารบัญตาราง

ตารางที่ 1 ลำดับของยศ ประเพณีตามกฎหมาย และศักดินา	25
---	----



บทที่ 1 บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญ

...มารยาทไทย เป็นกิจกรรมารยาทที่คนไทยได้สร้างสรรค์ให้เหมาะกับลักษณะนิสัยของคนไทย และสภาพแวดล้อมของประเทศไทย เป็นที่ประจักษ์โดยทั่วไปว่า มารยาทไทย เป็นเอกลักษณ์ที่โดดเด่นอย่างหนึ่งของคนไทย โดยเฉพาะการไหว้ ซึ่งเกิดจากอุปนิสัยที่แท้จริงของคนไทยที่มีความนอบน้อม ความเคารพในอาวุโส รวมถึงความกตัญญูกตเวทียของผู้มีพระคุณ...¹

พินิจ อินทรสมบัติ

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวัฒนธรรม (พ.ศ. 2553)

“หนังสือมารยาทไทย” ของกระทรวงวัฒนธรรม ยกย่องมารยาทไทยอันประกอบไปด้วยแบบแผน การไหว้ ยืน เดิน นั่ง นอน และแสดงความเคารพกันตามอาวุโสและบุญคุณ ฯลฯ ว่าเป็นเอกลักษณ์ของคนไทยและชาติไทย เป็นมรดกตกทอดจากบรรพบุรุษที่สร้างสรรค์มารยาทให้เหมาะกับลักษณะนิสัยของคนไทย ควรค่าแก่การสานให้เป็นมรดกทางวัฒนธรรมต่อไป² หนังสือมารยาทไทยได้รับการตีพิมพ์เป็นครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 2531 ต่อมาปี พ.ศ. 2533 กระทรวงศึกษาธิการอนุญาตให้ใช้หนังสือมารยาทไทย เป็นหนังสือกลุ่มสร้างเสริมลักษณะนิสัยสำหรับนักเรียนระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษาได้³ นับจากนั้นเป็นต้นมาหนังสือเล่มดังกล่าวได้รับการจัดพิมพ์อีกหลายครั้ง เฉพาะในระหว่างปี พ.ศ. 2550 - พ.ศ. 2553 กรมส่งเสริมวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม ตีพิมพ์เผยแพร่ถึง 174,000 เล่ม⁴

อย่างไรก็ดี ในเรื่องมารยาทไทย คำ ผกา ให้คำอธิบายที่แตกต่างออกไป ในหนังสือ ‘ทั้งหมดขวา-หัน’ คำ ผกา พินิจมารยาทไทยในฐานะทุนทางวัฒนธรรมชนิดหนึ่งของระบอบอำนาจนิยมในสังคมไทยโดยอธิบายว่ามารยาทไทยเป็นมารยาทที่สอนให้คนรู้จักที่ต่ำที่สูง กล่อมเกล้าให้คนเชื่อว่าคน

¹ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, *มารยาทไทย*, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด, 2553), หน้า คำนิยม.

² เรื่องเดียวกัน. หน้า คำนิยม, คำนำ.

³ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, *มารยาทไทย* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2539), หน้า คำนำ, ประกาศกระทรวงศึกษาธิการ.

⁴ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, *มารยาทไทย*.

ไม่เท่ากัน เป็นแบบแผนปฏิบัติที่ใช้ในการปลูกฝังอุดมการณ์เผด็จการอำนาจนิยมในตัวผู้คน สั่งสอน และสั่งสมจนกลายเป็น “สามัญสำนึก” อันเป็นปฏิกิริยาต่อหลักการประชาธิปไตย⁵

ข้อเสนอของคำ ผกา ชี้ให้เห็นว่าการปลูกฝังมารยาทไทยของรัฐมีนัยทางการเมือง ในมิตินี้การตีพิมพ์เผยแพร่หนังสือมารยาทไทยอย่างต่อเนื่องและเป็นจำนวนมากของรัฐจึงเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการปลูกฝังและเผยแพร่ระบบคุณค่าที่สนับสนุนระบอบอำนาจนิยมในสังคมไทย แม้จะให้ข้อวิพากษ์ที่แหลมคมแต่เนื่องจากงานของคำ ผกา อธิบายการเติบโตของอุดมการณ์ในสังคมไทยอย่างหลากหลายจึงมิได้ให้รายละเอียดเจาะลึกในเรื่องใดเรื่องหนึ่งโดยเฉพาะ อย่างไรก็ตามข้อวิพากษ์เกี่ยวกับมารยาทของคำ ผกา ชวนให้ผู้เขียนสนใจศึกษาต่อเรื่อง “มารยาทไทย” โดยเฉพาะอย่างยิ่งในมิติทางสังคมและการเมือง

1.2 ทบทวนวรรณกรรม

เมื่อสำรวจงานเขียนเกี่ยวกับมารยาทไทย พบว่างานส่วนใหญ่เป็นงานเกี่ยวกับการประเมินมารยาทหรือการพัฒนาสื่อการเรียนการสอนเกี่ยวกับมารยาท ในขณะที่งานเขียนเกี่ยวกับมารยาทในมิติสังคมการเมืองมีจำนวนไม่มาก ดังนี้

1. งานเขียนเกี่ยวกับการประเมินมารยาทและการพัฒนาสื่อการเรียนมารยาท

งานเขียนเกี่ยวกับมารยาทส่วนใหญ่อยู่ในแวดวงศึกษาศาสตร์และจิตวิทยา เกี่ยวข้องกับการประเมินมารยาทของผู้คนหรือการพัฒนาสื่อการเรียนการสอนมารยาท งานเหล่านี้มีลักษณะร่วมคือใช้มารยาทไทยที่เกี่ยวกับการกำกับอริยาบถ กาย วาจา ใจ หรือมารยาทชาวพุทธเป็นมาตรฐานในการประเมินผลหรือพัฒนาสื่อด้านมารยาท ตัวอย่างงานกลุ่มนี้เช่น วันวิสาข์ แก้วแล (2558) รุ่งฤทัย จตุรภุชพรพงศ์ (2555) พระอิทธิพงษ์ พาพวย (2554) ปิยวรรณ ขोजิตต์เมตต์ (2553) พรสวรรค์ ถนอมพุทรา (2547) และ ยาวรรักษ์ บุญชัย (2529)⁶ แม้จะไม่ได้ใช้งานเหล่านี้เป็นแหล่งข้อมูลในการศึกษา แต่

⁵ คำ ผกา, *ทั้งหมด ขว-หัน!* (กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2559), หน้า 41-48.

⁶ วันวิสาข์ แก้วแล, "ผลการใช้ชุดกิจกรรมแนะแนวตามแนวคิดพุทธธรรมนิยมที่มีต่อการพัฒนามารยาทไทยของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 โรงเรียนหาดใหญ่วิทยาลัยสมบูรณ์กุลกันยา จังหวัดสงขลา" (วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต แผนกวิชาการแนะแนวและการปรึกษาเชิงจิตวิทยา, มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2558); ปิยวรรณ ขोजิตต์เมตต์, "ผลการจัดกิจกรรมกลุ่มประกอบสื่อมัลติมีเดียที่มีต่อความเข้าใจ และการแสดงออกด้านมารยาทไทยของเด็กปฐมวัย โรงเรียนอนุบาลคหกรรมศาสตร์เกษตร มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์" (วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาปฐมวัยศึกษา มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2553); รุ่งฤทัย จตุรภุชพรพงศ์, "ปัจจัยที่ส่งเสริมการแสดงมารยาทไทยของนักเรียนระดับชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย อำเภอพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม" (ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจิตวิทยาชุมชน, รุ่งฤทัย จตุรภุชพรพงศ์, 2555); พรสวรรค์ ถนอมพุทรา, "ผลของการฝึกปฏิบัติการแสดงออกที่เหมาะสมที่มีต่อมารยาทในชั้นเรียนของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 โรงเรียนสวัสดิ์

งานกลุ่มนี้แสดงให้เห็นว่า ในแวดวงการศึกษาและจิตวิทยาเลือกใช้มารยาทชุดใดในการปลูกฝังและประเมินมารยาทของผู้คน สะท้อนให้เห็นว่ามารยาทชุดใดเป็นมารยาท “กระแสหลัก” ที่ได้รับการยอมรับ เลือกใช้และมีอิทธิพลในสังคม

2. งานเขียนเกี่ยวกับมารยาทในบริบททางสังคม

งานเขียนเกี่ยวกับมารยาทในบริบททางสังคมมีจำนวนไม่มาก มีเพียงงานของ เฉลิมศรี พลายพงษา (2545) และงานของ Patrick Jory (2548, 2558, 2560) ดังนี้

งานของ เฉลิมศรี พลายพงษา เรื่อง “มารยาทไทย : วัฒนธรรมบนรากฐานของพระพุทธศาสนา”⁷ พยายามแสวงหาที่มาของมารยาทไทย โดยเปรียบเทียบมารยาทไทยชุดเอกลักษณ์ของชาติกับพระไตรปิฎก โดยเสนอว่ารากฐานของมารยาทไทยทั้งด้านกาย วาจา ใจ มาจากพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎก โดยเฉพาะพระวินัยปิฎกหมวดเสขียวัตถ์ ว่าด้วยเรื่องจรรยาบรรณมารยาทภิกษุสงฆ์ แม้จะเป็นงานที่พยายามแสวงหาที่มาของมารยาท แต่เนื่องวิธีการศึกษาเป็นการ “เลือก” ใช้ข้อมูลสองชุดมาเปรียบเทียบกัน จึงไม่ได้แสดงให้เห็นรากฐานที่มาของมารยาทไทยอย่างเป็นประวัติศาสตร์และหลุดลอยไปจากบริบททางสังคม อย่างไรก็ตามชิ้นนี้มีประโยชน์มากในการแสดงให้เห็นความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดของรูปแบบการกำกับอิริยาบถของพระสงฆ์และรูปแบบการกำกับอิริยาบถในมารยาทไทย ทั้งการยืน เดิน กราบ ไหว้ หมอบ คลาน ฯลฯ ซึ่งชี้ให้เห็นว่ามารยาทไทยมีความสัมพันธ์กับวิถีปฏิบัติในพระพุทธศาสนาอย่างสูง

งานกลุ่มที่สองเป็นของ Patrick Jory ซึ่งมี 2 ชิ้นคือ บทความเรื่อง "Thailand's Politics of Politeness: Qualities of a Gentleman and the Making of 'Thai Manners'" (2558) และบทความประกอบการสัมมนาเรื่อง “คุณธรรมจริยธรรมไทย (Thai Morals and Manners) A Historical Perspective” (2560) นอกจากนี้ยังมีบันทึกการสัมมนาของ Patrick Jory เรื่อง “มองมารยาทกับความเป็นชาติไทยผ่านสมบัติผู้ดี” (2548) โดยกองบรรณาธิการวารสารฟ้าเดียวกันอีกชิ้น

วิทยา เขตวัฒนา กรุงเทพมหานคร” (สารนิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจิตวิทยาการศึกษา, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2547); อนงค์ บัวทองเลิศ, “การพัฒนาผลการเรียนรู้เรื่องหน้าที่และมารยาทชาวพุทธของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 โดยจัดการเรียนรู้ด้วยเทคนิค Stad และ Tgt” (วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาหลักสูตรและการนิเทศ, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2550); เยาวรัช บุญชัย, “การเปรียบเทียบความคิดเห็นเกี่ยวกับจรรยาบรรณมารยาทไทยบางประการของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนปลายที่มาจากครอบครัวที่มีวิถีชีวิตแตกต่างกัน” (วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชามัธยมศึกษา, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2529); พระอิทธิพงษ์ พาพวย, “การพัฒนามารยาทของนักเรียนช่วงชั้นที่ 2 โรงเรียนวัดหนองจอกใหญ่ ตำบลโคกแย้ อำเภอนองแคว จังหวัดสระบุรี” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพุทธศาสตร์การพัฒนา, มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี, 2554).

⁷ เฉลิมศรี พลายพงษา, “มารยาทไทย : วัฒนธรรมบนรากฐานของพระพุทธศาสนา” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาไทยศึกษา, สถาบันราชภัฏธนบุรี, 2545).

หนึ่งด้วย⁸ ทั้งนี้งานทั้ง 3 ชิ้นมีขอบเขตการศึกษาเดียวกันคือศึกษามารยาทในช่วงรัชกาลที่ 5-6 โดยเฉพาะอย่างยิ่งหนังสือสมบัติของผู้ดี เปรียบเทียบกับหนังสือมารยาทหลังยุคสุโขทัยเป็นต้นมา โดยวิเคราะห์ผ่านมุมมองเรื่องการจัดการร่างกาย ความเป็นไทยและชาตินิยม

Jory เสนอว่า สาระสำคัญในหนังสือสมบัติของผู้ดีคือ การพยายามจัดการกับร่างกายของคนในสังคมเพื่อเตรียมคนให้พร้อมกับการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยขณะนั้นที่ระบอบราชการกำลังขยายตัว เริ่มปรากฏชนชั้นกระฎุมพีและแนวคิดเรื่องเสรีนิยม สิทธิและความเสมอภาค Jory ตั้งข้อสังเกตว่าในสมบัติของผู้ดีไม่มีการพูดถึงเอกลักษณ์ความเป็นไทยหรือแนวคิดเรื่องวัฒนธรรมไทยเลย แตกต่างจากหนังสือมารยาทในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ที่มีการเพิ่มความเป็นไทยลงไปในการขยายไทยและทำให้มารยาทกลายเป็นสัญลักษณ์ของเอกลักษณ์ไทย มารยาทในยุคนี้รับมรดกมาจากราชสำนัก เน้นเรื่องพิธีการเป็นหลัก และเน้นไปที่ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็นสำคัญ ขณะเดียวกันกลับมองว่าแนวคิดตะวันตก ความเสมอภาค และสิทธิเสรีภาพเป็นภัยคุกคาม⁹

นอกจากนี้ Jory ยังอธิบายให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของการสร้างมารยาทกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในสมัยรัฐบาลจอมสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ด้วยกล่าวคือ หนังสือสมบัติผู้ดีเขียนขึ้นเพื่อสร้างข้าราชการที่ดีให้กับราชสำนัก แต่การเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 ทำให้อำนาจของราชสำนักลดลง อันเป็นการลดบทบาทของหนังสือสมบัติของผู้ดีลงไปด้วย ทว่าหลังทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา การขยายตัวของพรรคคอมมิวนิสต์ ทำให้มีการรื้อฟื้นบทบาททางการเมืองของราชสำนักขึ้นมาอีกครั้ง และมีพลังมากขึ้นในช่วงที่จอมสฤษดิ์เป็นนายกรัฐมนตรี เมื่อราชสำนักกลับมามีพลังอีกครั้ง ชนชั้นนำราชสำนักจึงกลับมามีบทบาทในสังคมอีกครั้งด้วยเช่นกัน ในช่วงนี้จึงมีการนำหนังสือสมบัติของผู้ดีมาเผยแพร่อีกครั้ง รวมถึงเริ่มมีการนำมารยาทของราชสำนักมาเผยแพร่และสร้างใหม่เป็นมารยาทไทยด้วย ที่สำคัญคือ Jory อธิบายให้เห็นถึงปฏิกริยาต้านการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 ของชนชั้น

CHULALONGKORN UNIVERSITY

⁸ Patrick Jory, "Thailand's Politics of Politeness: Qualities of a Gentleman and the Making of 'Thai Manners'," *South East Asia Research* 23, 3 (2015); Patrick Jory, "คุณธรรมจริยธรรมไทย (Thai Morals and Manners) a Historical Perspective" (เอกสารการสัมมนา 13th International Conference on Thai Studies Chiang Mai, 15th-18th July 2017, Chiang Mai, 2017); กองบรรณาธิการ, "มองมารยาทกับความเป็นชาติไทยผ่านสมบัติผู้ดี," *ฟ้าเดียวกัน* ปีที่ 3 ฉบับที่ 1 มกราคม - มีนาคม (2548). งานชิ้นหลังนี้เป็นการสรุปการนำเสนอของ Patrick Jory ในงานสัมมนาหัวข้อ "มารยาทกับความเป็นชาติไทย" ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร โดยกองบรรณาธิการสำนักพิมพ์ฟ้าเดียวกัน

อนึ่งผู้เขียนได้รับประโยชน์อย่างมากจากงานเรื่อง "Thailand's Politics of Politeness: Qualities of a Gentleman and the Making of 'Thai Manners'" โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อมูลเกี่ยวกับรายชื่อหนังสือมารยาท และรายชื่อบุคคลที่เกี่ยวข้องกับการสร้างมารยาทในสังคมไทย

⁹ กองบรรณาธิการ. หน้า 32-33.

นาราชสำนักในสมัยดังกล่าว ผ่านความรู้สึกของคุณหญิงดุขฎิ มาลากุล ที่กล่าวในหนังสือมรรยาทเล่มน้อยที่แต่งขึ้นในปี พ.ศ. 2503¹⁰ ที่ว่า

...ข้าพเจ้ามีความรู้สึกอยู่บ่อย ๆ ว่า บ้านเมืองของเราในระยะเวลา 28 ปีหลังจากที่ล่วงมานี้ มีความเจริญทางวัตถุเป็นอันมาก แต่ทางจิตใจรู้สึกว่าจะได้รับความทำนุบำรุงให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นอีก การที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะกล่าวโดยทั่วไปแล้ว เรายังมีความเข้าใจในคำว่าเสรีภาพไม่ถ่องแท้สักประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งอาจเป็นเพราะสิ่งแวดล้อมของเราเปลี่ยนแปลงไป เป็นต้นว่ามีการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง และมีสงครามโลก...บุคคลชั้นใหม่ที่เติบโตขึ้นในระหว่าง 28 ปีหลัง ก็ได้รับความกระทบกระเทือนจากความเหวี่ยงตัวของสังคมโดยทั่วไปจนแทบจะตั้งตัวไม่ได้...ข้าพเจ้ามีความเชื่อมั่นและมีความหวังว่า ความเหวี่ยงตัวของสังคมโดยทั่วไป ซึ่งได้เหวี่ยงออกไปจนสุดตัวแล้วนั้น ถึงระยะเวลาที่จะเหวี่ยงกลับมาแล้ว...¹¹

Jory เห็นว่าตัวเลข 28 ปีเป็นการกล่าวพาดพิงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 ว่าเป็นต้นเหตุของความเสื่อมโทรมของมาตรฐานความประพฤติของเยาวชน ความพยายามในการสร้างและเผยแพร่มารยาทแบบใหม่ที่ผูกพันใกล้ชิดกับราชสำนักจึงอาจจะกล่าวได้ว่าเป็นหนึ่งในปฏิกิริยาต่อต้านมรดกของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475¹² โดยสรุป Jory เห็นว่าการปลูกฝังมารยาทเป็นความพยายามในการเอาแนวคิดชาตินิยมมาจัดการกับร่างกาย มารยาทชุดสมบัติผู้ดี ต้องการให้คนก้าวทันความเปลี่ยนแปลงของโลก ในขณะที่มารยาทช่วงหลังกลุ่มเกลาเยาวชนให้เป็นคนที่น่าอบน้อม ไม่เชื่อในความเสมอภาค คล้ายกับติดอยู่ในสังคมศักดินา¹³ แม้ Jory จะชี้ให้เห็นว่ามารยาทมีความสัมพันธ์กับบริบททางสังคมการเมืองและมีการเปลี่ยนแปลงในแต่ละช่วงเวลาของประวัติศาสตร์ แต่เนื่องจากเป็นศึกษาผ่านการยกตัวอย่างหนังสือมารยาทบางชิ้นในบางช่วงเวลาจึงทำให้ไม่เห็นความต่อเนื่องของการเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์

¹⁰ Patrick Jory. pp. 369-371, 375. Jory แปล “หนังสือมรรยาทเล่มน้อย” เป็นภาษาอังกฤษว่า “Little Book on Manners”

¹¹ ดุขฎิ มาลากุล, *มรรยาทเล่มน้อย* (พระนคร: โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา, 2503), หน้า ค-ฉ. Patrick Jory ยกตัวอย่างข้อความดังกล่าวโดยแปลเป็นภาษาอังกฤษไว้ในบทความ "Thailand's Politics of Politeness: Qualities of a Gentleman and the Making of 'Thai Manners' pp. 369-370 ในส่วนนี้ผู้เขียนใช้ข้อความจากหนังสือมรรยาทเล่มน้อยเพื่อสื่อความตามต้นฉบับ โดยย่อความจากที่ Jory ยกตัวอย่างไว้ในบทความเล็กน้อย อย่างไรก็ตามก็ตีจะมีการอธิบายเรื่องนี้อีกครั้งในบทที่ 5

¹² Patrick Jory. pp. 370-371.

¹³ กองบรรณาธิการ. หน้า 33.

อย่างไรก็ดี มีงานอีกชิ้นหนึ่งที่ช่วยเติมเต็มความรู้ในช่วงเวลาที่ขาดหายไปในงานของ Jory ได้¹⁴ คือ วิทยานิพนธ์เรื่อง “การสร้างร่างกายพลเมืองไทยในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม พ.ศ.2481 - 2487” ของก้องสกล กวินรวีกุล ซึ่งศึกษาวิธีการสร้างร่างกายพลเมืองในสมัยสร้างชาติของจอมพล ป. พิบูลสงคราม แม้จะไม่ใช่งานที่ศึกษามารยาทโดยตรงแต่มีการอธิบายครอบคลุมไปถึงบทบาทของรัฐในการสร้างความเป็นอารยชนให้ประชากรในประเทศผ่านการปรับปรุงการแต่งกาย กิริยาและมารยาท รวมไปถึงกับการปลูกฝังอุดมการณ์ชาตินิยม งานชิ้นนี้ชี้ให้เห็นว่ารัฐมีบทบาทโดยตรงต่อการ “สร้าง” แบบแผนกิริยามารยาทของผู้คนในประเทศ เพื่อสร้างพลเมืองในแบบที่รัฐต้องการ¹⁵

เมื่อสังเคราะห์งานของ Jory และก้องสกลเข้าด้วยกัน จะช่วยให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของมารยาทไทยจากสมัยรัชกาลที่ 6 ในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ถึงสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ต่อเนื่องยิ่งขึ้นพร้อมไปกับการย้ำให้เห็นว่ามารยาทไทยมีความสัมพันธ์กับบริบททางสังคมมายาวนานมีการเปลี่ยนแปลงหลายครั้ง และเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง

จากการทบทวนวรรณกรรมพบว่ามารยาทในสังคมไทยมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา โดยที่ผ่านมามีการสร้างมารยาทขึ้นใหม่อย่างน้อย 3 ชุดใน 3 ช่วงเวลา ที่น่าสนใจคือการสร้างมารยาทขึ้นใหม่แต่ละครั้งสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองด้วย นอกจากนี้ยังเห็นได้ว่ารัฐใช้มารยาทที่สร้างขึ้นเป็นหนึ่งเครื่องมือในการจัดการกับร่างกายพลเมืองให้เป็นไปในแบบที่ตนเองต้องการด้วย อย่างไรก็ตามเนื่องจากงานเขียนเกี่ยวกับมารยาทที่มีอยู่เป็นการศึกษามารยาทเพียงบางชุดในบางช่วงเวลาทำให้ไม่เห็นภาพต่อเนื่องอย่างเป็นประวัติศาสตร์ และไม่เห็นบริบทของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น เพื่อต่อยอดและเติมเต็มองค์ความรู้เหล่านี้ วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึงสนใจศึกษาประวัติศาสตร์ของกระบวนการสร้างมารยาทไทย เพื่อฉายภาพการสร้างมารยาทในสังคมไทยอย่างต่อเนื่อง และเห็นบริบทของการเปลี่ยนแปลงมารยาทชุดต่าง ๆ

¹⁴ การที่ Jory เลือกศึกษาเฉพาะบางช่วงเวลาน่าจะเกิดจากการวางขอบเขตการศึกษาเพราะในการทบทวนวรรณกรรมของ Jory ที่กล่าวถึงในการสัมภาษณ์ ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร มีการกล่าวถึงวิทยานิพนธ์เรื่อง “การสร้างร่างกายพลเมืองไทยในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม พ.ศ.2481-2487” ซึ่งเกิดขึ้นในช่วงเวลาที่หายไปในงานของ Jory เอาไว้ด้วย ทั้งนี้ผู้เขียนนำข้อมูลจากวิทยานิพนธ์ดังกล่าวมาใช้ในการทบทวนวรรณกรรมเพื่อแสดงให้เห็นความต่อเนื่องด้านเวลามากขึ้น

¹⁵ ก้องสกล กวินรวีกุล, “การสร้างร่างกายพลเมืองไทยในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม พ.ศ.2481-2487” (วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล (มานุษยวิทยา), มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2545). หน้า 143-165.

1.3 ขอบเขตการศึกษาและวิธีการศึกษา

1) **ด้านนิยามและขอบเขตของ “มารยาท”** เนื่องด้วยสิ่งที่เรียกว่า “มารยาท” ในสังคมไทย มีความเป็นนามธรรมและมีขอบข่ายกว้างขวาง ปรากฏอยู่ในหลายมิติของสังคมทั้งที่เกี่ยวข้องกับ ศาสนา วรรณกรรม มารยาทสากลและมารยาทต่างประเทศ¹⁶ และในบริบททางสังคมการเมือง ใน

¹⁶ **มารยาทที่เกี่ยวข้องกับศาสนา** เช่น *การกราบไหว้* ของพระมหารัชชมังคลาจารย์ (นิเทศก์ วัดสัมพันธวงศ์) เป็น การนำพระธรรมเทศนา เรื่องการไหว้พระของพระมหารัชชมังคลาจารย์ ที่แสดง ณ สถานีวิทยุกระจายเสียง แห่ง ประเทศไทย กัณฑ์อุโบสถภาคเช้า 11 สิงหาคม 2504 มาตีพิมพ์เป็นหนังสือ ที่น่าสนใจคือส่วนของการนำที่อธิบายว่า การคารวะ เคารพ คำนับ ไหว้กราบ ถวายบังคม ฯลฯ เป็นระเบียบปฏิบัติของสังคมที่เจริญ เป็นจรรยาของผู้ดี และเป็นมรรยาทของคนชั้นสูง รายละเอียดดู พระมหารัชชมังคลาจารย์, *การกราบไหว้* (พระนคร: โรงพิมพ์จำลองศิลป์, 2504), หน้า คำนำ-12.

นิสสัยแบบอย่าง โดยพระธรรมปิฎก “ธมฺมธโร พิมพ์” วัดพระศรีมหาธาตุ เป็นคำสอนเกี่ยวกับหลักความ ประพฤติดี ที่น่าสนใจคือเนื้อหาในหนังสือเล่มนี้เน้นสอนให้ปฏิบัติตามหลัก “ผู้นำ - ผู้ตาม” เน้น “บุคคลแบบอย่าง – บุคคลผู้เอาอย่าง” ลักษณะคล้ายกันกับนโยบายเกี่ยวกับความประพฤติของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม รายละเอียดดู พระธรรมปิฎก “ธมฺมธโร พิมพ์”, *นิสสัยแบบอย่าง* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2501), หน้า 1-29. ทั้งนี้ หากพิจารณาจากคำนำและเนื้อหาของหนังสือข้างต้นจะพบว่ามีความสัมพันธ์กับการ เปลี่ยนแปลงของมารยาทในมิติการเมืองวัฒนธรรมในสมัยนั้น ๆ ด้วย เช่น หนังสือการกราบไหว้ จะเน้นมารยาทใน การกำกับอิริยาบถ และมีนัยของการแบ่งชนชั้น ในขณะที่หนังสือนิสสัยแบบอย่างจะเน้นการปฏิบัติตามผู้นำหรือ บุคคลตัวอย่างและกล่าวถึงนิสัยแห่งชาติ ดูรายละเอียดประกอบได้ในบทที่ 4-5 ของวิทยานิพนธ์เล่มนี้

มารยาทในวรรณกรรม เช่น นิธิ เอียวศรีวงศ์ กล่าวถึงวรรณกรรมที่มีผลต่อการอบรมความประพฤติผู้หญิงไว้จำนวน หนึ่ง ได้แก่ *กฤษณาสอนน้อง* ของสมเด็จฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งเป็นวรรณกรรมดัดแปลงมาจาก กฤษณา สอนน้องคำฉันท์ โดยฉบับเก่าสุดมีต้นฉบับซึ่งคัดลอกในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศเหลือตกทอดมาถึงปัจจุบัน และ *หนังสือนางนพมาศ* ซึ่งนิธิเสนอว่าน่าจะเขียนขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2360 ถึงสิ้นรัชกาลที่ 3 โดยประมาณ โดยเนื้อหา มี ส่วนที่เป็นคำสอนเกี่ยวกับความประพฤติของหญิงฝ่ายในและหญิงทั่วไปด้วย รวมถึง *สุภาชิตสอนหญิง* ของสุนทรภู่ ที่แต่งตอนรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งเน้นสอนความประพฤติของหญิงสาว โดยนิธิเสนอว่าเนื้อหาประมาณร้อยละ 60 เป็นคำสอนเกี่ยวกับการให้หญิงรักษานวลสรวงตัว ส่วนคำสอนเกี่ยวกับมารยาทมีอยู่ประมาณร้อยละ 40 รายละเอียดดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ปากไก่และใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์* (นันทบุรี: ฟ้าเดียวกัน, 2555), หน้า 248-249, 298.

ประชุมสุภาชิตสอนหญิง โดยกรมศิลปากร เป็นหนังสือรวบรวมวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับหลักประพฤดี ปฏิบัติของสตรีไว้ ได้แก่ แม่สอนลูก สุภาชิตสอนหญิง กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ฉบับกรุงธนบุรี สุภาชิตสอนสาว คำ ฉันทสอนหญิง คำกลอนสอนหญิง กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ฉบับสมเด็จฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สุภาชิตสอนสตรี โอวาสกระษัตริ์ นารีศรีสวัสดิ์ พิภกสอนบุตร รายละเอียดดู กรมศิลปากร, *ประชุมสุภาชิตสอนหญิง* (กรุงเทพมหานคร: เอดิสัน เพลส โปรดักส์, 2555), หน้า 3-247.

เบื้องต้นการระบุงบเขตและนิยามจึงมีความจำเป็นสร้างความเข้าใจร่วมกันว่าการศึกษารั้งนี้ จะเลือกศึกษามารยาทของสังคมไทยเพียงบางส่วน บางลักษณะเท่านั้นมิได้เป็นตัวแทนของกระบวนการสร้างมารยาททั้งหมดของสังคมไทย

ในด้านขอบเขตของมารยาท สืบเนื่องจากการศึกษามารยาทในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ต้องการศึกษากระบวนการสร้างและเปลี่ยนแปลงมารยาทที่สัมพันธ์กับบริบททางการเมือง ขอบเขตของมารยาทที่ศึกษาจึงเน้นไปที่ชุดของมารยาทที่เป็นผลผลิตหรือเผยแพร่โดยรัฐ โดยใช้ “ผลผลิต” หรือ “นโยบายรัฐ” ที่เกี่ยวกับมารยาทเป็นเกณฑ์พิจารณา กล่าวคือจะพิจารณาว่าในยุคหนึ่ง ๆ รัฐเลือกใช้มารยาทชุดใดเผยแพร่สู่พลเมืองอย่างเป็นทางการ มารยาทชุดนั้นจะถูกหยิบยกมาอธิบายเป็นมารยาทชุดหลักของสมัยนั้น ๆ

มารยาทสากลและมารยาทต่างประเทศ ในสังคมไทยมีการนำมารยาทสากลเข้ามาเผยแพร่เป็นจำนวนมาก เช่น *สำเนียงส่อภาษา กิริยาส่อสกุล และ รู้ไว้ไว้ว่าใส่บา้แบกหาม* โดยนายภาษา มีเนื้อหาเกี่ยวกับมารยาทสากลอย่างละเอียด เช่น ความเป็นสุภาพบุรุษ สุภาพสตรี มารยาทในการรับประทานอาหาร การเลี้ยงแบบ “ค็อกเทล ปาร์ตี้ บัฟเฟต์” และงานสมาคม เป็นต้น รายละเอียดดู *นายภาษา, สำเนียงส่อภาษา กิริยาส่อสกุล และ รู้ไว้ไว้ว่าใส่บา้แบกหาม* (พระนคร: บุญสังการพิมพ์ 2505), หน้า 9-168.

มารยาทสากล โดยกรมวิชาการ เป็นหนังสือแปลมาจากเรื่อง Good Housekeeping Everyday Etiquette ของ Elizabeth Martyn มีเนื้อหาเกี่ยวกับมารยาทในชีวิตประจำวัน การพบปะสังสรรค์ มารยาทในโอกาสพิเศษ ฯลฯ โดยหนังสือเล่มนี้ได้รับอนุญาตจากกระทรวงศึกษาธิการให้ใช้ในโรงเรียนได้ รายละเอียดดู Elizabeth Martyn, *มารยาทสากล*, แปลโดย ลดา อมรทัต (กรุงเทพมหานคร: กรมวิชาการ, 2545), หน้า 1-208.

หนังสือมารยาทที่สำคัญอีกชุดหนึ่งคือ *เรื่องการสมาคม* โดยนายพลตรี พระยาอนุภาพไตรภพ มี 2 ภาค คือ ภาค 1 ว่าด้วยขนบธรรมเนียมและประเพณีป็นที่ใช้น้อยๆ หรือที่ควรใช้ในเวลานี้ และความรู้บางประการในราชสำนัก ภาค 2 ว่าด้วยขนบธรรมเนียมและประเพณีของชาวฮัตองคต (มารยาทสากลที่รับเข้ามาจากอังกฤษและยุโรป) ตีพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2477 ที่น่าสนใจคือในคำปรารภของผู้แต่งที่เขียนขึ้นในปี พ.ศ. 2492 ระบุว่าหนังสือเล่มนี้แต่งขึ้นหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองไม่นาน เป็นช่วงเวลาที่ยารยธรรมตะวันตกกำลังหลั่งไหลเข้ามาสู่ประเทศไทย ลัทธิประเพณีเดิมของไทยก็ค่อย ๆ สูญสิ้นไป หนังสือเล่มนี้จึงใช้วิธีการเดินสายกลาง แบ่งการเขียนออกเป็น 3 เล่ม เล่ม 1 ว่าด้วยขนบประเพณีป็น ซึ่งหมายความว่า เราควรจะได้รับเอาอารยธรรมตะวันตกและรักษาของเดิมไว้เพียงไร เล่ม 2 ว่าด้วยขนบประเพณีของชาวฮัตองคต (ตะวันตก) และเล่ม 3 ว่าด้วยสิ่งที่ควรทราบจากพระราชสำนัก (ไม่พบต้นฉบับ แต่น่าจะเป็นหัวข้อเดียวกับ “ความรู้บางอย่างจากพระราชสำนัก” ที่เป็นภาคผนวกของการสมาคมเล่ม 1 ฉบับปี พ.ศ. 2492) รายละเอียดดู นายพลตรี พระยาอนุภาพไตรภพ, *เรื่อง การสมาคม ภาค 2 ว่าด้วยขนบธรรมเนียมและประเพณีของชาวฮัตองคต* (พระนคร: โรงพิมพ์ กรุงเทพมหานคร, 2477), หน้า 1-261; นายพลตรี พระยาอนุภาพไตรภพ, *เรื่อง การสมาคม เล่ม 1 ว่าด้วยขนบธรรมเนียมและประเพณีป็นที่ใช้น้อยๆ หรือควรใช้ในเวลานี้ และความรู้บางประการในพระราชสำนัก* (พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2492), หน้า 1-335.

ในด้านของนิยามความหมาย วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะสนใจศึกษา “มารยาทที่รัฐใช้อย่างเป็นทางการ (officially) เพื่อเป็นแบบแผนความประพฤติ (code of conduct) ที่รัฐเห็นว่าเหมาะสมสำหรับเผยแพร่และปลูกฝังสู่ผู้คน” ทั้งนี้มารยาทที่ใช้จะครอบคลุมแบบแผนใดบ้าง จะอธิบายควบคู่ไปกับการแบ่งสมัยในการศึกษาเพื่อให้เห็นภาพชัดเจนยิ่งขึ้น

2) ด้านเวลา จะศึกษากระบวนการสร้างมารยาทตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา เนื่องจากเป็นช่วงที่เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงจากการใช้ธรรมเนียมปฏิบัติแบบศักดินามาสู่การสร้างมารยาทแบบใหม่ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากแบบมารยาทที่ถูกสร้างใหม่ในช่วงหลังบางชุด รับมรดกจากธรรมเนียมศักดินามากทั้งในเชิงแบบแผนและวิถีคิด การศึกษาจึงเล่าย้อนกลับไปถึงช่วงอยุธยาตอนปลายและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นพอสังเขป เพื่อให้ข้อมูลพื้นฐานในการทำความเข้าใจกระบวนการสร้างมารยาทไทยในสมัยต่อมา อนึ่ง การแบ่งสมัยในการศึกษานี้ทำภายใต้ข้อควรตระหนักที่ว่า การเปลี่ยนแปลงมารยาทในสังคมไทยมิได้เกิดขึ้นอย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาดในสมัยหนึ่ง ๆ อาจมีมารยาทหลายชุด เคลื่อนไหวเหลื่อมซ้อนกันอยู่ แต่จะมีมารยาทบางชุดที่ถูกขับเน้นและบางชุดถูกละเลยหรือต่อต้าน

ทั้งนี้ ในการศึกษาจะแบ่งการอธิบายออกเป็น 4 สมัย ตามการเปลี่ยนแปลงของแบบแผนมารยาทซึ่งสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง โดยแบ่งการนำเสนอพร้อมไปกับการแบ่งบทวิทยานิพนธ์ออกเป็น 4 บทคือ บทที่ 2 ธรรมเนียมศักดินา บทที่ 3 จรรยาพลเมือง บทที่ 4 รุ่งเรือง “นิสสัยชาติ” และบทที่ 5 มารยาทคือเอกลักษณ์ไทย ดังนี้

บทที่ 2 ธรรมเนียมศักดินา นับตั้งแต่ช่วงรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991 – พ.ศ.2031) เนื่องจากเป็นยุคที่มีการออกพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง อันเป็นกฎหมายเกี่ยวกับศักดินาที่เป็นทางการฉบับแรกของกรุงศรีอยุธยา จึงนับเป็นจุดเริ่มต้นของระบบศักดินาแบบอยุธยา มาจนถึงสิ้นสุดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2411) อย่างไรก็ตาม เนื่องจากข้อจำกัดของหลักฐาน การอธิบายธรรมเนียมในยุคนี้จะเริ่มในสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ. 2199 - พ.ศ. 2231) สำหรับช่วงกรุงรัตนโกสินทร์จะอธิบายในช่วงรัชกาลที่ 4 เป็นหลักเนื่องจากมีหลักฐานให้สืบค้นได้¹⁷

¹⁷ อนึ่ง การแบ่งยุคนี้ทำโดยตระหนักว่าในช่วงดังกล่าวมีการย้ายเมืองอย่างสำคัญหลายครั้ง กล่าวคือ ในปี พ.ศ. 2310 มีการย้ายเมืองจากกรุงศรีอยุธยามายังกรุงธนบุรี ต่อมาในปี พ.ศ. 2325 ย้ายกรุงธนบุรีมาสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตาม การสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ก็มีกรุงศรีอยุธยาเป็นแม่แบบ การบริหารปกครองก็ฟื้นฟูรูปแบบที่เคยใช้มาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และการจัดองค์กรทางสังคมก็ยังคงใช้ระบบศักดินา กรุงศรีอยุธยา

ทั้งนี้ ในสมัยนี้ผู้เขียนยังมีได้ระบุงบขอบเขตว่าสิ่งใดคือมารยาท ทว่าจะศึกษาสิ่งที่เรียกว่า “ธรรมเนียม” เพียงบางอย่างที่ถูกลบเป็นมารยาทในสมัยหลัง เช่น ธรรมเนียมการเคารพ ธรรมเนียมการใช้ภาษา ธรรมเนียมการสมาคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งธรรมเนียมในการแสดงอิริยาบถในโครงสร้างความสัมพันธ์ของบุคคล

บทที่ 3 จรรยาพลเมือง นับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2411) ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 (พ.ศ. 2475) ทั้งนี้เนื้อหาในบทนี้จะเริ่มอธิบายตั้งแต่สมัยต้นรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมาเพื่อให้เห็นบริบทแวดล้อมทางสังคมที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมและการสร้างสิ่งที่เรียกว่า “มารยาท” ขึ้นในสมัยปลายรัชกาลที่ 5

สำหรับขอบเขตของมารยาทในสมัยนี้จะครอบคลุมเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับ กิริยา จรรยา มารยาท และแบบแผนความประพฤติของผู้ดี และคนศิวิไลซ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ปรากฏใน “วิชาจรรยา” ที่สร้างขึ้นเพื่ออบรมความประพฤติดีแก่นักเรียนและข้าราชการ เนื่องจากมีความสัมพันธ์กับการสร้างมารยาทในสมัยดังกล่าว

บทที่ 4 รุ่งเรื่อง “นิสัยของชาติ” นับเฉพาะช่วงรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม สมัยที่ 1 (ธันวาคม พ.ศ. 2481 – กรกฎาคม พ.ศ. 2487) สมัยนี้มีการสร้างแบบแผนจรรยา มารยาทขึ้นมาอย่างเป็นทางการ โดยมารยาทจะเกี่ยวพันอยู่กับประเพณีประจำชาติและ “นิสัยของชาติ”¹⁸

ขอบเขตของมารยาทในสมัยนี้จะนับตั้งแต่รัฐธรรมนูญ ซึ่งรัฐบาลอธิบายว่าเป็นประเพณีที่ดีประจำชาติ มีลักษณะคล้ายจรรยา มารยาทของอารยชน รวมถึงประกาศ คำชักชวน และกฎหมายเกี่ยวกับมารยาทที่สร้างขึ้นในสมัยดังกล่าว

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

CHULALONGKORN UNIVERSITY

และกรุงรัตนโกสินทร์จึงมีความสืบเนื่องกันหลายลักษณะ ในการศึกษาผู้เขียนจึงอธิบายไว้ในสมัยเดียวกันคือ สมัยธรรมเนียมศักดินา รายละเอียดดู ลิขิต จีระเวทิน, *วิวัฒนาการการเมืองการปกครองไทย* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2546), หน้า 75-77.

¹⁸ คำว่า “นิสัยของชาติ” ปรากฏใน *คำชักชวนของรัฐบาล เรื่องฟื้นฟูวัฒนธรรมของชาติ* ซึ่งอธิบายว่าจรรยา มารยาทหรือนิสัยของชาติ เป็นเสมือนดัชนีชี้วัดความเจริญของชาติ ที่ต้องปลูกฝังให้เจริญตามความเจริญของบ้านเมือง ผู้เขียนเลือกใช้คำนี้มาตั้งเป็นชื่อสมัย เนื่องจากคำว่า “นิสัย” สะท้อนนัยทางการเมืองด้วย ดังจะเห็นได้จากปาฐกถาเรื่อง *มนุสสปฏิวัติ* ของหลวงวิจิตรวาทการที่ระบุว่า การปฏิวัติจะต้องปฏิวัติลักษณะ “นิสัย” ของมนุษย์ จากสภาพอันไม่พึงปรารถนา ให้เข้าสู่สภาพอันพึงปรารถนาด้วย ภายใต้แนวคิดการปฏิวัติ “นิสัย” นี้ต่อมาจึงมีการสร้างสิ่งที่เรียกว่า “จรรยา มารยาทหรือนิสัยของชาติ” ขึ้นเพื่อดำเนินการตามแนวคิดดังกล่าว ดังจะอธิบายรายละเอียดในบทที่ 4 หรือดูรายละเอียดใน คำชักชวนของรัฐบาล เรื่องฟื้นฟูวัฒนธรรมของชาติไทย. (2483, 28 พฤษภาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 57. หน้า 657-660; หลวงวิจิตรวาทการ, *มนุสสปฏิวัติ ปาฐกถา ของ หลวงวิจิตรวาทการ รัฐมนตรี อธิบดีกรมศิลปากร* (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2483), หน้า 1-27.

บทที่ 5 มารยาทคือเอกลักษณ์ไทย นับตั้งแต่การรัฐประหารโดยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (กันยายน พ.ศ. 2500) ถึงปัจจุบัน แต่ในการอธิบายจะย้อนกลับไปเริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2490 เพื่อให้เห็นบริบทของการเปลี่ยนแปลง

ในยุคนี้มีการเผยแพร่และตีพิมพ์หนังสือมารยาทออกมาอย่างเป็นทางการแล้ว ขอบเขตของมารยาทจึงเกี่ยวกับมารยาทที่ปรากฏในสื่อ กิจกรรมและหนังสือมารยาทที่รัฐเผยแพร่เป็นหลัก โดยความหมายและการให้คุณค่าของมารยาทในยุคนี้สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ช่วง ในช่วงแรกมารยาทจะสัมพันธ์กับประเพณีวัฒนธรรมประจำชาติ และในช่วงหลังมารยาทถูกยกเป็นเอกลักษณ์ประจำชาติ

3) ด้านวิธีวิจัยและหลักฐาน ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) โดยการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary research) และนำเสนอโดยการพรรณนาเชิงวิเคราะห์ (Analytical description) หลักฐานที่ใช้จะเป็นเอกสารทั้งเอกสารปฐมภูมิและทุติยภูมิที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์และมารยาท เช่น คู่มือมารยาทในยุคสมัยต่าง ๆ ตำราเรียน ประกาศของรัฐบาล พงศาวดาร ราชกิจจานุเบกษา สุนทรพจน์ของผู้นำประเทศ พระบรมราโชวาท พระราชหัตถเลขา ตลอดจนงานวิจัยและวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้อง

1.4 แนวคิดทฤษฎี

การศึกษาครั้งนี้ประยุกต์ใช้แนวคิดการเมืองวัฒนธรรม (Cultural politics) เป็นแนวทางในศึกษากล่าวคือ การศึกษาแนวมาร์กซิสม์ยุคหนึ่งตกอยู่ภายใต้กระแสความคิดแบบเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด (Economic determinism) และมุ่งศึกษาในมิติทางการเมือง (Politics) เป็นหลัก รวมถึงสนใจศึกษาเพียงกระบวนการผลิตจิตสำนึกในพื้นที่ของการทำงาน (work life) เท่านั้น ทว่าต่อมาอันโตนิโอ กรัมสกี (Antonio Gramsci) ได้เสนอให้สนใจกับพื้นที่ของช่วงเวลาว่าง (Leisure life) ด้วย เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่ชนชั้นปกครองหรือนายทุนได้พยายามเข้ามายึดครองและสถาปนาอำนาจเหนือแรงงาน เช่น ในพื้นที่ของความเชื่อ ชุมชนและวัฒนธรรม เป็นต้น

ในขณะเดียวกัน กรัมสกีได้รื้อฟื้นความสำคัญของการวิเคราะห์โครงสร้างส่วนบน (Superstructure) ผนวกมิติการเมืองเข้ากับมิติตัววัฒนธรรม (culture) รวมถึงให้ความสำคัญกับชีวิตประจำวันของผู้คนมากขึ้น ข้อเสนอของกรัมสกีจึงขยับนิยามของการเมืองกว้างขึ้นสู่การต่อสู้ในการเมืองทางวัฒนธรรม (Cultural politics) หรือการเมืองแห่งชีวิตประจำวัน (Politics of every life)¹⁹

¹⁹ กาญจนา แก้วเทพ, *สายธารแห่งนักคิดทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองและสื่อสารศึกษา* (มหาสารคาม: อินทนิล, 2560), หน้า 165, 176.

ภายหลังแนวคิดการเมืองวัฒนธรรมได้รับการศึกษาเพิ่มเติมโดยนักวิชาการ เช่น Ernesto Laclau และ Chantal Mouffe สำหรับวงวิชาการไทย ประจักษ์ ก้องกีรติ เป็นผู้หนึ่งที่เขียนงานเกี่ยวกับการเมืองวัฒนธรรมออกมาหลายชิ้น โดยเลือกนำแนวคิดของ Ernesto Laclau และ Chantal Mouffe มาใช้เป็นแนวทางในการศึกษา²⁰ ในหนังสือการเมืองวัฒนธรรมไทย ว่าด้วยความทรงจำ / วาทกรรม / อำนาจ ประจักษ์อธิบายแนวคิดการเมืองวัฒนธรรมไว้ว่า การเมืองวัฒนธรรม สนใจวิเคราะห์การต่อสู้ทางการเมืองในฐานะที่เป็นพื้นที่ในการช่วงชิงการครองอำนาจนำ (Hegemony) การศึกษาแนวนี้เชื่อว่าการเมืองมีวัฒนธรรม และในวัฒนธรรมก็มีการเมืองซ่อนเร้นอยู่ จึงสนใจวิเคราะห์การเมืองของระบบวัฒนธรรม ซึ่งเป็นระบบความหมายที่มนุษย์ใช้ในการมองโลกและกำกับพฤติกรรมของตนเอง ตั้งแต่เรื่องอาหารการกิน ศิลปะ การศึกษา ศาสนา ประวัติศาสตร์ ตลอดจนระบอบการเมืองการปกครอง การเมืองจึงสอดแทรกอยู่ในทุกอณูทางวัฒนธรรม ทั้งในนิยาย ภาพยนตร์ ดนตรี งานโฆษณา อาหาร สถาปัตยกรรม แบบเรียน ประติมากรรม ไปจนถึงงานพิธีกรรมต่าง ๆ

การเมืองวัฒนธรรมมีความสั่นไหวเปลี่ยนแปลงไม่หยุดนิ่งตายตัว เพราะองค์ประกอบต่าง ๆ ในสังคม ทั้งความรู้ ประเพณี สถาบันต่าง ๆ รวมทั้งตัวสังคมเองไม่ได้มีความหมายที่แน่นอนตายตัว แต่เปิดโอกาสให้กลุ่มฝ่ายต่าง ๆ เข้ามาต่อสู้ช่วงชิงนิยามให้ความหมายแปรเปลี่ยนมันไปตามวาทกรรม เพื่อที่จะดำรงไว้ซึ่งผลประโยชน์และอำนาจของกลุ่มตน การต่อสู้แบบนี้ไม่มีใครชนะหรือแพ้ทั้งหมด เพราะการครองอำนาจนำไม่เคยเป็นไปอย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาด แต่มีพลวัตเคลื่อนไหวอยู่เสมอ

การศึกษาแนวนี้สนใจว่าในการสร้างวัฒนธรรมประจำชาตินั้น ใครเป็นคนกำหนด ใครเป็นค่านิยม และใครได้ประโยชน์จากการนิยาม เช่น การสร้างวัฒนธรรมไทยที่ผ่านมาใครมีอำนาจในการนิยามความเป็นไทย ใครเขียนประวัติศาสตร์ ใครแต่งแบบเรียน ใครมีอำนาจชี้หน้าว่าวัฒนธรรมประเพณีที่ดีควรเป็นอย่างไร ใครเป็นผู้กำหนดว่าค่านิยมที่ดีของคนไทยควรประกอบด้วยอะไรบ้าง และกล่อมเกลาคำไทยชิมชั้ค่านิยมดังกล่าวไปสู่ผลลัพธ์อย่างไร²¹

²⁰ ประจักษ์ ชี้แจงไว้ว่า มีการนำแนวคิดการเมืองวัฒนธรรมของ Ernesto Laclau และ Chantal Mouffe จากหนังสือ *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (London: Verso, 1985) มาใช้เป็นแนวคิดในการศึกษาการเมืองวัฒนธรรมในงานเขียนของเขา ดูรายละเอียดใน ประจักษ์ ก้องกีรติ, *และแล้วความเคลื่อนไหวก็ปรากฏ การเมืองวัฒนธรรมของนักศึกษาและปัญญาชนก่อน 14 ตุลาฯ* (นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, 2556), หน้า 26.

²¹ ประจักษ์ ก้องกีรติ, *การเมืองวัฒนธรรมไทย ว่าด้วยความทรงจำ / วาทกรรม / อำนาจ* (นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, 2558), หน้า (13)-(15). ในทางเดียวกัน เกษียร เตชะพีระ อธิบายว่า การเมืองวัฒนธรรม หมายถึง การต่อสู้ทางการเมืองในปริภูมิวัฒนธรรม โดยปัจเจกบุคคลและกลุ่มสังคม เพื่อนำเสนอ สื่อสาร ประชันขันแข่งและช่วงชิงยึด

จากการทบทวนวรรณกรรมพบว่าการสร้างมรยาทหลาย ๆ ชุดมีความสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง ในเบื้องต้นเมื่อนำแนวคิดการเมืองวัฒนธรรมมาประกอบการวิเคราะห์แล้วพบว่าแนวคิดดังกล่าวช่วยนำทางให้การศึกษาครั้งนี้ชัดเจนขึ้นได้ วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะประยุกต์ใช้แนวคิดการเมืองวัฒนธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งตามคำอธิบายของประจักษ์ เป็นแนวทางในการศึกษา

1.5 วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษากระบวนการสร้างมรยาทของสังคมไทย
2. เพื่อศึกษาบทบาทของโครงสร้างการเมืองวัฒนธรรมที่มีผลต่อกระบวนการสร้างและเปลี่ยนแปลงมรยาทของสังคมไทย

1.6 คำถามวิจัย

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ประยุกต์ใช้แนวคิดการเมืองวัฒนธรรมในการตั้งคำถามวิจัย โดยมีคำถามวิจัยหลักคือ มรยาทของสังคมไทยถูกสร้างขึ้นอย่างไร เปลี่ยนแปลงไปอย่างไร และสะท้อนการเมืองวัฒนธรรมในสังคมไทยอย่างไร

เพื่อตอบคำถามวิจัยหลัก ผู้เขียนได้ตั้งคำถามวิจัยย่อยเพิ่มเติม แบ่งออกเป็น 2 ระดับคือ ระดับกระบวนการ และระดับบุคคล ในระดับกระบวนการจะพิจารณาว่าตลอดกระบวนการสร้างและเปลี่ยนแปลงมรยาทในสังคมไทย มีการต่อสู้ทางการเมืองวัฒนธรรมเพื่อช่วงชิงอำนาจในการสร้างและใช้มรยาทหรือไม่อย่างไร

ในระดับบุคคลจะสนใจศึกษาว่าในแต่ละยุคสมัย ใครเป็นคนสร้างแบบแผนมรยาท ใครเป็นคนสร้างนิยามความหมายของมรยาท ผลลัพธ์ทั้งในด้านแบบแผนและความหมายมีลักษณะอย่างไร และถูกนำไปใช้หรือเผยแพร่อย่างไร

ครองพื้นที่แห่งนิยามความหมายและคุณค่าต่าง ๆ รายละเอียดโปรดดู “คำนำเสนอ” ใน ประจักษ์ ก้องกีรติ, และแล้วความเคลื่อนไหวก็ปรากฏ การเมืองวัฒนธรรมของนักศึกษาและปัญญาชนก่อน 14 ตุลาฯ. หน้า (20)-(21)

บทที่ 2 ธรรมเนียมศักดินา

...คนไทย...มีความเคารพอย่างลึกซึ้งและนอบน้อมอย่างยิ่งต่อพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง และ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบุคคลชั้นผู้บังคับบัญชาทั่วไป คนชราได้รับการยกย่องมาก ผู้เยาว์เอาใจใส่ ความเคารพและปรนนิบัติวิภูถากบิตามารดาเป็นอันดี...²²

มงเซญัวร์ ปาลเลกัวซ์ (พ.ศ. 2397)

ในบทนี้เริ่มต้นด้วยการศึกษาสังคมศักดินา และตัวอย่างธรรมเนียมศักดินาในสมัยอยุธยาตอนปลายล่วงมาถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้นก่อนเริ่มมีการปรับเปลี่ยนธรรมเนียมในรัชกาลสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เนื่องจากวัฒนธรรม ความคิด และแบบแผนธรรมเนียมในสมัยศักดินามี ยังคงมีอิทธิพลต่อกระบวนการสร้างแบบแผนกิจกรรมารยาทในสมัยต่อมา การทำความเข้าใจลักษณะ ธรรมเนียมศักดินา จึงเป็นพื้นฐานสำคัญต่อการทำความเข้าใจกระบวนการสร้างมารยาทของสังคมไทย

เนื้อหาในบทนี้เริ่มจากการศึกษา **ลักษณะทั่วไปของสังคมศักดินา** ซึ่งเป็นสิ่งกำหนด **ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นของผู้คนในสังคม** ภายในความสัมพันธ์ดังกล่าวมีการกำหนดธรรมเนียมปฏิบัติระหว่างกันตามลำดับชั้น จึงจะยกตัวอย่างแบบแผนธรรมเนียมในสังคมศักดินา ไว้ด้วยเพื่อให้ ภาพวิถีปฏิบัติของผู้คนในสมัยดังกล่าว

2.1 ลักษณะทั่วไปของสังคมศักดินา

ระบบศักดินา เป็นระบบจัดประเภทผู้คนออกเป็นชั้น ๆ โดยมีตัวเลขกำกับลดหลั่นลงมา เช่น 100,000 สำหรับพระมหากษัตริย์แล้วลดหลั่นกันไปตามลำดับถึง 5 สำหรับบุคคลชั้นล่างสุด ระบบ เช่นนี้พบมาก่อนแล้วในชุมชนไทและจีนก่อนสมัยอยุธยา²³ ไม่แน่ชัดว่าระบบนี้เข้ามาในอยุธยาเมื่อใด

²² มงเซญัวร์ ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2549), หน้า 182. มงเซญัวร์ ปาลเลกัวซ์ (Jean – Baptiste Pallegoix) ส่งหมายกคณะมิชซังโรมันคาทอลิกประจำประเทศสยาม เดินทางถึงบางกอกเมื่อวันที่ 27 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2372 อาศัยอยู่ในยามถึง 24 ปี และเขียนหนังสือเล่มนี้เมื่อปี พ.ศ. 2397 ตันฉบับชื่อ “Description du Royaume Thai ou Siam”

²³ Vickery, M., “The constitution of Ayutthaya: the Three Seals Code” in A. Huxley (ed.), *Thai law: Buddhist law. Essays on the legal history of Thailand, Laos and Berma* (Bangkok: White Orchid, 1996), pp. 133-210.; Lemoine, Jacques, “Thai Lue historical relations with China and the shaping of the Sipsong Panna political system,” in (*Proceedings of the 3rd International Conference on Thai*

แต่มีหลักฐานว่าในสมัยอยุธยาตอนต้นชนชั้นอาจมีน้อย ต่อมาเมื่อสังคมซับซ้อนขึ้น ระบบชนชั้นต่าง ๆ ก็มากขึ้นและซับซ้อนขึ้น ดังแสดงในตารางที่ 1 ซึ่งตามหลักฐานในพงศาวดารเกิดขึ้นในสมัยของพระบรมไตรโลกนาถ ในเรื่องนี้ ศรีศักร วัลลิโภดม อธิบายไว้ว่าสืบเนื่องจากในช่วงอยุธยาตอนต้น กรุงศรีอยุธยายังมีได้รวมศูนย์อำนาจการปกครอง แต่กระจายอำนาจอยู่กับบรรดาเจ้านายหรือเจ้าเมืองสำคัญ ๆ ที่พระมหากษัตริย์แต่งตั้งให้ไปปกครองเมืองต่าง ๆ มีเครือข่ายความสัมพันธ์ยึดโยงกันด้วยระบบเครือญาติ การจัดการปกครองรูปแบบดังกล่าวมีปัญหาภายในคือ เมื่อสิ้นรัชกาลของพระมหากษัตริย์เดิมแล้ว มักเกิดการแย่งชิงราชสมบัติระหว่างเจ้าเมืองต่าง ๆ กระทั่งถึงรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระองค์จึงทรงแก้ไขปัญหานี้โดยการสร้าง “ระบบขุนนางศักดินา” ขึ้นมาเพื่อจัดระเบียบการปกครองและบริหารบ้านเมืองใหม่

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงตั้งอำนาจการปกครองมาไว้ที่ราชธานีโดยมีพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจ ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจในการพระราชทานหรือถอดถอนยศบรรดาศักดิ์ของขุนนาง พระองค์ยกเลิกการส่งเจ้านายไปปกครองเมืองสำคัญ ออกกฎบังคับให้เจ้านายอยู่แต่ในพระนคร โดยตั้งให้มี “ตำแหน่ง” และ “ยศศักดิ์” ลดหลั่นกันลงมาเพื่อแสดงความแตกต่างในฐานะของแต่ละบุคคล ส่วนการปกครองหัวเมืองนั้นใช้วิธีการตั้งขุนนางจากส่วนกลางไปปกครอง โดยมีการตั้ง “ยศชั้น” “ราชทินนาม” “ตำแหน่ง” และ “ศักดินา” กำกับให้มีความรับผิดชอบลดหลั่นกันลงไป²⁴

ยศ คือ ชื่อที่ใช้ในการแสดงเกียรติซึ่งลดหลั่นกันเป็นชั้น ยศประเภทแรกเป็นของเจ้านาย เช่น มหาอุปราช พระเจ้าลูกเธอ จนถึงหม่อมเจ้า ยศประเภทที่สองเป็นของขุนนาง เช่น เจ้าพระยา พระยา พระ หลวง ขุน ฯลฯ

ราชทินนาม คือ ชื่อที่พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานให้ผู้ดำรงตำแหน่งข้าราชการ ตั้งตามตำแหน่งราชการในกรมต่าง ๆ เช่น มหาเสนาบดี จักรอัครักษ์

ตำแหน่ง คือ ถ้อยคำบอกฐานะในหน่วยงานราชการหนึ่ง ๆ เช่น สมุหกลาโหม สมุหนายก²⁵

Studies, ANU, Canberra, July 3-6, 1984), pp. 121-34. อ้างถึงใน Chris Baker and Pasuk Phongpaichit, *A History of Ayutthaya : Siam in the Early Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), หน้า 73.

²⁴ ศรีศักร วัลลิโภดม, *กรุงศรีอยุธยาของเรา* (กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2553), หน้า 30-32.

²⁵ ลิขิต ธีรเวคิน. หน้า 33; อคิน รพีพัฒน์, *พระมหากษัตริย์-ขุนนาง: นาย-ไพร่ ในโครงสร้างสังคมไทยยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์*, แปลโดย สายพิน ศุภทรมงคล (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิเพื่อการศึกษาประชาธิปไตยและการพัฒนา (โครงการจัดพิมพ์คบไฟ), 2560), หน้า 30.

ศักดินา คือ การกำหนดตำแหน่งตามจำนวนที่ดิน เป็นเครื่องมือในการจัดแบ่งชนชั้นและสถานภาพของบุคคล ดังตาราง

ตารางที่ 1 ลำดับของยศ ประเภทตามกฎหมาย และศักดินา

ยศ	ประเภทตามกฎหมาย	ศักดินา
พระมหากษัตริย์		จำนวนไม่มีกำหนด
พระมหาอุปราช	เจ้า	100,000
เจ้าฟ้า (ทรงกรม)	เจ้า	50,000-40,000
สมเด็จพระเจ้าพระยา	ขุนนาง	30,000
เจ้าฟ้า (ไม่ทรงกรม)	เจ้า	20,000-15,000
เจ้าพระยา	ขุนนาง	10,000-3,000
พระองค์เจ้า	เจ้า	7,000
หลวง	ขุนนาง	3,000-800
หม่อมเจ้า	เจ้า	1,500
ขุน	ขุนนางหรือไพร่	1,000-200
หมื่น	ขุนนางหรือไพร่	800-200
พัน	ขุนนางหรือไพร่	400
ไพร่	ไพร่	25-10
ทาส	ไพร่หรือทาส	5

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ที่มา: พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง²⁶

หากพิจารณาจากตารางจะเห็นว่าในโครงสร้างสังคมศักดินา เจ้านายมิได้เป็นชนชั้นที่เหนือกว่าขุนนาง บรรดาเจ้านายทั้งหมด มีแต่มหาอุปราชและเจ้าฟ้าที่ประสูติแต่พระมหากษัตริย์หรือพระมารดาที่เป็นเจ้าและทรงกรมเท่านั้น ที่ถือศักดินาสูงกว่าสมเด็จพระเจ้าพระยา ในลำดับอื่น ๆ เจ้านายและ

²⁶ “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง,” ใน ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 1, หน้า 178-271. ผู้เขียนปรับย่อมาจาก ตารางที่ 4 ลำดับของยศ ประเภทตามกฎหมาย และศักดินา ของอินรีพิพัฒน์ อ่างถึงใน อินรี พิศิวัตน์. หน้า 130.

ขุนนางจะมีลำดับยศคู่ขนานลดหลั่นกันไป²⁷ นอกจากนี้ ศรีศักร ยังเสนอว่า ระบบศักดินามีการกำหนดลักษณะทางชนชั้นและสิทธิหน้าที่ต่าง ๆ ของคนในสังคมทั้งที่มีลักษณะเป็นแนวตั้งและแนวนอน

ลักษณะที่เป็นแนวตั้ง คือ การจัดลำดับชั้นลดหลั่นกันลงมาตั้งแต่พระมหากษัตริย์ เจ้านายในพระราชวงศ์ขุนนาง ข้าราชการ ไพร่ ทาส ทั้งหมดนี้สามารถแบ่งออกได้เป็นสองกลุ่มใหญ่ ๆ คือ กลุ่มผู้ปกครอง ได้แก่ พระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ ขุนนาง และข้าราชการ กลุ่มที่สองคือ กลุ่มผู้ถูกปกครอง ได้แก่ไพร่และทาส

ลักษณะที่เป็นแนวนอน คือการกำหนดความแตกต่างตามหน้าที่ความรับผิดชอบของคนในแต่ละชั้น เช่น การมีศักดินาเท่ากัน อาจมีตำแหน่งต่างกัน หรือการมียศเท่ากันก็อาจมีศักดินาไม่เท่ากันได้²⁸

แม้กฎหมายอยุธยาจะถือว่าพระมหากษัตริย์เป็นเจ้าของที่ดินทั้งหมดในราชอาณาจักร และพระองค์จะทรงแบ่งให้ทุกคนตามฐานะของบุคคล แต่มีการวิเคราะห์กันว่า ศักดินาไม่ใช่กฎหมายในการแบ่งที่ดิน หากแต่เป็นกฎหมายที่ใช้กำหนดชนชั้นของบุคคลมากกว่า โดยฐานะทางสังคมที่ต่างกัันนั้นเป็นสิ่งกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล รูปแบบวิถีชีวิต การอยู่กิน การแต่งกาย การสร้างบ้านเรือน และรูปแบบการลงโทษตามกฎหมาย²⁹ ระบบศักดินาตลอดจนพระราชกำหนดกฎหมายต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นการวางรากฐานการปกครองของสยาม ซึ่งพระมหากษัตริย์องค์ต่อ ๆ มาทรงยึดถือปฏิบัติและแก้ไขเพิ่มเติมมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์³⁰

จะเห็นได้ว่าระบบศักดินาเป็นสิ่งที่กำหนด “ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น” ของผู้คน และภายในความสัมพันธ์นี้ได้มีการกำหนดแบบแผนปฏิบัติระหว่างผู้คนในต่าง ๆ ไว้อย่างละเอียด³¹ ใน

²⁷ เรื่องเดียวกัน. หน้า 131-132.

²⁸ ศรีศักร วัลลิโภดม. หน้า 33.

²⁹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, *อยุธยา : ประวัติศาสตร์และการเมือง* (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2542), หน้า 6.

³⁰ ศรีศักร วัลลิโภดม. หน้า 33-34.

³¹ สืบเนื่องจากอยุธยามีประวัติศาสตร์ยาวนานหลายร้อยปี วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึงไม่ได้ศึกษากระบวนการสร้างแบบแผนปฏิบัติและการกำหนดอิริยาบถที่ใช้กันในสมัยดังกล่าว แต่อธิบายแบบแผนที่ปรากฏอยู่แล้วทั้ง “วิธีการใช้” และ “รูปแบบอิริยาบถ” จากหลักฐานในสมัยอยุธยาตอนปลายสืบเนื่องมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อย่างไรก็ตาม การสืบค้นเบื้องต้นพบข้อมูลที่น่าสนใจชุดหนึ่งคือ ยอร์ช เซเดย์ อธิบายว่าธรรมเนียมราชสำนักอยุธยาจะได้รับอิทธิพลมาจากอารยธรรมอินเดียผ่านอารยธรรมนครวัดของเขมรอีกทอดหนึ่ง เนื่องจากในการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ราชวงศ์สยามรับมรดกระบอบกษัตริย์นครวัดมาจำนวนมาก

ยกตัวอย่างเช่น กษัตริย์ของกรุงศรีอยุธยามีสถานะเป็นเสมือนเทพบนพื้นพิภพหรือพระพุทธรองค์ เช่นเดียวกับกษัตริย์เขมร ผู้คนจะต้องเรียกขานกษัตริย์ว่า “พระพุทธเจ้าหลวง” การกราบบังคมทูลจะต้องใช้คำว่า

ส่วนต่อไปจึงจะเป็นการอธิบาย “ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นในสังคมศักดินา” และ “แบบแผนธรรมเนียมในสังคมศักดินา” เพื่อใช้เป็นพื้นฐานในการทำความเข้าใจการเปลี่ยนผ่านธรรมเนียมในสมัยต่อมา

2.2 ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นในสังคมศักดินา

ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นในสังคมศักดินามีหลายลักษณะ ในความสัมพันธ์แต่ละแบบจะมีการกำหนดวิถีปฏิบัติระหว่างบุคคลที่แตกต่างกัน ในเบื้องต้น อคิน รพีพัฒน์ อธิบายไว้ว่าสังคมศักดินาช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น สามารถแบ่งความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นต่าง ๆ ได้ 4 รูปแบบคือ ความสัมพันธ์ระหว่างนายและไพร่ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้บังคับบัญชาและผู้ใต้บังคับบัญชา ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่น้อย และความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ที่เป็นทางการ

1) ความสัมพันธ์ระหว่างนายและไพร่

ในสังคมศักดินา “ไพร่” ทุกคนต้องสังกัด “นาย” มีการแบ่งไพร่ออกเป็นสองประเภทคือ “ไพร่หลวง” สังกัดพระมหากษัตริย์โดยตรง และ “ไพร่สม” สังกัดเจ้านายหรือขุนนาง ไพร่ทั้งสองแบบถูกเกณฑ์แรงงานให้แก่เจ้านายของตนและถูกเกณฑ์ทหารเมื่อมีสงคราม³² รัฐควบคุมไพร่ผ่านกฎหมายและสร้างเงื่อนไขในการดำรงชีวิตของไพร่ กล่าวคือ มีการกำหนดบทลงโทษไว้อย่างชัดเจนว่า ผู้ที่ไม่ลงทะเบียนไว้กับนายจะถูกลงโทษ³³ และมีข้อกำหนดไว้ว่าในการจะขอความช่วยเหลือคุ้มครอง

“ได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท” ธรรมเนียมอีกอย่างหนึ่งที่เหมือนกันคือ “เมื่อกษัตริย์เสด็จออก ถ้าพสกนิกรผู้ใดบังอาจเงยศีรษะขึ้นเพื่อชมพระโฉมของกษัตริย์แล้ว ก็อาจจะถูกยิงตายด้วยลูกกระสุนดินเผา ซึ่งทหารรักษาพระองค์ผู้ถือธนูนำหน้ากษัตริย์ จะเป็นผู้ยิงกระสุนนั้น”

นอกจากนี้เซเดย์ยังอธิบายให้เห็นว่าในราชสำนักเขมรมีการใช้ธรรมเนียมก้มศีรษะ คูกเข่า และคลานในการทำความเคารพมาตั้งแต่สมัยศตวรรษที่ 7 โดยยกตัวอย่างพิธีการเข้าเฝ้ากษัตริย์จากจดหมายเหตุจีน ความว่า “ผู้ที่เข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์จะต้องก้มศีรษะลงโขกพื้น 3 ครั้ง ที่บันไดขั้นต่ำของราชบัลลังก์ หากกษัตริย์รับสั่งให้หาและรับสั่งให้ขึ้นไปบนบันไดแล้ว ผู้เข้าเฝ้าจะต้องคุกเข่าลงและยกมือประสานบนหัวไหล่...เมื่อเสร็จการปรึกษาหารือกันแล้ว ผู้เข้ามาเฝ้าจะต้องคุกเข่าลงอีกครั้งหนึ่ง คลานกับพื้นแล้วจึงถอยออกไปได้” การอธิบายของเซเดย์ช่วยให้เห็นที่มาของธรรมเนียมสมัยอยุธยาได้อย่างคร่าว ๆ และชี้ให้เห็นว่าธรรมเนียมหลายประการที่ปรากฏในสมัยอยุธยา มีพัฒนาการมายาวนาน และมีการใช้ในเมือง/รัฐ อื่น ๆ ในภูมิภาคด้วย ดูรายละเอียดใน ยอร์ช เซเดย์, *ชนชาติต่างๆ ในแหลมอินโดจีน*, แปลโดย ปัญญา บริสุทธิ์ (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2525), หน้า 80-81, 119-124.

³² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. หน้า 7.

³³ “พระราชกำหนดเก่า 14 พ.ศ. 2070,” ใน ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 159-169. อ้างถึงใน อคิน รพีพัฒน์. หน้า 28.

จากรัฐจะต้องดำเนินการผ่านนายเท่านั้น ไพร่ไม่สามารถติดต่อกับรัฐได้เอง ภายใต้กฎหมายดังกล่าว การเป็นคนไร้สังกัดจึงเป็นการขัดขึ้นกฎหมาย และอาจตกเป็นเหยื่อจากใครก็ได้เนื่องจากไม่ได้รับความคุ้มครองจากรัฐ และเมื่อถูกรัฐจับได้ว่าไม่ลงทะเบียนก็จะถูกลงโทษและใช้แรงงาน³⁴ เงื่อนไขนี้จึงทำให้ไพร่ต้องหาผู้อุปถัมภ์ ความสัมพันธ์ของนายกับไพร่จึงเป็นการ “อุปถัมภ์” กัน เป็นข้อตกลงระหว่างบุคคลสองฝ่าย โดยไพร่จะทำงานและส่งของกำนัลให้นายเพื่อแลกกับการช่วยเหลือคุ้มครอง เป็นความสัมพันธ์แบบต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน³⁵

2) ความสัมพันธ์ระหว่างผู้บังคับบัญชาและผู้ใต้บังคับบัญชา

ความสัมพันธ์ลักษณะนี้หมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้บังคับบัญชาและผู้ใต้บังคับบัญชาในกรมเดียวกัน ต่างฝ่ายต่างเป็นขุนนางเหมือนกันแต่มีหน้าที่ต่างกัน ในความสัมพันธ์แบบนี้ผู้บังคับบัญชามีหน้าที่สั่งการผู้ใต้บังคับบัญชาตามกรอบประเพณีและกฎหมาย ในขณะที่ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาต้องเคารพและเชื่อฟังผู้บังคับบัญชาของตน

3) ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่ผู้น้อย

ความสัมพันธ์แบบผู้ใหญ่ผู้น้อยวางอยู่บนฐานของ “ความเคารพนอบน้อม” ตามสถานภาพเป็นสำคัญ ในเบื้องต้นการแสดงความเคารพระหว่างกันขึ้นอยู่กับ “จำนวนศักดิ์นา” ไร่ และ “ยศ” ของแต่ละฝ่าย เกณฑ์เหล่านี้มีความสำคัญแตกต่างกันในแต่ละบริบท เช่น ในสังคมระดับหมู่บ้านความแตกต่างเรื่องวัยมีความสำคัญมาก ในขณะที่สังคมชั้นสูงขึ้นไปความแตกต่างเรื่องยศจะเป็นเรื่องสำคัญ ความสัมพันธ์แบบผู้ใหญ่ผู้น้อยมีอยู่ทั่วไปในสังคมสยาม ตั้งแต่ชนชั้นสูงถึงหมู่คนสามัญ และผู้คนใช้ความสัมพันธ์นี้เป็นแนวทางในการปฏิบัติตัวต่อผู้อื่น

4) ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ที่เป็นทางการ

ในสังคมไทยมีการกระทำเชิงสัญลักษณ์ที่สำคัญอย่างหนึ่งคือ การมอบ หรือการถวาย การกระทำลักษณะนี้เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์โดยตรง เช่น การเข้าไปเป็นผู้ใ้อุปถัมภ์ของ

³⁴ เรื่องเดียวกัน. หน้า 28.

³⁵ อย่างไรก็ตาม ไซยนต์ รัชชกุล มีความเห็นว่า ทักษะที่เชื่อว่า “ผลประโยชน์ต่างตอบแทน” เป็นตัวชี้ขาดของพฤติกรรมมนุษย์และเป็นกลไกของระบบอุปถัมภ์นั้นมีความไม่สมเหตุสมผล เพราะในความเป็นจริงความสัมพันธ์ของนายกับไพร่ถูกกำกับด้วยกฎหมาย การเข้าเป็นไพร่ในสังกัดของนายไม่ได้เกิดจากการตัดสินใจที่เป็นอิสระของปัจเจกบุคคลแต่เกิดจากเงื่อนไขบังคับของโครงสร้างการผลิตของสังคมขณะนั้น ในทัศนะของไซยนต์ ความสัมพันธ์ของนายกับไพร่เกิดจากการที่ชนชั้นที่มีอำนาจใช้สถาบันของรัฐเป็นเครื่องมือในการบังคับครอบงำแรงงานให้ทำงานหรือส่งส่วยให้นาย เป็นระบบการขูดรีดส่วนเกินจากแรงงานโดยการบังคับมากกว่าจะเป็นความสัมพันธ์ต่างตอบแทน แต่ในกระบวนการขูดรีดนี้ นายไม่จำเป็นต้องรีดนาทาเร้น อาจจะมีการโอบอ้อมอารีระหว่างกันก็ได้ ดูรายละเอียดใน ไซยนต์ รัชชกุล, *อาณาเขตสมบูรณาญาสิทธิราชย์: การก่อรัฐไทยสมัยใหม่จากศักดิ์นานิยมสู่ทุนนิยมรอบนอก*, แปลโดย พงษ์เลิศ พงษ์วานานต์ (กรุงเทพมหานคร: อาน, 2560), หน้า 74-84.

เจ้านายหรือพระมหากษัตริย์จะเรียกว่าการถวายตัว หรืออีกกรณีหนึ่งคือ เมื่อผู้น้อยไปขอความช่วยเหลือจากผู้ใหญ่ จะต้องนำของกำนัลไปมอบให้ด้วย การให้จึงเป็นการกระทำที่นำไปสู่การสถาปนาความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์³⁶

โดยสรุปแล้ว อคินเห็นว่าความสัมพันธ์เหล่านี้เป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้มีอำนาจเหนือกว่ากับผู้มีอำนาจน้อยกว่าในโครงสร้างสังคมสยาม สถานภาพทางสังคมของแต่ละฝ่ายเป็นสิ่งกำหนดวิถีปฏิบัติระหว่างกันของผู้คน ตั้งแต่การทักทาย ภาษาที่ใช้ และพฤติกรรมทั่ว ๆ ไป ซึ่งแตกต่างกันไปตาม “ระดับ” ชั้นในความสัมพันธ์เหนือกว่าต่ำกว่านี้ เช่น การไหว้จะมีข้อกำหนดไว้ว่า ผู้น้อยต้องไหว้ผู้ใหญ่ก่อน โดยจะไหว้แบบไหนขึ้นอยู่กับการประเมินสถานะของผู้รับไหว้ จากนั้นผู้ไหว้จึงเลือกแบบแผนการไหว้ว่าจะไหว้โดยพนมมือไว้ที่ระดับใด ควรก้มศีรษะหรือไม่ หรือการใช้บุรุษสรรพนาม ผู้พูดสามารถเลือกคำพูดได้หลากหลาย เช่น กู ข้า ข้าพเจ้า กระหม่อม ข้าพระพุทธเจ้า ฯลฯ ขึ้นอยู่กับฐานะของผู้ที่พูดด้วย ทั้งนี้ธรรมเนียมที่สำคัญที่สุดในสังคมไทยคือผู้น้อยต้องเคารพผู้ใหญ่ โดยการเคารพหมายถึงการเชื่อฟังและการแสดงกิริยามารยาทตามสมควรแก่ฐานะด้วย ดังนั้น ในสถานการณ์ทางสังคมหนึ่ง ๆ คนไทยแต่ละคนจึงเสมือนมีบัญญัติของสถานภาพสูงต่ำอยู่ในใจ การปฏิบัติตัวต่อบุคคลอื่น ๆ ย่อมแตกต่างกันตามสถานภาพ³⁷

ในสังคมศักดินา มีการแบ่งคนออกเป็นลำดับชั้นอย่างละเอียด โดยใช้ “ชาติกำเนิด” “วัย” และ “ยศถาบรรดาศักดิ์” เป็นเกณฑ์ในการแบ่งชั้นคน ที่สำคัญคือ สถานภาพทางสังคมของคนแต่ละชั้นนี้เป็นสิ่งกำหนดวิถีปฏิบัติระหว่างกัน แบบแผนที่เรียกว่าปฏิบัติกันที่สมัยนั้นเรียกว่า “ธรรมเนียม” จึงถูกสร้างและใช้ในโครงสร้างสังคมแบบแบ่งชั้นดังกล่าว ดังจะได้จากตัวอย่างธรรมเนียมศักดินาในสังคมศักดินาที่จะอธิบายต่อไป

2.3 แบบแผนธรรมเนียมในสังคมศักดินา

แบบแผนธรรมเนียมในสังคมศักดินามีหัวใจอยู่ที่การเคารพนอบน้อมตามฐานันดรศักดิ์และความอาวุโส โดยพระมหากษัตริย์ผู้ซึ่งบนยอดบนสุดของโครงสร้างสังคมจะได้รับนอบน้อมมากที่สุดในการศึกษาครั้งนี้จะยกตัวอย่างธรรมเนียมในสองยุคสมัย ช่วงแรกคือ ช่วงรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ เนื่องจากสมัยดังกล่าวอยุธยามีการเจริญสัมพันธ์ไมตรีกับต่างประเทศมาก ทำให้มีบัณฑิตของชาวต่างชาติเกี่ยวกับอยุธยาไว้จำนวนหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งบัณฑิตของชาวฝรั่งเศส³⁸ บัณฑิตเหล่านั้น

³⁶ อคิน รัตพันธ์. หน้า 97-110.

³⁷ เรื่องเดียวกัน. หน้า 116-117.

³⁸ ฝรั่งเศสส่งราชทูตเข้ามาเจริญสัมพันธ์ไมตรีกับสยามสองชุด คณะราชทูตชุดแรกนำโดยราชทูตเซวาลิเออร์ เดอ โชมอง เดินทางมาพร้อมกับบาทหลวงเดอ ชัวร์ซี และบาทหลวงกีเย่ ตาซาร์ด ถึงสยามในปี พ.ศ. 2228 คณะราชทูตชุด

มีการกล่าวถึงธรรมเนียมด้านความสุภาพของชาวสยามไว้ด้วย จึงเป็นหลักฐานที่ช่วยให้เห็นลักษณะธรรมเนียมในสมัยดังกล่าวได้ อีกสมัยหนึ่งคือ ธรรมเนียมช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เพื่อชี้ให้เห็นว่าธรรมเนียมศักดินาได้รับการสืบทอดไปใช้ในสังคมรัตนโกสินทร์ตอนต้นในลักษณะใดบ้าง ก่อนที่จะเริ่มเปลี่ยนแปลงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

ธรรมเนียมความสุภาพช่วงรัชสมัยพระนารายณ์

บันทึกของราชทูต ลา ลูแบร์ ชาวฝรั่งเศสที่เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับพระนารายณ์ในปี พ.ศ. 2230 แสดงให้เห็นธรรมเนียมปฏิบัติอันแสดงให้เห็นถึงความสุภาพของชาวสยาม ในหลายลักษณะ เช่น การใช้ภาษา การสมาคม การเยียมเยียน ดังนี้

ความสุภาพในการใช้ภาษาของสยาม จะแตกต่างกันตามสถานภาพทางสังคมของผู้พูดกับคู่สนทนาและมีนัยของการแสดงความเคารพและยกย่อง เช่น การใช้สรรพนาม “ในภาษาสยามอาจแสดงออกมาได้เป็นหลายคำศัพท์ ศัพท์หนึ่งสำหรับมูลนายพูดกับบ่าวทาส อีกศัพท์หนึ่งสำหรับบ่าวทาสพูดกับเจ้าขุนมูลนาย อีกศัพท์หนึ่งสำหรับราษฎรสามัญพูดกับเจ้านายและศัพท์ที่ใช้กับบุคคลที่เสมอกัน และอีกศัพท์หนึ่งจะพูดได้ก็แต่พระสงฆ์เท่านั้น”³⁹ สำหรับภาษาที่ใช้ในการทักทายนั้นเมื่อชาวสยามไหว้จะพูดว่า “ข้าไหว้เจ้า” ในกรณีที่เจ้านายไหว้ผู้ด้อยศักดิ์กว่าจะใช้คำว่า “เราไหว้” หรือ “ข้าไหว้” และเมื่อจะถามว่าสบายดีหรือไม่ จะพูดว่า “อยู่ดี? กินดี?”⁴⁰

สำหรับธรรมเนียมในการสมาคมนั้น เมื่อชาวสยามนั่งล้อมวงกันอยู่ “ชาวสยามจะไม่ลุกขึ้นยืนเป็นอันขาด แต่เขาจะไม่นั่งทำขัดสมาธิ หากจะยกมือบอบลงเพื่อให้ความเคารพซึ่งกันและกัน พวกทาสและพวกบ่าวที่อยู่เบื้องหน้าเจ้าขุนมูลนายของตน และราษฎรสามัญที่อยู่เบื้องหน้าเจ้านาย จะจรดเข่าลงกับพื้นและนั่งพับส้น ศีรษะโน้มมาข้างหน้าเล็กน้อย และพนมมือยกขึ้นเสมอหน้าผาก ชาวสยามที่เดินผ่านบุคคลที่เขาปรารถนาจะให้ความเคารพนบนอบไป เขาจะเดินก้มตัว พนมมือสูงต่ำตามควร...”⁴¹

นอกจากนี้ชาวสยามยังเคร่งครัดต่อการแสดงอิริยาบถระหว่างผู้ใหญ่ผู้น้อยอย่างยิ่ง “ถ้าที่ไหนมีชาวสยามนั่งชุมนุมกันอยู่หลาย ๆ คน หากมีอีกผู้หนึ่งเข้ามาร่วมวงด้วย บ่อยครั้งอิริยาบถของผู้

ที่ส่งนำโดยราชทูตซิโมน เดอ ลาลูแบร์ เดินทางมากับนายพลแดส์ ฟารจส์ และบาทหลวงกีเย่ ตาซาร์ด ถึงสยามในปี พ.ศ. 2230

³⁹ ซิโมน เดอ ลาลูแบร์, *จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม*, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2548), หน้า 172.

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน. หน้า 173.

⁴¹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 175.

ร่วมชุมนุมอยู่ก่อนนั้นจะเปลี่ยนไปทันที พวกเขาทราบดีว่าต่อหน้าบุคคลชั้นไร และขนาดไหนที่เขาจะพึงหมอบก้มหน้า เงยหน้า หรือนั่งวางท่าอย่างสง่าผ่าเผย และควรจะพนมมือหรือไม่เพียงไร กับการนั่งนั้นจะพึงเหยียดขาได้ข้างหนึ่ง หรือทั้งสองข้าง หรือว่าจะต้องซ่อนขาทั้งสองข้างด้วยการนั่งทับส้นเข้าไว้อย่างใดอย่างหนึ่ง”⁴²

ในส่วนของการ**เยี่ยมเยียนกัน** ธรรมเนียมปฏิบัติขึ้นอยู่กับสถานภาพทางสังคมระหว่างแขกและเจ้าบ้าน “ถ้าบุคคลที่มีฐานะต่ำว่าเป็นผู้มาหา บุคคลผู้นั้นจะเดินก้มตัวเข้าไปในห้อง แล้วยกบ่าลงเอาเข้าจรดพื้นทับส้น...ถ้าเป็นการเยี่ยมเยียนระหว่างบุคคลที่มีฐานะเท่าเทียมกัน หรือผู้ใหญ่ไปหาผู้น้อย เจ้าของบ้านจะต้องออกมารับถึงหน้าประตูเรือน และเมื่อเสร็จการเยี่ยมเยียนแล้วก็จะตามออกมาส่งถึงที่นั่น...เมื่อเสร็จการเยี่ยมเยียนแล้ว แขกจะออกปากรำลาก่อน...เจ้าของบ้านก็จะแสดงอาการยินยอมด้วยการกล่าวคำไว้อาลัยอย่างอ่อนน้อม”⁴³ ในเรื่องการเยี่ยมเยียนนี้ นโกลาส์ แชรแอส บันทีกไว้อีกว่า

พิธีรีตองของเขาในการเยี่ยมเยียนนั้น...ผิดแผกแตกต่างกันไปตามประเภทของบุคคลที่มาเยี่ยมเยียน อาทิเช่นเมื่อชาวบ้านไปหาบุคคลที่มียศถาบรรดาศักดิ์น้อยเมื่อไปถึงเขาจะลดตัวลงหมอบลงกับเสื่อแล้วยกมือทั้งสองข้างขึ้นสูงเสมอหน้าผาก แล้วก้มลงเอาศีรษะแตะพื้นเบา ๆ เมื่อขออนุญาตไหว้ ถ้าผู้เยี่ยมกับผู้รับเยี่ยมมีฐานะใกล้เคียงกันก็ไม่ต้องก้มต่ำถึงเพียงนั้น เพียงแต่ยกมือขึ้นเสมอจมูก แต่ถ้าทั้งสองฝ่ายมีฐานะเท่าเทียมกัน ผู้ที่มาเยี่ยมก็ไม่ต้องน้อมตัวลงไหว้ ยกมือขวาขึ้นสูงเสมอขมับเท่านั้นก็พอแล้ว และผู้รับเยี่ยมก็ทำตอบโดยทำนองเดียวกัน โดยร้องทักขึ้นเมื่อผู้มาเยี่ยมก้าวเข้ามาว่า “มาแล้วเจ้า มาแล้ว”(Maleou Chaou, Maleou)...เมื่อนั่งลงกับเสื่อหรือพรมแล้ว เขาจะถามสุขทุกข์ซึ่งกันและกันว่าได้กินข้าวมาแล้วหรือ นอนหลับสบายดีหรือไม่เล่า ธรรมเนียมปฏิบัติสันทนาการนั้นมีอยู่ว่า พอลงมือสนทนากัน เจ้าของบ้านก็ต้องให้อาหารมากพลูมาตั้งทีเดียว เจ้าของบ้านเป็นผู้ยื่นหมากพลูใส่ตลับ (Talap) ทองคำหรือเงินให้แก่ผู้มีฐานะสูงกว่าตนด้วยตนเอง และคนรับใช้ทำหน้าที่ยื่นหมากพลูให้แก่บุคคลที่มีฐานะต่ำกว่าเจ้าของบ้านมาก ๆ ในตลับธรรมดา แต่ก็สะอาดเยี่ยมเหมือนกัน การเลี้ยงดูขั้นแรกนี้ตามปกติแล้วจะติดตามมาด้วยของว่าง ซึ่งเขาเทียบมาในตะลุ่มหรือโดก (Bandege)...พิธีต้อนรับเมื่อแขกมาถึง กระทำทำนองเดียวกันอีกครั้งหนึ่ง เมื่อแขกลากลับ ผู้มาเยี่ยมจะไม่ลุกจากที่ตนนั่งอยู่ จนกว่าจะได้บอกลาเจ้าของบ้านแล้วว่า “ขอลาไป” (Col-a-pai) และเจ้าของบ้านจะตอบว่า “ไปเถิดเจ้า”

⁴² เรื่องเดียวกัน. หน้า 177-178.

⁴³ เรื่องเดียวกัน. หน้า 176.

(Paiteern Chaou) แล้ว โดยที่เขาไม่ได้ลุกขึ้นจากที่นั่งเมื่อแขกมาถึง เขาก็ไม่ลุกขึ้นตามไปส่ง เหมือนกันเมื่อแขกออกไป ธรรมเนียมนี้ถือกันเคร่งครัดมากเพราะต้องปฏิบัติกันอยู่เสมอ⁴⁴

ธรรมเนียมที่สำคัญมากอย่างหนึ่งของชาวสยามคือเรื่องของศิระษะและเท้า ชาวสยามจะระมัดระวังการกล่าวร้ายศิระษะทั้งของตนเองและผู้อื่นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรณีของการนำศิระษะไปอยู่ใต้เท้าผู้อื่น ที่น่าสนใจคือ ในทัศนะของแซรแวนส ความเชื่อเรื่องศิระษะและเท้านี้สัมพันธ์กับการกำกับอิริยาบถระหว่างชนชั้นด้วย กล่าวคือ คนชนชั้นต่ำกว่าต้องลดตัวและศิระษะลงต่ำกว่าคนชนชั้นสูงกว่า แม้แต่สายตาก็ต้องมองลงต่ำ

...ต้องระวังไม่เดินข้ามสะพานในขณะที่มีเรือแล่นลอดอยู่ ถือกันว่าไม่สุภาพที่จะข้ามสะพานไปในขณะเดียวกันนั้น ฝ่ายชาวเรือก็จัดอยู่เหมือนกัน ลางที่ถือว่าเป็นการนำอับอายอย่างยิ่งที่จะลงไปอยู่ใต้เท้าคนอื่น เพราะเหตุเช่นนี้บ้านเรือนของเขาจึงมีแต่เพียงชั้นเดียวเท่านั้น และเขาคงจะทนเห็นคนรับใช้อาศัยอยู่ในห้องชั้นบนเช่นในยุโรปไม่ได้แน่ เพราะเชื่อกันว่า ห้องที่อยู่สูงที่สุดในตัวเรือนนั้นเป็นห้องที่มีเกียรติที่สุด ความถือตัวอย่างผิด ๆ ในเรื่องเกี่ยวกับความยิ่งใหญ่ และเรื่องชั้นสูงนี้ เขาจึงบังคับว่าไพร่ให้กระทำในสิ่งที่พวกเราไม่กระทำกันเลย บ่าวเมื่อจะพูดกับนายจะต้องลดตัวลงต่ำตรงหน้า นั่งลงเข้าที่บ้นสนลดสายตาลงต่ำและพนมมืออยู่จนกว่าจะได้รับคำสั่งเรียบร้อยแล้ว⁴⁵

และสืบเนื่องจากการที่พระมหากษัตริย์มีสถานะพิเศษในสังคม **ธรรมเนียมปฏิบัติต่อองค์พระมหากษัตริย์**จึงมีลักษณะเฉพาะอันแสดงถึงการเคารพอย่างสูงสุด ดังเช่นที่ ลา ลูแบร์ บันทึกไว้ว่า ธรรมเนียมการเคารพที่อ่อนน้อมที่สุดของชาวสยามคือการเคารพพระมหากษัตริย์โดย “ชาวสยามหมอบราบอยู่ด้วยเข่าและศอก พนมมือขึ้นสูงเสมอหน้าผาก...ขยับเขยื้อนตัวขึ้นได้ด้วยกำลังเข่า แล้วก้มจรดศอกลงกับพื้นอีก จะต้องถวายบังคมอย่างนี้สามครั้งติด ๆ กัน”⁴⁶ นอกจากนี้ยังมีข้อห้ามไม่ให้ใช้อิริยาบถยืนเฝ้าหรือยืนถวายคำนับต่อหน้าพระพักตร์อย่างเด็ดขาด⁴⁷

ในกรณีที่พระมหากษัตริย์เสด็จพระราชออกทางเรือ “คนสยามที่เรียงรายอยู่ตามตลิ่งทั้งสองฝากซึ่งหมอบนั่งอยู่กับพื้นดินนั้น ครั้นเห็นองค์พระเจ้าแผ่นดินเสด็จมาแต่ไกล ก็ขยับตัวขึ้นคุกเข่า พนม

⁴⁴ นิโกลาส์ แซรแวนส, *ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม*, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2550), หน้า 96-97.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน. หน้า 97-98.

⁴⁶ ซิมอน เดอ ลาลูแบร์. หน้า 180.

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน. หน้า 180.

มือขึ้นเหนือศีรษะแล้วกราบถวายบังคมลงจนหน้าผากจรดพื้นดิน และจะไม่หยุดถวายบังคมเลย จนกว่าจะเสด็จลับสายตาไป”⁴⁸ สำหรับคนที่อยู่ในเรือหรือบนบ้านเรือนนั้น “เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จผ่านไปใ้แม่น้ำนั้น หน้าต่างประตูบ้านเรือนทั้งหลายปิดตายหมด แม้กระทั่งช่องกระจกสำหรับระบายอากาศในห้องเรือสินค้าก็ต้องปิดด้วย ทุกคนจะต้องลงมาจากบนเรือนให้หมด เพื่อมิให้ผู้ใดอยู่ในที่สูงกว่าพระมหากษัตริย์ได้”⁴⁹

จะเห็นได้ว่าในการเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์อยู่ยานั้นห้ามมิให้ใช้อริยาบถยืนเฝ้าหรือยืนถวายคำนับต่อหน้าพระพักตร์อย่างเด็ดขาด ข้อห้ามนี้ใช้ครอบคลุมไปถึงการเข้าเฝ้าของราชทูตของรัฐต่าง ๆ ด้วย ทว่าในสมัยพระนารายณ์มีกรณีเกี่ยวกับธรรมเนียมเข้าเฝ้าต่อหน้าพระพักตร์ที่มีอิทธิพลมาถึงสมัยหลังเรื่องหนึ่งคือ กรณีการยอมให้ราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แห่งฝรั่งเศสยืนเฝ้าได้ อันเป็นกรณีที่เซอร์ จอห์น เบาริง ใช้อ้างอิงในการเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว⁵⁰ อย่างไรก็ดี กรณีราชทูตฝรั่งเศสนี้เกิดขึ้นในบริบทเฉพาะ ในที่นี้จึงจะอธิบายกรณีดังกล่าวไว้ด้วยเพื่อเป็นประโยชน์ในการทำความเข้าใจบริบทการเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมในสมัยต่อมา

กรณีต้อนรับราชทูตฝรั่งเศสของพระนารายณ์

บันทึกของคณะราชทูตฝรั่งเศสแสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระนารายณ์ทรงโปรดให้มีการต้อนรับคณะราชทูตฝรั่งเศสอย่างพิเศษเหนือไปกว่าการต้อนรับราชทูตชาติอื่น ๆ หลายประการ จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่สยามประเทศ ของบาทหลวงเดอ ชัวซีย์ บันทึกไว้ว่า พระเจ้ากรุงสยามจัดพิธีต้อนรับคณะราชทูตฝรั่งเศสอย่างพิเศษโดยมีเคยพระราชทานเกียรติเช่นนี้แก่ราชทูตชาติใดมาก่อนดังบันทึกว่า

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงให้มีการประชุมบรรดาขุนนางผู้ใหญ่ทั้งปวง และโปรดให้ ม. กี่ องสตั้งซ์เชิญพระกระแสรีบสั่งมาแจ้งต่อที่ประชุมว่าขออย่าให้พวกเขาทั้งนั้นประหลาดใจเลย ถ้าพระองค์จะปฏิบัติกรใด ๆ ที่เป็นพิเศษและพิสดารออกไปบ้างในการให้เกียรติแก่อัครราชทูตฝรั่งเศส ด้วยพระองค์ได้ทรงทราบมาเป็นอย่างดีแล้วว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสนั้นทรงมีพระบรมราชานุญาตและบุญญาธิการเหนือกษัตริราชอื่น ๆ ...ขุนนางผู้ใหญ่ทั้งปวงน้อมรับพระบรม

⁴⁸ บาทหลวงตาซาร์ต, *จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามครั้งที่ 1 และจดหมายเหตุการเดินทางครั้งที่ 2 ของบาทหลวงตาซาร์ต* แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2551), หน้า 73.

⁴⁹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 74-75.

⁵⁰ เซอร์ จอห์น เบาริง, "บันทึกส่วนตัวการมาเยือนสยามของเซอร์ จอห์น เบาริง ตั้งแต่วันที่ 24 มีนาคม ถึงวันที่ 25 เมษายน พ.ศ.2398," ใน *บันทึกรายวันของเซอร์ จอห์น เบาริง และสนธิสัญญาเบาริง* (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2556). หน้า 130-131.

ราชโองการ...มีอยู่บางคนที่เป็นอุบิข และทำกระบิดกระบวนที่จะออกไปต้อนรับท่านราชทูตอยู่ โดยอย่างเหตุผลว่าไม่เคยได้ทำการต้อนรับถึงขนาดนี้แก่เอกอัครราชทูตของพระเจ้าจักรพรรดิจีน หรือของพระเจ้าโมกุล หรือของพระเจ้ากรุงเปอร์เซียเลย และตามที่เคยปฏิบัติกันมานั้น ก็ไม่ปรากฏว่าเคยออกไปต้อนรับราชทูตห่างไกลจากพระนครถึงสามในสี่เอนะเช่นนี้ และขุนนางที่ออกไปต้อนรับก็เป็นแต่เพียงขุนนางชั้นรอง ๆ เท่านั้น แต่นี้กลับต้องไปรับกันถึงที่เรือจอดซึ่งอยู่ห่างจาก ในกรุงตั้งสี่สิบลีเอ แล้วยังต้องสร้างเรือนพักรับรองโดยเฉพาะ และตกแต่งด้วยเครื่องเรือนอย่างหรูหราอีกด้วย บ่อมป็นก็ต้องยิงสลุต ต้องตั้งข้อมรับตามหมู่บ้านรายทางเรือนพักของราชทูตก็ต้องทาด้วยสีแดง และต้องนั่งอยู่ยามตามไฟกัน รอบบริเวณและต้องรื้อระฆังกันเป็นวรรคเป็นเวรอีกเล่า ล้วนเป็นเกียรติที่สงวนไว้ปฏิบัติต่อองค์พระมหากษัตริย์พระองค์เดียวเท่านั้น การเรียกประชุมขุนนางผู้ใหญ่ครั้งนี้ เป็นการพิสูจน์ความบริสุทธิ์พระทัยของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามว่า ด้วยเหตุผลใดพระองค์จึงพระทานเกียรติแก่ราชทูตของเราถึงเพียงนี้⁵¹

นอกจากจะได้รับการต้อนรับอย่างพิเศษแล้ว ยังมีบันทึกไว้ด้วยว่า เมื่อราชทูตฝรั่งเศสทราบธรรมเนียมการทูตแบบสยามแล้วไม่ประสงค์จะใช้ธรรมเนียมดังกล่าว พระเจ้ากรุงสยามก็ทรงมีพระราชานุญาตให้ใช้ธรรมเนียมตามอย่างที่ราชทูตฝรั่งเศสประสงค์ได้เป็นกรณีพิเศษ⁵² บาทหลวง กียิตาซาร์ด บันทึกไว้ว่าธรรมเนียมการทูตของสยามนั้นจะแตกต่างกันในการต้อนรับราชทูตของแต่ละชาติ หากแต่ราชทูตของทุก ๆ ชาติต่างต้องใช้ธรรมเนียม“หมอบ”, “กราบ (เบญจางคประดิษฐ์)” และ “คลาน” อย่างสยามในการเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ ตัวอย่างเช่น พิธีการทูตของราชทูตพระเจ้ากรุงญวน ตั้งเกีย กอลกงด มลาญู และลาว จะทำกันในพระลานในพระราชวังโดย “ขุนนางชั้นผู้ใหญ่แห่ง

⁵¹ บาทหลวงเดอ ซัวซีย์, *จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยาม ในปี ค.ศ. 1685 และ 1686*, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2550), หน้า 216-217.

⁵² ในเรื่องการเจรจาเกี่ยวกับธรรมเนียมทูตนี้ บาทหลวงเดอ ซัวซีย์ และบาทหลวงตาซาร์ด บันทึกไว้ต่างกัน บาทหลวงเดอ ซัวซีย์ บันทึกว่าราชทูตขอให้ขุนนางที่สยามส่งมาดูแล มาอธิบายธรรมเนียมทูตให้ทราบ หากแต่ขุนนางเหล่านั้นไม่อยู่ในฐานะที่จะอธิบายได้ ราชทูตจึงขอให้นำความกราบทูลขอให้พระเจ้ากรุงสยามส่งบุคคลมาเจรจา ซึ่งพระเจ้ากรุงสยามโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง ก้องสดังค์เต็ง ฟอลคอน และขุนนางผู้ใหญ่สองนาย มาเจรจา หากตีความตามบันทึกนี้คณะราชทูตน่าจะทราบธรรมเนียมทูตสยามจากฟอลคอน ในขณะที่เจรจากัน

ในขณะที่บาทหลวงตาซาร์ด บันทึกไว้ว่า ราชทูตทราบธรรมเนียมทูตของสยามมาก่อน(แต่ไม่ได้บันทึกว่าทราบจากผู้ใด) แต่เห็นว่าไม่เหมาะสม จึงเชิญขุนนางสยามผู้ดูแลมาพบเพื่อขอให้กราบทูลพระเจ้ากรุงสยามแต่งตั้งขุนนางมาเจรจาเรื่องการเข้าเฝ้า โดยพระเจ้ากรุงสยามโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง ก้องสดังค์เต็ง ฟอลคอน มาเจรจา ดูเรื่องเดียวกัน. หน้า 217-218; บาทหลวงตาซาร์ด. หน้า 39-43. ทั้งนี้ในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้เขียนเลือกใช้คำอธิบายตามบันทึกของบาทหลวงตาซาร์ด เนื่องจากบาทหลวงตาซาร์ดบันทึกรายละเอียดพิธีการทูตของสยามไว้อย่างละเอียด และบันทึกไว้ว่าเมื่อราชทูตฝรั่งเศสทราบข้อความเช่นเดียวกันแล้วจึงขอเจรจาต่อรอง เป็นไปได้ว่าบาทหลวงตาซาร์ดและราชทูตฝรั่งเศสน่าจะได้รับข้อมูลเหล่านี้ก่อน พิจารณาแล้วไม่เหมาะสมจึงขอเจรจาต่อรอง

ราชอาณาจักร หมอบเฝ้าอยู่ในศาลาสองหลังซึ่งอยู่ทางด้านข้าง ส่วนขุนนางชั้นผู้น้อยหมอบเฝ้าอยู่ในพระลาน”⁵³ เมื่อราชทูตได้รับอนุญาตให้เข้าเฝ้าถวายบังคม ก็จะมาหมอบรอพระมหากษัตริย์อยู่ ณ ลานแห่งนั้น กระทั่งพระองค์เสด็จออกสัหัชฎ์ จึงเข้าถวายบังคมตามธรรมเนียม ตามบันทึกดังนี้

เมื่อได้เวลาเสด็จออกแล้ว พระเจ้าแผ่นดินจะปรากฏพระองค์ขึ้นที่พระราชบัลลังก์หรือที่ สัหัชฎ์ ซึ่งอยู่สูงจากพื้นพระลานชั้นแรก... ครั้นเปิดทวารพระลาน ก็พบราชทูตหมอบอยู่พร้อม ด้วยล้ามนคนชาติเดียวกัน กับขุนนางชั้นสามัญนายหนึ่งซึ่งทำหน้าที่เป็นพนักงานพิธีการทูต ใน โอกาสนี้ บุคคลทั้งหมดนี้เข้าไปถวายบังคมด้วยเบญจางคประดิษฐ์ (Zombaye) กล่าวคือ น้อม ตัวลงต่ำแล้วค่อย ๆ คลานด้วยเข่ากับมืออย่างช้า ๆ ไปจนถึงกลางพระลานพระโรงคัล ครั้นแล้วก็ ยึดกายขึ้นในท่าคุกเข่า พนมมือทั้งสองข้างชูขึ้นเหนือศีรษะ แล้วน้อมกายลงหน้าผากจรดพื้น ทำ อยู่ดังนี้สามครั้ง ครั้นแล้วก็ออกคลานต่อไปเช่นเมื่อแรกจนกระทั่งถึงบันไดอันอยู่ระหว่างศาลา สองหลังที่ขุนนางผู้ใหญ่หมอบเฝ้าอยู่นั้น⁵⁴

ในขณะที่พิธีการทูตสำหรับราชทูตของพระเจ้ากรุงเปอร์เซีย พระเจ้ากรุงโมกุล พระจักรพรรดิ แห่งจีน และพระจักรพรรดิแห่งญี่ปุ่น นั้นจะแตกต่างจากราชทูตกลุ่มแรก โดย “ขุนนางผู้ใหญ่ที่มี บรรดาศักดิ์ชั้นหนึ่งกับชั้นสอง หมอบเฝ้าอยู่เบื้องหน้าพระที่นั่งบัลลังก์อาสน์เป็นแถวลดหลั่นกันลงไป ตามลำดับยศ และขุนนางอื่น ๆ นั้นหมอบอยู่ในศาลาสองหลังที่อยู่ด้านล่าง” เมื่อราชทูตได้รับเชิญให้ เข้าเฝ้าแล้ว จะลำดับพิธีการดังนี้

เมื่อเข้าไปในพระบรมหาราชวังแล้ว ราชทูตจะต้องนั่งลงกับพื้นและยกมือขึ้นจับเหนือศีรษะ อัน เป็นการแสดงความเคารพอย่างลึกซึ้งต่อองค์พระมหากษัตริย์ ครั้นแล้วก็ลุกขึ้นเดินไปตาม ช่องทางระหว่างศาลาสองหลังซึ่งบรรดาขุนนางบรรดาศักดิ์ชั้นสาม ชั้นสี่และชั้นห้าหมอบนั่งอยู่ โดยสงบนั้น ต่อเมื่อไปถึงเชิงบันไดที่จะก้าวขึ้นไปสู่ท้องพระโรง เข้าจะต้องทรุดตัวลงคลานด้วย เข่ากับมือเข้าไปในโรงพระคัล แล้วหมอบอยู่เบื้องพระพักตร์พระเจ้าแผ่นดินซึ่งประทับพระ บัลลังก์รัตนราชาอาสน์สูงจากพื้นสิบหรือสิบสองฟุต บนพระแท่นยกพื้นค่อนข้างกว้างที่พวกขุน นางผู้ใหญ่หมอบอยู่นั้น ราชทูตไปหยุดที่เชิงแท่นยกพื้นนี้ ซึ่งอยู่ห่างจากพระราชบัลลังก์กว่า สามสิบฟุต...⁵⁵

⁵³ บาทหลวงตาซาร์ด. หน้า 39.

⁵⁴ เรื่องเดียวกัน. หน้า 39-40.

⁵⁵ เรื่องเดียวกัน. หน้า 41-42.

อย่างไรก็ตามเมื่อ เซอร์วาลีเออร์ เดอ โชมอง ราชทูตฝรั่งเศสทราบวิธีการต้อนรับทูตเช่นนั้นแล้ว เห็นว่าเป็นธรรมเนียมที่ไม่เหมาะสม จึงแจ้งต่อข้าราชการผู้ใหญ่ของสยามเพื่อขอพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งขุนนางมาเจรจาเรื่องธรรมเนียมการเข้าเฝ้า ต่อมาพระเจ้ากรุงสยามโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง ก้องสดังซ์แต็ง ฟอลคอน มาทำความตกลงธรรมเนียมเข้าเฝ้าให้เห็นพ้องกันทั้งสองฝ่าย ราชทูตฝรั่งเศสประสงศ์ให้ขุนนางผู้ติดตามเข้าเฝ้าด้วยหากแต่ต้องมีอยู่ในลักษณะหมอบคลาน เนื่องจากเห็นว่าการหมอบคลานเป็นอิริยาบถที่ต่ำต้อย⁵⁶ โดยราชทูต “ยืนยันอย่างเด็ดเดี่ยวและกล่าวถ้อยคำว่า ท่านจะไม่สามารถที่จะเข้าเฝ้า ถ้ามิได้รับอนุมัติตามเงื่อนไขประการนี้”⁵⁷ เพื่อให้ประนีประนอมกันได้ จึงตกลงกันว่าขุนนางฝรั่งเศสจะเข้าไปนั่งในท้องพระโรงก่อนพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จออก เพื่อไม่ให้พระองค์ทอดพระเนตรเห็นขุนนางเหล่านั้นยืนต่อหน้าพระพักตร์และลุกขึ้นยืนถวายคำนับขณะพระองค์เสด็จออกด้วย หลังจาก ก้องสดังซ์แต็ง ฟอลคอน นำความไปกราบทูลพระกรุณา ปรากฏว่าพระเจ้ากรุงสยามโปรดอนุญาตตามที่ราชทูตฝรั่งเศสขอลงทุกประการ⁵⁸

ลา ลูแบร์ บันทึกไว้ว่า ในการเข้าเฝ้าของราชทูตฝรั่งเศสครั้งแรกนั้น พระเจ้ากรุงสยามทรงขอให้ราชทูต เซอร์วาลีเออร์ เดอ โชมอง กราบทูลให้พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงทราบว่าหากมีธรรมเนียมใดของราชสำนักสยามที่ไม่มีในราชสำนักฝรั่งเศส พระองค์ยินดีจะเปลี่ยนแปลง ภายหลังพบว่าพระองค์ทรงให้ขุนนางปฏิบัติธรรมเนียมอย่างตะวันตกเป็นกรณีพิเศษประการหนึ่งคือ ให้มีการยืนเฝ้าแบบชาวฝรั่งเศส ดังจะเห็นได้จากบันทึกเกี่ยวกับการเข้าเฝ้าของ มร. แดส์ ฟาร์จส์ คือ “เมื่อ มร. แดส์ ฟาร์จส์ เข้าเฝ้าคำนับพระองค์ อันมิเคยมีตัวอย่างในกรุงสยามมาก่อน กล่าวคือพระองค์มีพระราชดำรัสสั่งให้ขุนนางทั้งปวง ในราชสำนักของพระองค์ลุกขึ้นยืนเฝ้าต่อหน้าพระที่นั่ง ดังที่ มร. แดส์ ฟาร์จส์ และคณะนายทหารฝรั่งเศสที่ติดตามมาได้ยืนเฝ้าอยู่นั้น”⁵⁹

นอกจากนี้ในการเข้าเฝ้าของราชทูตฝรั่งเศสครั้งที่สองนี้ พระองค์ยังโปรดพระราชนานอนุญาตให้ราชทูตลา ลูแบร์ ยืนหรือนั่งเข้าเฝ้าก็ได้ตามความพอใจ อีกทั้งยังอนุญาตให้ขุนนางชาวฝรั่งเศสเข้าไปในท้องพระโรงในขณะที่พระองค์เสด็จออกขุนนางแล้ว ลา ลูแบร์ อธิบายว่า พระเจ้ากรุงสยามเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมเหล่านี้ เนื่องจากพระองค์ได้ทรงทราบมาว่า เมื่อคราวที่คณะทูตานุทูตสยามไปเจริญสัมพันธไมตรียังฝรั่งเศส ได้รับอนุญาตให้เข้าไปในพระราชวังแวร์ซายส์ในขณะที่พระเจ้า

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน. หน้า 42-43.

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน. หน้า 44.

⁵⁸ เรื่องเดียวกัน. หน้า 44.

⁵⁹ ซีมอน เดอ ลาลูแบร์. หน้า 181.

กรุงฝรั่งเศสประทับบนโอรนราชอาสน์แล้ว อีกทั้งยังอนุญาตให้คณะทูตานุทูตยืนเฝ้าและยืนกราบทูลพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสด้วย⁶⁰

ไม่เพียงแต่ฝ่ายสยามเท่านั้นที่ปรับเปลี่ยนธรรมเนียมบางประการเพื่อสร้างความสัมพันธ์อันดีต่อฝรั่งเศส ทางฝ่ายฝรั่งเศสก็มีการปรับเปลี่ยนธรรมเนียมบางประการเพื่อสร้างความประทับใจต่อสยามเช่นกัน ธรรมเนียมดังกล่าวว่าด้วยการทูลสิ่งของไว้เหนือศีรษะ ในสยามนั้น “ศีรษะ” ถือเป็นสิ่งสูง การแตะต้องหรือเอื้อมมือข้ามศีรษะถือเป็นการดูแคลนกันอย่างยิ่ง ในทางตรงกันข้าม การยกมือขึ้นเสมอหน้าผากหรือศีรษะนั้นถือเป็นการแสดงความเคารพ⁶¹ ชาวสยามจึงทำความเคารพกันโดย “พนมมือทั้งสองข้าง หรืออย่างน้อยที่สุดมือขวาแต่เพียงข้างเดียว ยกขึ้นเสมอหน้าผาก ประหนึ่งจะประดิษฐานผู้ที่ตนแสดงความเคารพไว้บนศีรษะฉะนั้น”⁶² ยิ่งไปกว่านั้น การทูลสิ่งของที่ต้องการมอบให้หรือได้รับจากผู้อื่นไว้บนศีรษะยังถือเป็นการแสดงความเคารพอย่างสูงสุด⁶³ ดังที่พระเจ้ากรุงสยามปฏิบัติธรรมเนียมนี้ในการรับพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสในพิธีทูตครั้งแรกโดย “ทรงก้มพระองค์ออกมานอกสีหบัญชรเพื่อรับพระราชสาส์นตรงกึ่งกลางทางที่บรรจบกัน แล้วทรงนำพระราชสาส์นนั้นจบบนเศียรเกล้า อันเป็นการถวายเกียรติให้เป็นพิเศษและเป็นการแสดงพระไมตรีจิตถวายแด่พระมหากษัตริราชเจ้าผู้ส่งพระราชสาส์นนั้นมายังพระองค์ท่าน”⁶⁴ ลา ลูแบร์ ทราบเหตุการณ์นี้ในการถวายพระราชสาส์นครั้งหลังจึงยกพระราชสาส์นขึ้นทูลเหนือศีรษะก่อนถวายแด่พระเจ้ากรุงสยาม ลา ลูแบร์ บันทึกไว้ว่าพระองค์ทรงพอพระราชหฤทัยอย่างมาก “ถึงกับทรงอุทานและทรงมีพระราชดำรัสถามข้าพเจ้าว่า ข้าพเจ้าได้ไปศึกษามรรยาแห่งประเทศของพระองค์ท่านเช่นนี้มาจากแห่งใด”⁶⁵ เนื่องจากพระองค์ทรงทราบจากคณะอัครราชทูตสยามว่าไม่มีธรรมเนียมเช่นนี้ในราชสำนักฝรั่งเศส⁶⁶

จากบันทึกเหล่านี้จะเห็นได้ว่า ในพิธีการทูตในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ มีกำหนดธรรมเนียมการเข้าเฝ้าโดยการกำหนดอิริยาบถหมอบ คลาน ยืน นั่ง และเบญจางคประดิษฐ์ อย่างมีแบบแผน ที่น่าสนใจคือ ในขณะที่มีการกำกับธรรมเนียมเข้าเฝ้านี้อย่างเคร่งครัด เหตุใดสมเด็จพระนารายณ์ฯ จึงอนุญาตให้ราชทูตฝรั่งเศสเข้าเฝ้าได้โดยมิต้องหมอบคลานได้เป็นกรณีพิเศษ

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน. หน้า 181-182.

⁶¹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 180,182-183.

⁶² เรื่องเดียวกัน. หน้า 182-183.

⁶³ เรื่องเดียวกัน. หน้า 180,182-183.

⁶⁴ บาทหลวงตาซาร์ด. หน้า 58.

⁶⁵ ซิมอน เดอ ลาลูแบร์. หน้า 182.

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน. หน้า 182.

ในเรื่องนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ อธิบายไว้ว่าการเจริญสัมพันธไมตรีกับฝรั่งเศสอย่างต่อเนื่องกระทำเพื่อตอบสนองต่อความมั่นคงในราชบัลลังก์ของพระนารายณ์ ในหนังสือ เรื่องการเมืองไทยสมัยพระนารายณ์ นิธิ อธิบายว่าพระนารายณ์เสด็จขึ้นครองราชย์ท่ามกลางความขัดแย้งทางการเมือง พระองค์เป็นปฏิปักษ์กับขุนนางฝ่ายปกครองและพระราชวงศ์ที่มีสิทธิในการขึ้นในราชสมบัติพระองค์อื่น ๆ หลังจากขึ้นครองราชย์เพียง 2 เดือนก็เกิดกบฏขึ้นโดยการสนับสนุนของขุนนางฝ่ายปกครองจำนวนมาก อย่างไรก็ตามพระองค์ได้รับการสนับสนุนจากขุนนางต่างชาติและประชาชนชาวต่างชาติในสยามอย่างมาก พระองค์จึงดำเนินพระราโชบายเสริมอำนาจของขุนนางต่างชาติไปพร้อม ๆ กับลดทอนอำนาจของขุนนางฝ่ายปกครอง พระราโชบายดังกล่าวทำให้มีผู้เสียประโยชน์เพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ การต่อต้านก็เริ่มรุนแรงขึ้น การประทุษร้ายและการก่อกบฏ เกิดขึ้นหลายครั้งในรัชสมัยของพระองค์

ขุนนางและประชาชนต่างชาติมีความสำคัญมากต่ออำนาจของพระนารายณ์ พระองค์ทรงมีพระราโชบายในการจัดการคนต่างชาติอย่างเข้มงวด ในกรุงศรีอยุธยาขณะนั้นมีชาวต่างชาติอาศัยอยู่หลายชาติ ที่สำคัญคือ พวกโปรตุเกส มอญ เขมร ลาว และพวกอินโดนีเซียนหลายกลุ่มเช่น กลุ่มมัทกะสัน มลายู ปัตตานี รวมถึงพวกมัวร์ ซึ่งเป็นคำเรียกกลุ่มมุสลิมอย่างรวม ๆ แต่ในบรรดาชาวมัวร์นี้มีกลุ่มย่อยเป็นมุสลิมอินเดีย อิหร่าน และอื่น ๆ ด้วย ในการเลือกพันธมิตรที่ใกล้ชิดนั้นจะต้องเลือกประชาคมที่มีกำลังพอสมควร ไม่น้อยจนไร้พลังแต่ไม่แข็งแรงแรงเกินไป ในบรรดาประชาคมต่างชาติที่สำคัญนั้น พวกโปรตุเกสเข้มแข็งเกินไป มอญ เขมร และลาว ถูกกลืนเข้าไปในระบบไพร่ของสยามแล้ว พวกอินโดนีเซียนวางใจได้ยาก เนื่องจากกวาดต้อนมาจากการปราบกบฏ ในทางเลือกที่มีไม่มากนัก พวก “มัวร์” อิหร่านเป็นทางเลือกที่ดีที่สุด

พระนารายณ์สนับสนุนให้มัวร์เข้ารับราชการและกินตำแหน่งข้าราชการปกครองเพิ่มขึ้น พร้อมไปกับการผสมผสานประโยชน์ทางเศรษฐกิจโดยพระองค์ให้สิทธิชาวอิหร่านควบคุมการค้าและการเดินเรือในอ่าวเบงกอล พระองค์ทรงเอาใจชาวมัวร์อิหร่านโดยการสร้างสุเหร่าพระราชทาน ซึ่งชาวมัวร์กลุ่มอื่นไม่เคยได้รับพระมหากรุณาธิคุณลักษณะนี้ นอกจากนี้พระองค์ยังมอบตำแหน่งพระคลังให้กับชาวอิหร่านด้วย ตำแหน่งพระคลังนี้มีความสำคัญมากเนื่องจากเป็นตำแหน่งของผู้ที่ดูแลประชาคมชาวต่างชาติจำนวนมาก ยิ่งไปกว่านั้นชาวมัวร์ยังมีบทบาทในการถวายความปลอดภัยต่อพระนารายณ์ด้วย โดยพระคลังชาวมัวร์เป็นตัวการในการจ้างทหารรับจ้างชาวอิหร่านเข้ามาเป็นทหารรักษาพระองค์ ในขณะที่มัวร์อิหร่านจึงมีบทบาทสูงมากในการเสริมพระราชอำนาจของพระนารายณ์

ชาวอิหร่านเป็นแกนกลางในการหนุนพระราชอำนาจของพระนารายณ์จนกระทั่งต้นทศวรรษ 2220 ก็เริ่มสลายลงเนื่องจากความแตกร้างภายในประชาคมอิหร่านเอง ภายหลังกุลามาเป็นความแตกร้างระหว่างพระนารายณ์และชาวมัวร์ ปรากฏการณ์นี้ส่งผลให้สถานะทางการเมืองของพระ

นารายณ์ตกอยู่ในอันตราย พระองค์จำเป็นต้องหากลุ่มสนับสนุนใหม่ ทั้งนี้การหาผู้นำประชาคมต่างชาติให้เหมาะกับการใช้ประโยชน์ทางการเมืองไม่่ง่ายนัก พวกโปรตุเกสมีความสัมพันธ์กับขุนนางฝ่ายปกครอง พวกอินโดนีเซียนไว้วางใจไม่ได้ ฮอลันดาอำนาจต่อรองมาก “ฝรั่งเศส” ที่เข้ามาในช่วงเวลาประจวบเหมาะจึงได้รับความสนใจอย่างยิ่ง

คณะบาทหลวงฝรั่งเศสชุดแรกมาถึงกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2205 แต่ยังไม่มียุทธศาสตร์ทางการเมือง ต่อมาเมื่อพระราชสาสน์จากพระเจ้าหลุยส์ฉบับแรกมาถึงพระนารายณ์ในปี พ.ศ. 2216 พระองค์ทรงสนองต่อพระราชสาสน์อย่างกระตือรือร้น ในขณะที่พระองค์มีพระราชประสงค์จะหาประชาคมต่างชาติที่วางพระทัยได้มาแทนอิหร่าน ฝรั่งเศสได้รับความสนพระทัยเป็นพิเศษ ดังจะเห็นได้ว่าพระองค์สนับสนุนกิจการของฝรั่งเศสในสยามเป็นพิเศษ ทรงพระราชทานที่ดิน วัสดุและแรงงานในการสร้างโบสถ์ของบาทหลวงฝรั่งเศส ทั้งที่บาทหลวงโปรตุเกสซึ่งเข้ามาในกรุงศรีอยุธยาก่อนเป็นเวลานานไม่เคยได้รับ การสร้างโบสถ์อย่างเป็นพิเศษนี้เทียบเคียงได้กับการสร้างสุเหร่าให้ชาวอิหร่านก่อนหน้านี้

ความแตกร้าวกับชาวมัวร์ทำให้พระนารายณ์ไม่วางพระทัยทหารรับจ้างอิหร่าน ความคิดที่จะนำทหารฝรั่งเศสเข้ามาค้าจุนพระราชอำนาจจึงเกิดขึ้น ในปี พ.ศ. 2230 เมื่อกองทหารฝรั่งเศสเข้ามาในสยาม พระองค์ให้การต้อนรับโดยการพระราชทานอาหารทันทีที่ทหารเข้าประจำป้อมที่บางกอก พระนารายณ์ต้องการให้ทหารฝรั่งเศสอยู่ที่บางกอก เนื่องจากในทางการเมือง ตลอดทางจากบางกอกถึงอยุธยา มีผู้คนหนาแน่น ฝ่ายต่อต้านใช้ประโยชน์ในการทำรัฐประหารได้ การให้ทหารฝรั่งเศสคุมบางกอกทางใต้ไว้พร้อมกับพระนารายณ์คุมลพบุรีทางเหนือการทำรัฐประหารในอยุธยาจะทำได้ยากขึ้น⁶⁷

โดยสรุป ในความเห็นของนิธิ การที่พระนารายณ์อนุญาตให้คณะราชทูตฝรั่งเศสมีต้องหมอบเฝ้า และให้ความใกล้ชิดอย่างเป็นพิเศษ เป็นเพราะพระองค์ประสงค์จะให้ฝรั่งเศสเข้ามาค้าจุนพระราชบัลลังก์ ไม่ใช่การปรับตัวเพื่อรับวัฒนธรรมตะวันตก เพราะหลังจากนั้นยังคงมีการใช้ธรรมเนียมเข้าเฝ้าแบบเดิมกับราชทูตอื่น ๆ มิให้ยื่นเข้าเฝ้าเฉกเช่นราชทูตฝรั่งเศส กระทั่งมีการอนุญาตให้ราชทูตไม่ต้องหมอบเฝ้าอีกครั้งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

ธรรมเนียมความสุภาพช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

บาทหลวงฌ็อง-บัปติสต์ ปาลเลกัวซ์ (Jean-Baptiste Pallegoix) สังฆนายกคณะมิชชันนารีโรมันคาทอลิกประจำประเทศสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บันทึกเรื่องราว

⁶⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์* (กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2549), หน้า 27-69.

เกี่ยวกับสยามไว้จำนวนหนึ่งครอบคลุมเรื่องความสุขภาพของชาวสยามไว้ด้วย สำหรับบาทหลวงปาลเลกัวซ์เขาเห็นว่า “ในหมู่ประชาชนกึ่งอารยะอย่างคนไทย ไม่น่าเชื่อเลยว่าจะได้ประสบความสุขภาพและอารยวิสัยถึงเท่านี้...”⁶⁸ ทั้งนี้บันทึกของบาทหลวงปาลเลกัวซ์ แสดงให้เห็นว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ชาวสยามยังคงใช้ความสัมพันธ์แบบศักดินาและอาวุโสเป็นข้อกำหนดในการปฏิบัติตนต่อกัน เช่นในการแสดงความเคารพนอบน้อม

คนไทยเป็นคนมีความนอบน้อมมาก และแสดงความเคารพนับถือพนักงานเจ้าหน้าที่เป็นพิเศษ โดยไม่กล่าวถึงความเคารพบูชาต่อองค์พระมหากษัตริย์ที่พวกเขายกย่องเป็นสมมติเทพ เขามีความเคารพอย่างลึกซึ้งและนอบน้อมอย่างยิ่งต่อพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง และโดยเฉพาะอย่างยิ่งบุคคลชั้นผู้บังคับบัญชาทั่วไป คนชราได้รับการยกย่องมาก ผู้เยาว์เอาใจใส่ความเคารพและปรนนิบัติวิภูถากบิดามารดาเป็นอันดี ละการต่ำทอบริภาษจะไม่มีที่อะไรเจ็บแสบเท่าเท่าความถึงผู้ให้กำเนิดตน⁶⁹

ในส่วนของการแสดงอิริยาบถและการใช้ถ้อยคำก็แตกต่างกันระหว่างคนแต่ละชั้น **ธรรมเนียมสำหรับบุคคลที่มีฐานะเสมอกัน** ในการเรียกขานกัน “...เขามักจะเรียกขานกันว่า พี่ชาย พี่สาว (หรือน้องชาย น้องสาว) ถ้าพูดกับผู้ใหญ่จึงเรียกว่า พ่อ แม่ ลุง ป้า (หรืออาว์ น้ำ) ตา ยาย (หรือ ปู่ ย่า) จะเป็นการไม่สุภาพมากที่สุด ถ้าจะเรียกชื่อใครลอย ๆ”⁷⁰ สำหรับการแสดงอิริยาบถ “เมื่อบุคคลมีฐานะเสมอกันพอกันเข้าแล้ว จะต้องไหว้กันด้วยวิธีพนมมียกขึ้นสูงเสมอริมปาก”⁷¹ ในขณะที่ **ธรรมเนียมของบุคคลที่มีฐานะไม่เสมอกัน** จะมีรายละเอียดการใช้ทั้งถ้อยคำและอิริยาบถแตกต่างกันตามชั้นอย่างละเอียด โดยเฉพาะอย่างยิ่งธรรมเนียมปฏิบัติต่อเจ้านายและพระมหากษัตริย์

“ความเคารพต่อเจ้าหน้าที่นั้นมีมาก เมื่อไปพบผู้บังคับบัญชาชั้นเหนือ พอมาถึงประตูและเห็นตัว ก็จะต้องก้มตัวไปข้างหน้าและพนมมือขึ้นท่วมหัว แล้วจึงจะก้าวไปหาโดยยอบตัวอยู่เรื่อย และเมื่อจะพูดด้วยก็ต้องนั่งพับเพียบ ถ้าเป็นขุนนางผู้ใหญ่หรือเจ้านายที่ตนไปหา พอพบตัวแล้วก็ต้องลงกราบสามลา แล้วคลานเข้าไปหาด้วยเข่าและศอก ต้องนั่งหมอบอยู่เรื่อย พนมมือและก้มศีรษะจะเงยขึ้นก็นาน ๆ ที่ พร้อมกับยกมือขึ้นไหว้เพื่อตอบว่า : ขอรับ (khorub) ท่าน กระผมรับบัญชา...ถ้าพูดกับขุนนางผู้น้อยใช้คำว่า พระคุณ พ่อเจ้าพระคุณ (pere bienfaiteur) ถ้าพูด

⁶⁸ มงเซญอร์ ปาลเลกัวซ์. หน้า 158.

⁶⁹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 142.

⁷⁰ เรื่องเดียวกัน. หน้า 158.

⁷¹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 159.

กับขุนนางผู้ใหญ่ ใช้ว่า พระเดชพระคุณใต้เท้า (seigneur sur le pieds de qui je suis) อาญาท่านกับเจ้านายใช้ ข้าพระพุทธเจ้า ละอองพระบาท ทูลกระหม่อม ใต้ฝ่าพระบาท ถ้าพูดกับพระเจ้าแผ่นดินใช้ดังนี้ : ขอเดชะพระพุทธเจ้าข้า พระมหากษัตริย์คุณ ข้าพระพุทธเจ้า (ผู้อยู่) ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าใส่กระหม่อม พระพุทธเจ้าข้า เมื่อกล่าวถึงองค์พระมหากษัตริย์ เขาเรียกว่า : พระพุทธเจ้าหลวง เจ้าชีวิต เจ้าแผ่นดิน องค์พระประมุข พระมหากษัตริย์ พระเจ้าอยู่หัว ฯลฯ⁷²

ที่สำคัญคือธรรมเนียมในการเสด็จออกที่ประชุมหรือเสด็จพระราชดำเนินของพระมหากษัตริย์ยังมีการควบคุมอย่างเคร่งครัด “...ไม่มีใครบังอาจมองพระองค์ตรงพระพักตร์ หมู่มากเข้าเฝ้าเมื่อเข้าที่ประชุมออกขุนนางต้องหมอบอยู่บนเข่าและศอก เมื่อพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปสู่แห่งใด ทุกคนจะต้องหมอบราบลงกับพื้น และบุคคลที่ไม่กระทำดังนั้นจะต้องเสียลูกตาไปด้วยฝีมือของนายขมังกระสุนที่โดยเสด็จ...”⁷³ ไม่เฉพาะแต่การรับเสด็จเท่านั้น “...แม้กระทั่งเมื่อผู้ใดผ่านไปทางหน้าพระบรมมหาราชวัง...ชาวเรือที่พายเรือพระที่นั่งซึ่งจอดอยู่ตรงพระบรมมหาราชวัง ก็จะต้องถอดเครื่องสวมหรือครอบศีรษะออกและคุกเข่าลงหรือหมอบ จนกว่าเรือของตนจะผ่านพ้นไปแล้ว ถ้าฝ่าฝืนกฎนี้ จะถูกโบยหลังหรือปรับไหมอย่างรุนแรง พวกหัวหน้าส่วนราชการที่กัณฑ์ระเทศน์ก็ต้องหุ้บหรือไม่ให้เบนทางร่วมไปเสียให้ตรงกันข้ามกับพระบรมมหาราชวัง พลกระสุนจะประทับกระสุนเตรียมพร้อมอยู่เสมอเมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จลงท่าดำเนินเท้า เพื่อสังเกตการณ์ให้เป็นไปโดยเรียบร้อยตามกฎหมาย”⁷⁴

ในขณะที่บาทหลวงปาลเลกัวซ์เห็นว่าธรรมเนียมของชาวสยามแสดงออกถึงความสุภาพและมีอารยวิสัย อ็องรี มูโอด นักเดินทางชาวฝรั่งเศส ซึ่งเดินทางเข้ามายังสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 กลับเห็นว่าธรรมเนียมสยามว่าด้วยการหมอบกราบ เป็นการเหยียดหยามผู้คนอย่างยิ่ง

ข้าพเจ้าเคยใช้ชีวิตอยู่ในรัสเซียยาวนานกว่าสิบปี ได้พบเห็นผลเสียอย่างเลวร้ายอันเกิดจากการใช้อำนาจบาตรใหญ่และระบบทาส เชื่อไหมว่าที่เมืองสยามนี้ ข้าพเจ้าก็ได้พบเรื่องที่น่าเศร้าน่าเวทนาไม่แพ้กัน ณ ดินแดนแห่งนี้ ผู้ด้อยกว่าจะต้องยอบกายเนื้อตัวสั่นเทาต่อหน้าผู้เหนือกว่าคอยรับฟังคำสั่งในท่าคุกเข่าหรือไม่ก็หมอบกราบ แสดงที่ทว่ายอมสยบให้ เมืองทั้งเมือง สังคมทั้งสังคมในทุกระดับชั้น ล้วนตกอยู่ในสภาวะหมอบราบอย่างถาวรทั่วทุกหัวระแหง ทาสหมอบกราบนาย นายเล็กนายใหญ่หมอบกราบนายบ้าน ผู้นำทางทหาร พระสงฆ์ และไพร่ฟ้าทุก ๆ คน

⁷² เรื่องเดียวกัน. หน้า 159.

⁷³ เรื่องเดียวกัน. หน้า 172.

⁷⁴ เรื่องเดียวกัน. หน้า 179-180.

ต่างหมอบกราบองค์พระมหากษัตริย์ ไม่ว่าจะมียศศักดิ์สูงส่งเพียงไร เมื่อชาวสยามอยู่ต่อเบื้องพระพักตร์พระเจ้าเหนือหัว จะต้องคลานเข้าหมอบกราบตราบเท่าที่องค์กษัตริย์ยังประทับอยู่ในสายตา การแสดงความเคารพเช่นนี้ไม่ใช่เฉพาะต่อพระองค์เท่านั้นแต่หมายรวมถึงพระราชวังที่ประทับด้วย ยามใดที่พวกเขาผ่านไปทางประตูพระราชวัง ก็ต้องแสดงความเคารพให้เห็น พวกเขาเข้าราชบริพารแถวหน้าต้องหุบกรตบังแดดของตน ไม่ก็หันหน้ายอบตัวไปยังทิศนั้น ข้างชาวเรือนเรือนับพัน ๆ ลำที่แจวขึ้นล่องอยู่ในลำน้ำ ก็จะต้องนั่งคุกเข่า ถอดหมวกออก จนกว่าจะผ่านเลยพระราชวัง ตลอดแนวกำแพงวังมีพลธนูพร้อมอาวุธกระสุนดินเหนียวยิงได้รัศมีไกลเผ่ารักษาการณ์อยู่ตามช่องเชิงเทินคอยควบคุมให้เป็นไปตามกฎ และลงโทษผู้ฝ่าฝืน เห็นจะต้องกล่าวเพิ่มเติมปิดท้ายว่า ประชากรที่อยู่ในสถานะหมอบราบกับพื้นเช่นนี้ นับจำนวนได้น้อยน้อยถึงหนึ่งในสาม หรือบางทีอาจถึงกึ่งหนึ่งของประเทศ ถ้าไม่นับชุมชนชาวจีน ประชากรที่ตกเป็นทาสทั้งทางกายและทางทรัพย์สินเหล่านี้หรือที่เรียกตัวเองว่าไท อันหมายถึงเสรีชน⁷⁵

มุโอต์ อึดอัดใจอย่างมากที่ต้องอยู่ในสังคมที่ผู้คนหมอบกราบ เมื่อออกจากบางกอกถึงกับ “รู้สึกมีชีวิตจริง ๆ ต่างจากเมื่ออยู่ในเมืองที่รู้สึกหายใจไม่ออก เวลาเห็นฝูงชนรวมตัวกันหมอบกราบลงพร้อมเพรียงกัน ให้รู้สึกเหมือนถูกหยามเหยียดความเป็นคน และซุ่นซ้องใจในฐานะที่ตนเป็นคนรู้คิด”⁷⁶ บันทึกของมุโอต์สะท้อนให้เห็นความรู้สึกนึกคิดของชาวยุโรปต่อธรรมเนียมสยามได้เป็นอย่างดี ขณะเดียวกันชนชั้นนำสยามก็รับรู้ถึงทัศนคติดังกล่าว และพยายามปรับตัวเพื่อมิให้เกิดข้อพิพาทขึ้น

จะเห็นได้ว่าธรรมเนียมศักดินาเป็นแบบแผนที่เน้นเรื่องความเคารพอ่อนน้อมระหว่างบุคคล แต่ละชั้นเป็นหลัก การแสดงความเคารพอ่อนน้อมนี้ทำได้ผ่านการแสดงอิริยาบถ เช่น การกราบ ไหว้ หมอบ คลาน และการใช้ภาษาตามความเหมาะสมต่อแต่ละบุคคลและกาลเทศะ อย่างไรก็ตามธรรมเนียมดังกล่าวไม่ได้รับการยอมรับจากชาวตะวันตก เนื่องจากเห็นว่าเป็นการกดขี่และหยามเกียรติ

CHULALONGKORN UNIVERSITY

⁷⁵ อ็องรี มุโอต์, *บันทึกการเดินทางของอ็องรี มุโอต์ ในราชอาณาจักรสยาม กัมพูชา ลาว และ อินโดจีนตอนกลาง ส่วนอื่นๆ*, แปลโดย กรรณิกา จรรย์แสง (กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2558), หน้า 19-20. มุโอต์เดินทางถึงบางกอกในปี พ.ศ. 2401 และเสียชีวิตในปี พ.ศ. 2404 ณ เมืองหลวงพระบาง

⁷⁶ เรื่องเดียวกัน. หน้า 307.

2.4 สรุปสมัชชาธรรมเนียบศักดิ์ดินา

แม้จะไม่สามารถสืบค้นถึงที่มาของการสร้างธรรมเนียมศักดิ์ดินาได้ แต่ในเบื้องต้นการใช้ธรรมเนียมศักดิ์ดินาน่าจะวิวัฒนาการซับซ้อนขึ้นตามความซับซ้อนของโครงสร้างสังคม สังคม เผยแพร่และผลิตซ้ำผ่านกิจกรรมในชีวิตประจำวันของผู้คนและในพิธีการต่างๆ

สืบเนื่องจากระบบศักดิ์ดินาใช้หลัก “ชาติวุฒิ” “วัยวุฒิ” และ “บรรดาศักดิ์” แบ่งคนออกเป็นชั้น ๆ ทั้งกำหนดแบบแผนความสัมพันธ์และธรรมเนียมปฏิบัติระหว่างบุคคลตามลำดับชั้นเหล่านั้น แบบแผนธรรมเนียมศักดิ์ดินาจึงมีหัวใจอยู่ที่การใช้ธรรมเนียมให้ถูกต้องเหมาะสมกับสถานภาพของผู้คน โดยการแสดงความเคารพนอบน้อมระหว่างกันผ่านการแสดงอิริยาบถและการใช้ภาษาที่แตกต่างกัน โดยพระมหากษัตริย์ที่อยู่สูงสุดของสังคมจะได้รับการเคารพนอบน้อมมากที่สุดและมีแบบแผนปฏิบัติเฉพาะพระองค์

อย่างไรก็ดี แม้ในทางทฤษฎีพระมหากษัตริย์จะมีพระราชอำนาจสูงสุดในระบบศักดิ์ดินา แต่ในทางปฏิบัติเจ้านายและขุนนางต่างต้องพึ่งพาอาศัยและต่อรองอำนาจซึ่งกันและกันอยู่เสมอ โดยกลุ่มขุนนางอาจสะสมอำนาจขึ้นมาท้าทายพระมหากษัตริย์ได้ ดังที่ปรากฏในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมื่อกลุ่มขุนนางตระกูลขุนนาคก้าวขึ้นมามีอำนาจในราชสำนัก กระทั่งสามารถเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระมหากษัตริย์ได้ ในสมัยดังกล่าวการขยายอำนาจของขุนนางกลายเป็นชนวนสำคัญอย่างหนึ่งให้พระมหากษัตริย์ดำเนินการปฏิรูปการปกครองเพื่อดึงอำนาจกลับคืนมาสู่พระมหากษัตริย์อีกครั้ง

ขณะเดียวกันในช่วงดังกล่าว ลัทธิอาณานิคมตะวันตกกำลังรุกคืบเข้ามาในสยาม ธรรมเนียมปฏิบัติแบบสยามไม่ได้รับการยอมรับจากตะวันตก ชนชั้นนำสยามจึงปรับเปลี่ยนธรรมเนียมหลายประการเพื่อป้องกันการพิพาทในเรื่องดังกล่าว ที่สำคัญคือ ในพิธีบรมราชาภิเษก ครั้งที่ 2 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ. 2416 พระองค์ทรงมีปฐมบรมราชโองการ “ประกาศเปลี่ยนธรรมเนียมใหม่” ให้ผู้น้อย เลิกหมอบคลาน กราบไหว้ ต่อเจ้านาย และผู้มีบรรดาศักดิ์ ด้วยเหตุผลว่าเป็นการแสดงการกดขี่ผู้คน การยกเลิกธรรมเนียมดังกล่าว เป็นทั้งตอบสนองต่อการเมืองระหว่างประเทศและการลดทอนอำนาจทางวัฒนธรรมของกลุ่มขุนนาง ดังจะอธิบายในบทต่อไป

บทที่ 3 จรรยาพลเมือง

...จงดูอย่างท่านที่มีอธยาศัยและกิริยามรรยาทดี ซึ่งเราได้เคยรู้เคยเห็นอยู่เสมอ ๆ อย่างสูงสุดสิ้น
พินก็คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระปิยมหาราชของเรา...⁷⁷

ธรรมจรรยาเล่ม 6 (พ.ศ.2448)

ในบทนี้ผู้เขียนมุ่งอธิบายการเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมปฏิบัติ เริ่มจากการยกเลิกธรรมเนียม
ศักดินาบางประการ ไปจนถึงกระบวนการสร้าง “กิริยามารยาท” แบบใหม่เพื่อปลูกฝังแบบ
แผนปฏิบัติที่เหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมพร้อมไปกับการปลูกฝังอุดมการณ์
พระมหากษัตริย์เป็นผู้นำสูงสุดของชาติ

เนื้อหาในบทนี้จะเริ่มจากการอธิบายการเปลี่ยนธรรมเนียมสมัยรัชกาลที่ 4 และการเปลี่ยน
ธรรมเนียมสมัยรัชกาลที่ 5 ทั้งการเปลี่ยนธรรมเนียมดั้งเดิมของสยามเองและการเลือกเฟ้นธรรมเนียม
ตะวันตกมาใช้ จากนั้นจะอธิบายให้เห็นกระบวนการสร้างมารยาทแบบใหม่ ซึ่งปรากฏให้เห็นใน
การสอนจรรยาผ่านหนังสือเรียน เช่น หนังสือธรรมจรรยา และ หนังสือสมบัติของผู้ดี

3.1 การเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมสมัยรัชกาลที่ 4

ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มมีการเปลี่ยนธรรมเนียมอย่าง
เลือกสรรหลายประการเพื่อประนีประนอมกับชาติตะวันตก อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนธรรมเนียมในช่วงนี้
เป็นไปอย่างจำกัด ทว่าเป็นพื้นฐานสำคัญต่อการเปลี่ยนธรรมเนียมอย่างกว้างขวางในรัชกาลต่อไป

ในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จขึ้นครอง
ราชย์นั้น ลัทธิจักรวรรดินิยมกำลังรุ่งโรจน์อย่างยิ่งและเข้ามามีอิทธิพลในดินแดนรอบข้างสยามโดยรอบ
แล้ว ขณะนั้นอังกฤษมีอิทธิพลเหนือชายแดนตะวันตกของสยามจากพม่าตลอดไปยังแหลมมลายู
ขณะเดียวกันที่ชายแดนฝั่งตะวันออกตั้งแต่เวียดนาม ลาว จนถึงกัมพูชากำลังเผชิญหน้ากับฝรั่งเศส⁷⁸

⁷⁷ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี และ พระยาวิจิตรธรรมปริวัตร, หนังสืออ่านธรรมจรรยาเล่ม 6 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2496), หน้า 43.

⁷⁸ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ กัญฐิกา ศรีอุดม, "โลกของพระเจ้ากรุงสยาม กับการวิเทศบายไทย," ใน พระเจ้ากรุงสยาม กับ เซอร์จอห์น เบาว์ริง, ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และกัญฐิกา ศรีอุดม, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2548). หน้า 27-29.

ในขณะที่จีนซึ่งสยามถือว่าเป็นอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่ก็พ่ายแพ้ต่ออังกฤษ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพบันทึกไว้ว่า การที่จีนแพ้อังกฤษนี้เป็นสาเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะยังทรงผนวชเป็นพระวชิรญาณภิกษุตระหนักถึงอำนาจของชาติตะวันตกและการเผชิญหน้าระหว่างสยามกับตะวันตกในกาลข้างหน้า พระองค์จึงทรงเริ่มเรียนภาษาอังกฤษจากมิชชันนารีอเมริกัน เมื่อทราบภาษาอังกฤษแล้วทรงศึกษาหาความรู้จากตำราภาษาอังกฤษในหลากหลายวิชาทั้งวิชาคณิตศาสตร์ โหราศาสตร์ ประวัติศาสตร์ การเมือง นอกจากนี้ยังทรงอ่านหนังสือพิมพ์ที่ชาวตะวันตกตีพิมพ์ในเมืองจีน สิงคโปร์ ปีนัง และทรงติดต่อสนทนากับชาวตะวันตกอยู่เสมอ ทำให้พระองค์ทราบเหตุการณ์และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในเมืองต่าง ๆ⁷⁹

ในการขยายอาณานิคม ข้ออ้างหนึ่งที่ชาวยุโรปใช้ในการครอบครองดินแดนอื่นคือ ความเหนือกว่าทาง “อารยธรรม” โดยพื้นฐานแล้วชาวยุโรปเชื่อว่าตนมีอารยธรรมที่สูงส่งและเหนือกว่าชาวเอเชียและแอฟริกัน ทำให้มี “ภารกิจในการเผยแพร่อารยธรรม”(mission civilisatrice) มาสู่คนพื้นเมือง⁸⁰ ดังเช่นที่ อ็องรี มูโอด์ บันทึกไว้ว่า “...ชาวสยามเป็นกลุ่มชนที่อดัดค้ำข้องทั้งทางกายและทางใจที่สุดกลุ่มหนึ่งบนโลกกลม ๆ ใบนี้ ...ชาวสยามนั้นสังเกตง่ายแต่แรกเห็น จากกิริยาท่าทางเฉื่อยและเกียจคร้าน และหน้าตาดูเซื่อง ๆ เซ่อ ๆ จมูกออกจะแบนแทบทุกคน โหนกแก้มสูง ดวงตาแลดูที่อ ๆ หามีแววฉลาดไม่ ...”⁸¹ อย่างไรก็ตาม “คุณสมบัติชั้นเลิศอย่างหนึ่งของชาวสยามคือความรักครอบครัว...เป็นคนดีมีน้ำใจ และถ้าวันหนึ่งข้างหน้า พวกเขาเกิดหูดาสว่าง ปัญญาเกิด และรู้จักความศิวิไลซ์จากการได้คบค้ากับพวกเรา ข้าพเจ้าเชื่อมั่นว่าพวกเขาจะยอมค้นพบความสามารถอื่น ๆ ในตัวเองที่ยังหลับใหลอยู่ได้โดยแท้”⁸²

ที่น่าสนใจคือ ในขณะที่ชาวตะวันตกคิดว่าตนมีอารยธรรมเหนือชาวตะวันออก ในทางตรงกันข้าม ชาวตะวันออกบางส่วนก็คิดว่าตนเองมีอารยธรรมเหนือกว่าชาวตะวันตกเช่น กรณีของจีนเมื่อชาติตะวันตกพยายามทำสนธิสัญญาจากจีนแต่ชาวจีนปฏิเสธและดูหมิ่นว่าเป็นคนป่าเถื่อน และไม่เคารพเงินเพราะไม่ยอมใช้ธรรมเนียมการหมอบกราบแบบจีน การไม่ประนีประนอมนำไปสู่สงครามเมื่อจีนแพ้จึงถูกดูหมิ่น พม่าก็มีปัญหาเช่นเดียวกันเมื่อราชสำนักพม่าต้องการให้ชาวอังกฤษถอดรองเท้าออกเวลาเข้าเฝ้ากษัตริย์ตามธรรมเนียมพม่า แต่ทูตอังกฤษยืนกรานไม่ยอมถอดรองเท้า กระทบทั้งรัฐบาลอินเดียภายใต้การปกครองของอังกฤษออกคำสั่งห้ามชาวอังกฤษที่อาศัยอยู่ในมณฑลยี่ถ๋อด

⁷⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ความทรงจำ* (กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2546), หน้า 65-69.

⁸⁰ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ กัญญิกา ศรีอุดม. หน้า 29; กรรณิการ์ จรรย์แสง อ้างถึงใน อ็องรี มูโอด์. หน้า 33.

⁸¹ อ็องรี มูโอด์. หน้า 19-20.

⁸² เรื่องเดียวกัน. หน้า 22.

รองเท้าออกอีกในอนาคต หมายความว่าชาวอังกฤษเหล่านี้ไม่มีโอกาสเข้าเฝ้ากษัตริย์พม่าอีกต่อไป ผลก็คือความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษกับพม่าต้องกระทบกระเทือน⁸³ ในทางตรงกันข้ามชนชั้นนำสยามเรียนรู้จากประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นในรัฐอื่น ๆ ว่าความแตกต่างเกี่ยวกับธรรมเนียมอาจก่อให้เกิดหรือถูกใช้เป็นข้ออ้างในความขัดแย้งระหว่างชาติได้ และเริ่มตระหนักถึงความอ่อนแอและความล้าหลังของสยามจึงดำเนินการเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมบางประการเพื่อให้การติดต่อกับต่างชาติเป็นไปอย่างราบรื่น⁸⁴ ดังเห็นได้จาก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเสวยราชย์พระองค์ทรงเริ่มเปลี่ยนธรรมเนียมบางประการทันที

เริ่มต้นเปลี่ยนธรรมเนียมในสมัยรัชกาลที่ 4

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเสวยราชย์ ตั้งแต่ก่อนทำพิธีราชาภิเษก พระองค์ทรงประกาศเปลี่ยนธรรมเนียมให้ข้าราชการสวมเสื้อเข้าเฝ้าทันที เนื่องจากเห็นว่าธรรมเนียมไม่สวมเสื้อเข้าเฝ้าแต่โบราณนั้นเป็นธรรมเนียมอย่างชาวป่า เวลานั้นสยามเป็นประเทศใหญ่แล้ว ควรถือธรรมเนียมอย่างประเทศใหญ่อื่น ๆ ดังที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์บันทึกไว้ว่า

เวลาวันหนึ่ง ข้าราชการเข้าเฝ้าที่พลับพลาโรงแสงพร้อมกัน ครั้นนั้นยังไม่มีธรรมเนียมที่จะสวมเสื้อเข้าเฝ้า จึงดำรัสว่า คุณคนที่ไม่ได้สวมเสื้อเหมือนเปลือยกาย ร่างกายจะเป็นเกลื่อนกลากก็ดี หรือเหงื่อออกมาก็ดี โสโครกนัก ประเทศอื่น ๆ ที่เป็นประเทศใหญ่เขาก็สวมเสื้อหมดทุกภาษา เว้นเสียแต่ล่าวชาวป่าที่ไม่ได้บริโภคผ้าฝอย เป็นมนุษย์อย่างต่ำ ก็ประเทศสยามนี้ก็ประเทศใหญ่ รู้ชนธรรมเนียมมากอยู่แล้ว ไม่ควรจะทำอย่างโบราณที่เป็นชาวป่ามาแต่ก่อน ขอท่านทั้งหลายจงสวมเสื้อเข้ามาในที่เข้าเฝ้าจงทุกคน ตั้งแต่นั้นมาเจ้าและขุนนางก็สวมเสื้ออย่างน้อยเข้าเฝ้าทุกคน ครั้นนานมาเห็นว่าเสื้ออย่างน้อยนั้นจะคาดผ้ากราบก็มีได้ จึงยกย้ายทำเป็นเสื้อกระบอกเหมือนเสื้อบ้าบุดูเงินที่เมืองปัตเวีย ก็เป็นธรรมเนียมติดมาจนทุกวันนี้...⁸⁵

วิธีคิดเชิงเปรียบเทียบระหว่างชาวป่าชาวเมือง นี้ถูกใช้เป็นเหตุผลในการเปลี่ยนธรรมเนียมอื่น ๆ อีก เช่น การทำเงินตราใช้แทนเบี้ยและหอย “...ทรงพระดำริว่าราษฎรใช้หอยเบี้ยจ่ายของกินกันมา

⁸³ Saul Rose, *Britain and Southeast Asia* (Baltimore : The Hopkins Press, 1962), p. 47 ; Sir Josiah Crosby, *Siam : The Cross Roads* (London : Hollis and Carter Ltd., 1945), p. 19. อ้างถึงใน ลิขิต ธีรเวคิน. หน้า 95-96.

⁸⁴ เรื่องเดียวกัน. หน้า 96; สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. หน้า 79.

⁸⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1-4* (กรุงเทพมหานคร: ศรีปัญญา, 2555), หน้า 1512.

แต่โบราณช้านานแล้ว...ด้วยแต่ก่อนเป็นคนป่า...ก็ครั้งนี้นบ้านเมืองสมบูรณ์ขึ้นแล้วควรจะยกย้ายเปลี่ยน
ธรรมเนียมบ้าง...”⁸⁶ ภายใต้วิถีคิดแนวนี้พระองค์จึงดำเนินพระราชโบายหลายอย่าง ภายใต้ความมุ่ง
หมายที่จะเปลี่ยนสยามจากเมืองชาวป่าเป็นประเทศใหญ่ทัดเทียมกับประเทศใหญ่อื่น ๆ

อย่างไรก็ดีการเปลี่ยนธรรมเนียมต่าง ๆ ในสมัยนั้นเป็นเรื่องยากเนื่องจากผู้คนยึดถือกันว่า
จะต้อง “รักษาประเพณีที่มีมาแต่ก่อนมิให้เสื่อมทราม บ้านเมืองจึงอยู่เย็นเป็นสุข”⁸⁷ การเปลี่ยนธรรมเนียม
นิยมสวมเสื้อช่วงแรกข้าราชการก็กระทำกันเฉพาะตอนเข้าเฝ้า เวลาคืนยังคงไม่สวมเสื้อเช่นเดิม จน
หมดรุ่นคนสมัยก่อนไป คนสมัยหลังมาจึงใส่เสื้อกันมากขึ้น การเปลี่ยนธรรมเนียมเก่าจึงค่อย ๆ สำเร็จ
ไปเป็นอย่างดี ๆ และใช้เวลามาก⁸⁸

ระหว่างประเทศอย่างยิ่งและทรงระมัดระวังเกี่ยวกับปัญหาที่จะเกิดขึ้นได้ ตัวอย่างเช่น ใน
การต้อนรับคณะทูตของเซอร์ จอห์น เบาริง สำหรับการต้อนรับส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าฯ เบาริงบันทึกไว้ว่า ขณะเดินเข้าพระบรมมหาราชวัง เมื่อเดินผ่านประตูต่าง ๆ แต่ละประตู
จะมีทหารยืน “วันทยาธูร” ตามแบบยุโรป อย่างไรก็ตามในพระบรมมหาราชวังนั้น “...สภาพอันน่า
สังเวชของแต่ละปัจเจกชนเป็นเรื่องเหลือเชื่อ ในขณะที่อยู่ต่อหน้าขุนนางชั้นสูง ผู้ได้บังคับบัญชา
ทั้งหมดจะอยู่ท่าหมอบก้มกราบด้วยเคารพ ตัวขุนนางเองเมื่อเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินก็ต้องแสดงการ
คำนับด้วยวิธีการหมอบคลานด้วยเช่นกัน...”⁸⁹ แต่ในการต้อนรับคณะทูตของเบาริงพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าฯ โปรดฯ ให้คณะทูตเข้าเฝ้าอย่างใกล้ชิด

...การต้อนรับของพระองค์นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณอย่างยิ่ง และข้าพเจ้านั่งตรงข้ามพระองค์
มีเพียงโต๊ะตัวหนึ่งคั่นกลางระหว่างเราเท่านั้น...พระองค์ทรงยื่นซิการ์ให้ข้าพเจ้าด้วยพระหัตถ์
ของพระองค์เอง...การสนทนาฉันมิตรได้เริ่มขึ้นและกินเวลาระยะหนึ่ง หลังจากนั้นจึงมีรับสั่งให้
มร.ปาร์กส์และ มร.เบาริงเข้าเฝ้า เขาทั้งสองนั่งบนเก้าอี้ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับพระเจ้าแผ่นดิน...⁹⁰

ไม่เฉพาะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เท่านั้น เจ้านายพระองค์อื่น ๆ ก็ให้ความสำคัญกับ
ธรรมเนียมการต้อนรับชาวต่างประเทศอย่างมาก เมื่อคณะทูตของเบาริงไปเฝ้าพระเจ้าน้องยาเธอ กรม
หลวงวงศาธิราชสนิท พระองค์ทรง “...ขอโทษที่ขาดความคุ้นเคยกับมารยาทของชาวตะวันตกและ

⁸⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์* (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2477), หน้า 239.

⁸⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. หน้า 80.

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน. หน้า 80.

⁸⁹ เซอร์ จอห์น เบาริง. หน้า 85.

⁹⁰ เรื่องเดียวกัน. หน้า 86-89.

หวังว่าพวกเราจะให้ภัยสิ่งที่คุณเหมือนว่าจะขาดความเอาใจใส่หรือความเคารพ...”⁹¹ หรือในการเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ที่เปรียบเทียบกับพิธีการทูตของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ แล้ว “...ดูจะเป็นอารยธรรมในระดับสูงกว่าและรู้เรื่องธรรมเนียมยุโรปดีกว่า...พวกขุนนางซึ่งเดินนำหน้าพวกเราทูลดั่งและคลานเข้าไปยังท้องพระโรงในขณะที่พวกเราเดินตัวตรงเข้าไปยังกลางห้อง พวกเราทุกคนแต่งกายเต็มยศและติดอาวุธดาบ...พวกเขาจัดอาหารกลางวัน วางตามแบบยุโรปอย่างไม่มีที่ติ...”⁹²

ที่น่าสนใจคือ ในพิธีการทูตอย่างเป็นทางการ เมื่อราชสำนักสยามไม่ประสงค์ให้คณะทูตห้อยดาบเข้าเฝ้าเนื่องจากขัดต่อธรรมเนียมดั้งเดิมของสยาม เบริงอ้างถึงการเข้าเฝ้าของราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ซึ่งได้รับอนุญาตให้ติดอาวุธเข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์ได้ ดั้งเดิมที่ว่า “...พระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงข้าพเจ้าเป็นการส่วนพระองค์ว่า การที่คนแปลกหน้าติดอาวุธเข้ามาหน้าพระที่นั่งเป็นสิ่งที่ขัดต่อธรรมเนียมที่ถือปฏิบัติกันมา...ข้าพเจ้าอ้างถึงการเข้าเฝ้าของราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ซึ่งได้รับอนุญาตให้ติดอาวุธ...”⁹³ พร้อมทั้งชี้แจงให้พระองค์ทราบว่าตามธรรมเนียมของอังกฤษ “นายทหารของราชสำนักในสมเด็จพระราชินีจะไม่ยินยอมให้ปลดอาวุธของพวกเขาดาบของพวกเขาเป็นสิ่งล้ำค่ายิ่ง และถือเป็นเกียรติที่ได้ห้อยดาบนั้น...หากพวกเขาถูกปลดอาวุธก็จะเป็นเรื่องที่เสื่อมเสียเกียรติยศอย่างยิ่ง...หากพระเจ้าแผ่นดินทรงยินกรานเช่นนั้น พวกเขาก็จะไม่สามารถแต่งเครื่องแบบเต็มยศได้ ซึ่งเท่ากับเป็นการไม่ถวายพระเกียรติแก่พระเจ้าแผ่นดินสยาม...”⁹⁴ สุดท้ายราชสำนักสยามก็ยินยอมให้คณะทูตห้อยดาบเข้าเฝ้าได้

นอกจากนี้ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ส่งพระราชสาส์นไปยังพระเจ้าโนโปเลียนที่ 3 แห่งฝรั่งเศสและประธานาธิบดีอเมริกาในปี พ.ศ.2399 พระองค์ได้ทรงอธิบายถึงความแตกต่างระหว่างธรรมเนียมสยามและประเทศอื่น ๆ และความพยายามในการปรับเปลี่ยนธรรมเนียม ตลอดจนแสดงความปรารถนาให้ผู้ครองเมืองอื่น ๆ ไม่ถือโทษ หากมีกรณีขัดแย้งกันเรื่องธรรมเนียมที่แตกต่างกันด้วย

เยี่ยงอย่างธรรมเนียมต่าง ๆ ในการบ้านเมืองซึ่งเป็นพันตาพันใจคนเป็นอันมาก ในพระราชอาณาจักนี้และพระราชอาณาจักอื่นไกลเคียงก็ยังคงเป็นการชาวบ้านเป็นชาวป่า ถึงเป็นผู้ใหญ่ในแผ่นดินจะมีสติปัญญาเห็นการที่ชอบที่ติแล้ว จะคิดอ่านฝืนฝ่าตัดแปลงให้คนทั้งปวงหันเข้าตามอย่างธรรมเนียมใหม่ ๆ ซึ่งเป็นการที่เคยใช้แต่ในบ้านเมืองใกล้ ๆ นั้นให้เรียบร้อยในวัน

⁹¹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 113-114.

⁹² เรื่องเดียวกัน. หน้า 138-140.

⁹³ เรื่องเดียวกัน. หน้า 130.

⁹⁴ เรื่องเดียวกัน. หน้า 130-131.

หนึ่งสองวันจนปีหนึ่งสองปีก็ได้ด้วยยากนักเพราะชาวบ้านชาวเมืองทั้งปวงก็เป็นคนปะปนหลายเพศหลายภาษา ถือศาสนาและปลุกจาริตต่าง ๆ กัน...ฝ่ายชาวประเทศไกลที่มีอย่างธรรมเนียมดี ๆ เมื่อมาพบคบหากับชาวสยาม ที่มีปรกติธรรมดาเป็นดั่งว่ามาแล้วนั้นเกลือกจะมีความเข้าใจเห็นชอบไม่ต้องกันต่าง ๆ ไปบ้าง...ฝ่ายผู้ครอบครองแผ่นดินสยามที่มีกำลังพอประมาณจะระงับความได้ในบัดนี้และภายหน้านั้น...ก็ด้วยพระเจ้าแผ่นดินประเทศใหญ่ ๆ ...ทรงคิดและไตร่ถามถึงด้วยพระเมตตากรุณาเนื่อง ๆ ...⁹⁵

และ

...อึ่งชาวสยามประเทศนี้ย่อมเป็นคนดีทั้งร้ายทั้งตลอดมาหลายชั่วอายุ โง่เขลามากมายด้วยกันไม่รู้จักรักรธรรมเนียมที่ดี เมื่อมาสมคบค้าขายกับชาวอเมริกาและชาวประเทศอื่น ที่มีขนบธรรมเนียมบ้านเมืองผิดกันเกลือกบางจำพวกจะเข้าใจผิดแล้ว จะพูดผิด ๆ ทำผิด ๆ ไปบ้างก็ถ้าการอันนั้นไม่เป็นการอันใหญ่โตสำคัญนัก กรุงสยามปรารถนาขอให้ผู้ครองเมืองท่านจงอดโทษเสียบ้างโดยสมควร...⁹⁶

ธรรมเนียมอีกส่วนหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงให้ความสำคัญคือธรรมเนียมการทำความเคารพพระองค์ทรงทราบรายละเอียดธรรมเนียมของแต่ละชาติแต่ละศาสนาอย่างละเอียดและทรงยอมรับความแตกต่างของ**ธรรมเนียมความเคารพระหว่างแต่ละชาติและแต่ละศาสนา** ดังพระราชหัตถเลขาที่ว่า

อันการอ่อนน้อมค่านับในโลกลี้ มีกิริยาทำต่าง ๆ กันในประเทศต่าง ๆ อย่างนั้น ๆ ไม่ต้องกันไม่เหมือนกัน จนถึงขัดขวางกัน ดังหนึ่งข้างจีนถือว่าเมื่อจะทำค่านับไหว้พระไหว้เจ้า และจะเข้าไปหา นายต้องสอดสวมเครื่องแต่งตัวหมวกเสื่อรองเท้าเข้าให้ครบจึงจะไหว้พระไหว้เจ้าไหว้นายได้ ถ้าไม่มีเครื่องแต่งตัวเต็มไม่สวมหมวกสอดรองเท้าก็ว่าไม่เคารพ ฝ่ายข้างชาวยุโรปแลอเมริกาถือว่าถ้าสวมหมวกอยู่เป็นไม่ค่านับ เมื่อจะค่านับต้องถอดหมวกออกถือออกโบก แต่เครื่องแต่งตัวคือเสื้อชั้นนอกที่ไม่ได้สวมอยู่โดยปรกติ และรองเท้าแลเครื่องอื่น ๆ ตามยศ จนถึงกระบี่ซึ่งเป็นเครื่องติดอยู่กับเครื่องคาดเอวต้องแต่งเข้าพร้อมจึงเป็นอันเคารพฯ ฝ่ายลัทธิในการเคารพของพวกชาวบ้านเมืองถือพระพุทธศาสนาแลถือข้างพราหมณ์ มักถือว่าไม่สวมหมวกไม่โพกผ้าเป็นเคารพ รองเท้าแลอาวุธห้ามเป็นอันขาดไม่ให้สอดสวม ไม่ให้คาดแต่ไกลทีเดียวจึงเป็นเคารพ ฝ่าย

⁹⁵ พระราชสาส์นกำกับพระสุพรรณบัฏ ซึ่งมองซิเออมองตังจิวราชทูตฝรั่งเศสเชิญไปถวายพระเจ้าแผ่นดินไปเปลี่ยนที่ 3 เมื่อปีมะโรง พ.ศ.2399 ใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521), หน้า 605-606.

⁹⁶ พระราชสาส์นถึงประธานาธิบดีอเมริกา เมื่อปีมะโรง พ.ศ.2399 ใน เรื่องเดียวกัน. หน้า 677-678.

ผ้าห่มนั้นต้องให้มีจึงเป็นเคารพ ถึงกระนั้นในที่เคารพก็บังคับให้ลดเปิดบ้างข้างขวาออก และในชาวสยามผู้ชาย เมื่อเคารพผู้มี บันดาศักดิ์ต้องเอาผ้าห่มลงเกี่ยวพุงไว้ การเป็นต่าง ๆ ขัดกันไม่ต้องการกันตั้งแต่ อนึ่งในกิริยาอริยาบถก็ถือไม่ต้องกัน ในเมืองอื่น ๆ โดยมากถือว่าผู้ซึ่งยืนเป็นอัน คำนับผู้ซึ่งนั่ง ถ้าผู้มีบันดาศักดิ์นั่งอยู่ผู้มีบันดาศักดิ์น้อยต้องยืนอยู่ ต่อผู้มีบันดาศักดิ์ใหญ่บังคับยอม ให้นั่งลงจึงนั่งลงได้ ถ้าผู้มีบันดาศักดิ์ใหญ่ยืนขึ้นแล้ว ผู้มีบันดาศักดิ์น้อยนั่งอยู่ไม่ได้เลยต้องยืนขึ้น ไม่ต้องบังคับว่าให้ยืนเลย ถึงในพระวินัยบัญญัติในพระพุทธศาสนาก็มีบังคับว่าเมื่อผู้จะสำแดง ธรรมจะยืนสำแดงธรรมให้คนที่นั่งอยู่มิได้ป่วยไข้ไม่ได้ต้องให้คนยืนขึ้นฟังธรรม แต่ในเมืองไทย เมืองเขมรเมืองลาวเหล่านี้ถือกิริยาคนสูงศักดิ์ไว้ให้สูง คนต่ำบันดาศักดิ์ต้องไว้กิริยาต่ำแก่ผู้มีบันดา ศักดิ์สูง ถ้าผู้มีบันดาศักดิ์ยืนก็ต้องนั่ง ถ้านั่งก็ต้องหมอบคลานการอย่างนี้ได้ยืมว่าในลังกาเก่า แลเมืองทมิฬก็ถือ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกไปที่ใด ๆ นอกเมืองนอกวังราชูฎ ที่พบเสด็จ ต้องพังก้มศีรษะราบกับแผ่นดินเงยหน้าขึ้นไม่ได้ เป็นแต่พนมมือยกขึ้นไว้บนศีรษะกว่าเจ้าแผ่นดินจะเสด็จล่องไป ถ้าจะว่าถึงกิริยาต่าง ๆ ในการคำนับที่มีชื่อเรียกต่าง ๆ คือ กราบพังก้ม พังก้มทั้งตัวตั้งว่านั้นเรียกว่ากราบสูงสูมราบนิบาต แปลว่าล้มลงเป็นระเซ้และเบญจางคประดิษฐ์กราบ วางองค์หาลงถึงดินทั้งมือสองเท้าสองศีรษะหนึ่ง แลกราบสามลาแลกยอย่างญวนแลเงินคูกเข้า คำนับอย่างชาวยุโรปแลอื่น ๆ แลก็มากมายหลายอย่าง⁹⁷

ความตระหนักรู้เกี่ยวกับความแตกต่างทางธรรมเนียมการทำความเคารพระหว่างชาติต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ สะท้อนผ่านพระราโชบายเปลี่ยนธรรมเนียมการเข้าเฝ้าฯ ขณะเสด็จพระราชดำเนิน ซึ่งครอบคลุมไปถึงการเปิดโอกาสให้ผู้คนต่างชาติใช้ธรรมเนียมประจำชาติตนในการ ทำความเคารพต่อพระองค์ได้ ดังปรากฏใน “ประกาศยกเลิกการยิงกระสุนแลอนุญาติให้ราษฎรเฝ้า ได้ในทางเสด็จพระราชดำเนิน”

ตามธรรมเนียมโบราณนั้น ถ้าพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จพระราชดำเนินทั้งทาง สดถาวรและชลมารคจะห้ามมิให้ราษฎรจ้องมองพระเจ้าแผ่นดิน หากใครฝ่าฝืนจะถูกยิงด้วยธนู กระทั่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อพระองค์เสด็จพระราชดำเนินกลับจาก งานพระกฐิน มีผู้หญิงร้องทุกข์ว่าพนักงานในเรือยั้งยนต์แตก พระองค์จึงมีพระราชบัญญัติห้ามมิให้ ยิงราษฎรอีก ให้เงือดเงื่อพอให้กลัว เมื่อถึงรัชสมัยบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ พระองค์เห็นว่าการปิด กั้นมิให้ราษฎรเข้าเฝ้าฯ เป็นประโยชน์อันเลย พระองค์จึงโปรดให้มีประกาศให้ราษฎรสามารถออกมา เข้าเฝ้าฯ รับเสด็จถวายบังคมให้ทอดพระเนตรเห็นได้ อีกทั้งยังเปิดโอกาสให้ชาวต่างชาติแสดงความ เคารพตามธรรมเนียมตนอีกด้วย⁹⁸

⁹⁷ พระราชนิพนธ์ ว่าด้วยลักษณะการเคารพพระรัตนไตร ใน เรื่องเดียวกัน. หน้า 155-156.

⁹⁸ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547), หน้า 134-136.

อนึ่งถ้าราษฎรเป็นจีน และเมื่อเพลาสด็จพระราชดำเนินไปถึงหน้าบ้าน หน้าเรือน หน้าโรงร้าน หน้าแพ ถ้าแลจะเคารพหมอบกราบอย่างไทยตามเคยมาแต่ก่อนก็ตามใจ หรือจะลุกขึ้นยืนก้มศีรษะเคารพตามอย่างจีนเคารพต่อพระเจ้าแผ่นดินจีนก็ตาม อนึ่ง แขนงแลฝรั่งถ้ารัฐธรรมนูญไทยจะนั่งลงเคารพหมอบกราบอย่างไทยก็ตาม หรือจะยืนเปิดหมวกก้มศีรษะยกมือเคารพอย่างแขกอย่างฝรั่งก็ตาม อย่าให้ข้าราชการในกระบวนเสด็จพระราชดำเนินแลกรมเมือง นายอำเภอ นั่งกองจุกช่องล้อมวง แลราษฎรชาวบ้านที่ออกมานั่งคอยเฝ้ารับเสด็จห้ามปรามว่ากล่าวขึ้นใจคนนอกประเทศซึ่งพอใจจะเคารพรับเสด็จ ตามจารีตของตัว ๆ นั้น ให้นั่งหมอบลงเคารพกราบอย่างไทยเลย จงไต่ถามเสียให้รู้กิริยาคนนอกประเทศ แล้วจงยอมให้คนนอกประเทศได้เคารพตามใจจารีตที่เคยนับถือกันเถิด⁹⁹

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปิดกว้างต่อธรรมเนียมต่างชาตินี้ ความสำเร็จได้สองด้าน ในด้านแรก เมื่อพิจารณาประกอบกับบริบทของรัฐรอบข้าง พอจะอนุมานได้ว่าเป็นพระราชโบายเพื่อป้องกันความขัดแย้งเกี่ยวกับความแตกต่างด้านธรรมเนียมดั้งที่เคยเกิดในรัฐอื่น ๆ หรืออีกด้านหนึ่งคือ พระองค์เปลี่ยนธรรมเนียมเพื่อสร้างความศิวิไลซ์ให้แก่สยาม อย่างไรก็ตาม ปรากฏการเปลี่ยนธรรมเนียมในรัชสมัยของพระองค์เกิดขึ้นไม่มากนัก ในด้านของธรรมเนียมความเคารพหมอบสมิธ (Dr. Malcolm Smith) บันทึกไว้ว่า แม้พระองค์จะมีความคิดก้าวหน้า แต่พระองค์ยังคงรักษาสืบทอดจารีตประเพณีโบราณเอาไว้อย่างเคร่งครัด ทรงรักษาโครงสร้างสังคมที่ยอมรับนับถือผู้มีอำนาจ ผู้ที่ต่ำกว่าต้องอ่อนน้อมต่อผู้ที่อยู่เหนือกว่า ผู้มีฐานันดรศักดิ์ต่ำกว่าต้องหมอบคลานกับพื้นเวลาที่อยู่ต่อหน้าผู้มีฐานันดรศักดิ์สูงกว่า ฐานันดรศักดิ์เป็นสิ่งกำหนดทุกอย่างก้าวของชีวิตผู้คน แม้แต่ในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์ด้วยกันก็ยังคงใช้ฐานันดรศักดิ์และพระชนมายุของพระราชโอรสและพระธิดาเป็นสิ่งกำหนดตำแหน่งที่ประทับเวลาเข้าเฝ้าพระเจ้าอยู่หัว¹⁰⁰

สาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้การเปลี่ยนธรรมเนียมมีไม่มากนักสืบเนื่องจากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ มิได้มีอำนาจเด็ดขาดในการเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมประเพณีเดิม ดังเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาของพระองค์ถึงนางแอนนา เลียวโนเวนส์ (Anna H. Leonowens) ในเรื่องการเลิกทาสว่าพระองค์ไม่ลังเลที่จะเลิกทาสแต่ไม่สามารถทำได้

⁹⁹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 136.

¹⁰⁰ สมิต มัลคอล์ม, *ราชสำนักสยามในทรรศนะของหมอบสมิธ*, แปลโดย ศุภรัตน์ ธาราศักดิ์ (กรุงเทพมหานคร: บริษัท 21 เซ็นจูรี่ จำกัด, 2537), หน้า 29.

ข้าเคยได้กล่าวแก่หม่อมแล้วในระหว่างพูดคุยการบ้านการเมืองครั้งก่อนที่ห้องโถงหน้าของเราในพระบรมมหาราชวังว่า ข้าไม่ลังเลสงสัยที่จะเลิกทาสในพระราชอาณาจักรสยามอย่างที่หม่อมแสดงความปรารถนาเพื่อเป็นเกียรติยศแก่รัชกาลของเรา แต่ข้าขอกล่าว ณ ที่นี้แลเป็นการไปรวเขตมากกว่า ราษฎรสามัญไม่สู้ชอบใจตัวข้าแลเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ศิษย์ที่รักของหม่อม ชอบพอแต่ข้างครอบครัวท่านผู้อื่นว่าน่ารักน่าชมนกว่า ตัวข้าจะประพฤติกไรขัดแย้ง ถ้าเป็นโทษต่อความสุขสบายของอาณาประชาราษฎร์ก็หาไม่ได้ แลราษฎรจะคิดว่าข้ากระทำด้วยผลการเป็นแน่แลละเมิดขนบธรรมเนียมประเพณีเก่าแก่ของสยาม เมื่อเป็นฉะนี้ข้าจำต้องตริตรองการให้รอบคอบทั่วถึง ไม่รีบด่วนฤาเร่งรัดกระทำตามคำชักจูงแนะนำแข็งขันของผู้มีใจกุศลผู้หนึ่งใดเลย จึงจะเป็นทางที่ชอบที่ควรจงเข้าใจตั้งว่ามานี้เทอญ¹⁰¹

จะเห็นได้ว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระองค์ทรงเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมเดิมหลายประการ และเป็นเสมือนการปูทางให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจำนวนมากในรัชกาลต่อมา

3.2 การเปลี่ยนธรรมเนียมสมัยรัชกาลที่ 5

ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการเปลี่ยนธรรมเนียมปฏิบัติของผู้คนอย่างกว้างขวาง พระเจ้าอยู่หัวทรงมีประกาศยกเลิกธรรมเนียมกราบ ไหว้ หมอบ คลาน ถวายบังคม และเลือกรับวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาใช้แทนที่ ต่อมา มีการสร้างแบบแผนความประพฤติ จรรยา กิริยา มารยาท ขึ้นมาใช้ในหมู่ข้าราชการและนักเรียน นับเป็นช่วงแรกที่มีการสร้างมารยาทขึ้นใหม่ทั้งในเชิงแบบแผนและความหมาย

¹⁰¹ พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 4 ถึงนางแอนนา เลียวโนเวนส์, แปลโดย ภักธรจันท์ เกษมศรี (นนทบุรี: ห้างหุ้นส่วนจำกัด อดิศาสบายดี, 2560), หน้า 27. แปลจากต้นฉบับคือ “... As I shall have stated to you already in previous political conversation, held in our anti-chamber in Grand royal palace, I shall doubtless without hesitation, abolish slavery in our kingdom of Siam in accordance with your expressed desire for the distinguishing of my reign, but as I here state, and even very privily to you, that our common people are not pleased on me and your beloved pupil Prince Chowfa Chulalongkorn but have more pleasure on another amiable family: although I have not been doing anything contrary to, or unfavourable to the good of my people: and they doubtless would regard such the action on my part as arbitrary and violation of most common law and ancient custom of Siamese people. So you shall now understand that shall be good course for me to go circumspectly i.e. looking all around and not be induced to hurried and rash steps by strong advise of philanthropic individual however well dispositioned.” ใน เรื่องเดียวกัน. หน้า 26.

ช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะพระองค์เสด็จลงไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่หัวากอ เซอร์แฮรีแอ เจ้าเมืองสิงคโปร์และภรรยาขึ้นมาเฝ้าและทูลเชิญเสด็จสิงคโปร์ พระองค์ตรัสว่าจะเสด็จไปเยี่ยม เมื่อปรึกษากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ท่านก็เห็นชอบด้วย แต่หลังจากเสด็จกลับจากหัวากอพระองค์ก็ประชวรเสด็จสวรรคตก่อน เมื่อถึงสมัยรัชกาลสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการ เมื่อกงสุลต่างประเทศถามเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าจะให้พระเจ้าแผ่นดินศึกษาวิธีการปกครองบ้านเมืองอย่างไร ท่านตอบว่าจะให้เสด็จไปทอดพระเนตรการวิธีปกครองที่เมืองสิงคโปร์และเมืองปัตตาเวีย¹⁰²

ในการเสด็จครั้งนี้มีข้อเสนอที่น่าสนใจอยู่ประการหนึ่งคือ กรรมการ สาดรปรุง เสนอว่าการเสด็จสิงคโปร์ ไม่ได้มีวัตถุประสงค์เพียงเพื่อเรียนรู้วิธีการปกครองหรือวิทยาการจากอาณานิคมตะวันตกเท่านั้น แต่มีนัยสำคัญคือ การที่ชนชั้นนำพยายามจะสร้าง แสดงและพิสูจน์การมีอยู่ของสยามในฐานะรัฐเอกราช เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ชาวเอเชียที่ศิวิไลซ์และมีศักยภาพในการปรับตัวไปสู่ความเจริญตามระเบียบโลกที่มีชาวตะวันตกเป็นผู้นำ ในการเดินทางครั้งนี้ชนชั้นนำสยามได้วางพระมหากษัตริย์ไว้ในระดับที่เท่าเทียมกับ Queen Victoria ของอังกฤษและ King William III ของเนเธอร์แลนด์ ในการเสด็จครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ และผู้ติดตามเสด็จจึงมีพันธกิจในการเป็นตัวแทนในการแสดงความศิวิไลซ์ให้ประเทศเจ้าภาพเห็น การประกาศตนเป็นรัฐเอกราชของสยามมีความสำคัญมาก เพราะทำให้สยามมีพลังบนเวทีการเมืองมากขึ้น¹⁰³

ชนชั้นนำสยามเข้าใจถึงความสำคัญและความแตกต่างของธรรมเนียมระหว่างชาติ ในการเสด็จจึงมีการแก้ไขธรรมเนียมหลายอย่าง นอกจากการเตรียมเรือพระที่นั่งและข้าราชการบริวารแล้วยังมีการปรับเปลี่ยนธรรมเนียมการแต่งกายและพิธีการต่าง ๆ อีกหลายประการเช่น เรื่องระเบียบการแต่งตัว “...สมัยนั้นเครื่องแต่งตัวที่ใช้ในราชสำนักยังไม่ใช่ถุงเท้ารองเท้า และยังไม่ใส่เสื้อแพรหรือเสื้อกระบอกผ้าขาวเข้าเฝ้า จึงต้องติดเครื่องแต่งตัวสำหรับบรรดาผู้ที่จะตามเสด็จเข้าสมาคมและพิธีการต่าง ๆ ให้ใส่ถุงเท้ารองเท้าและแต่งเครื่องแบบทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน...”¹⁰⁴ นอกจากนี้ยังมีการ

¹⁰² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. หน้า 160.

¹⁰³ กรรมการ สาดรปรุง, "การเสด็จประพาส(สิงคโปร์)เบตาเวียและสมารัง ในปี 1871 และการพิสูจน์ "ตัวตน" ของสยามในฐานะของรัฐเอกราช," ใน *รัชกาลที่ 5: สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป*, ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และอรอนงค์ ทิพย์พิมล, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547). หน้า 173-174. สัจฉิทานันท์ สหาย ให้ความเห็นว่า การเสด็จครั้งนี้นอกจากจะเป็นการเดินทางเพียงศึกษาเรียนรู้แล้ว ยังเป็นการตอบโต้แรงกดดันของชาติตะวันตกที่มีต่อประเทศสยาม พร้อมไปกับการทำความเข้าใจอำนาจของตะวันตกอย่างใกล้ชิดด้วย ดู สัจฉิทานันท์ สหาย, *ยุวกษัตริย์ รัชกาลที่ 5 เสด็จอินเดีย*, แปลโดย กัญญิกา ศรีอุดม (กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2559),

¹⁰⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. หน้า 161.

เปลี่ยนทรงผมที่มีมาแต่โบราณด้วยเนื่องจากการไว้ผมยาวของไทยเมื่อไปต่างประเทศชาวต่างชาติจะเห็นว่าประหลาด จึงโปรดฯ ให้ผู้ตามเสด็จไว้ผมยาวเตรียมไว้ ภายหลังเมื่อเสด็จกลับพระนครแล้วทรงเห็นว่าการตัดผมทรงมหาดไทยชวนให้ชาวต่างชาติดูหมิ่น จึงดำรัสสั่งให้เลิกตัดผมทรงมหาดไทยในพระราชสำนักตั้งแต่นั้นปี พ.ศ.2414 เมื่อราษฎรเห็นชนชั้นสูงเปลี่ยนทรงผมก็ค่อย ๆ เปลี่ยนตามกันไป ที่สำคัญคือ มีการเปลี่ยนธรรมเนียมให้ผู้ตามเสด็จยื่นเข้าเฝ้าและถวายคำนับในคราวนี้ด้วย¹⁰⁵

หลังจากเสด็จกลับจากสิงคโปร์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ริเริ่มเปลี่ยนธรรมเนียมหลายประการ เช่น พระองค์ทรงไว้พระเกศยาว เป็นแบบอย่างให้ข้าราชการเลิกไว้ผมมหาดไทย ทางฝั่งผู้หญิงเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ทูลรับอาสาไว้ผมยาวเป็นแบบอย่างให้ผู้หญิงเลิกตัดผมปัก นอกจากนี้พระองค์ยังทรงปรารถนากว่ายังมีประเพณีอื่นที่ชายหน้าฝรั่ง เช่น ประเพณีที่คุกคานหมอบเฝ้ากับพื้น ให้ฝรั่งแขกเมืองยื่นค้ำเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ในที่เฝ้า จึงทรงพระดำริแก้ไข ด้วยการกำหนดประเพณีเข้าเฝ้าเป็นสองอย่างคือ “เฝ้าอย่างเดิม” กับ “เฝ้าอย่างใหม่” เวลาใดขุนนางออกห้องพระโรง หรือเข้าเฝ้าที่อื่นอันมิได้กำหนดให้เฝ้าอย่างใหม่ ให้ใช้ธรรมเนียมหมอบคานเฝ้ากับพื้น แต่ถ้าแห่งใดโปรดให้เฝ้าอย่างใหม่ เช่น การรับแขกเมือง ให้ยื่นเฝ้าและถวายคำนับอย่างฝรั่ง¹⁰⁶ ดังนั้นทีกของสมเด็จพระยาธำรงราชานุภาพที่ว่า

...โปรดฯ ให้กันฉากในพระที่นั่งไพศาลทักษิณเป็น 3 ห้อง ห้องทางตะวันตกตั้งโต๊ะเก้าอี้เป็นห้องรับแขก ห้องตอนกลางคงเป็นทางเสด็จออกห้องพระโรงหน้า ห้องทางตะวันออกจัดเป็นห้องเสวย ตั้งโต๊ะเก้าอี้เลี้ยงแขกได้ราว 20 คน เวลาเช้าเสด็จออกห้องพระโรง เจ้านายขุนนางยังหมอบเฝ้าและคงแต่งตัวเหมือนอย่างเดิม แต่ตอนกลางวันเมื่อเสด็จขึ้นจากห้องพระโรง หรือตอนบ่ายและตอนค่ำก่อนเสวยเย็น เสด็จประทับที่ห้องรับแขกในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ให้ผู้ที่เฝ้าแต่งตัวสวมถุงเท้ารองเท้า ใส่เสื้อเปิดคอแบบฝรั่ง นุ่งผ้าม่วงสีกรมท่า ยืนเฝ้าตามอย่างฝรั่ง ถึงเวลาเสวยเย็นโปรดฯ ให้เจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ในราชสำนักนั่งโต๊ะเสวยด้วย ต้องแต่งตัวใส่เสื้อเย็กก็ตขาวเปิดคอ เวลาบ่าย ๆ ถ้าเสด็จทรงเที่ยวประพาส ก็แต่งตัวใส่ถุงเท้ารองเท้าใส่เสื้อเปิดคอและยืนเฝ้าเหมือนกัน...¹⁰⁷

และ

...การรับแขกเมืองเข้าเฝ้าก็เปลี่ยนเป็นเฝ้าอย่างใหม่ ยืนและถวายคำนับเหมือนกันทั้งไทยและฝรั่ง การรับฝรั่งอย่างนั้น ก็เลยใช้เป็นแบบต่อไปถึงวังเจ้านาย และจวนเสนาบดี...นอกจากเลิกตัด

¹⁰⁵ เรื่องเดียวกัน. หน้า 162-163.

¹⁰⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธำรงราชานุภาพ, *พระสนมเอก* (กรุงเทพมหานคร: ชมรมดำรงวิทยา, 2525), หน้า 41-44.

¹⁰⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธำรงราชานุภาพ, *ความทรงจำ*. หน้า 166.

ผมปัก ข้างฝ่ายในยังหาแก้แบบเครื่องแต่งตัว และประเพณีเข้าเฝ้าเป็นอย่างไรใหม่ไม่ นางในยังนุ่ง
จีบห่มแพรสไบเฉียง หมอบเฝ้าอยู่อย่างเดิม¹⁰⁸

หลังจากเสด็จสิงคโปร์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะเสด็จ
ยุโรป แต่เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ไม่เห็นด้วย รอมชอมให้เสด็จอินเดียแทน¹⁰⁹ เช่นเดียวกับเมื่อเสด็จ
สิงคโปร์ การเสด็จอินเดียครั้งนี้มีนัยของการแสดงตัวตนที่ศิวิไลซ์ตามมาตรฐานยุโรปโดยเฉพาะอย่าง
ยิ่งตามแบบอังกฤษ ข่าวนี้นหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นระบุว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
วางพระองค์เป็นสุภาพบุรุษชาวอังกฤษ “ยุคสมัยนี้มีใช้ชายหนุ่มที่มีลักษณะไม่น่าดู และในความรู้สึก
ของชาวอังกฤษเราเป็นความรู้สึกที่เรียกได้ว่า ประพฤติตนได้เหมาะสมดีมาก มิได้ทรงแสดงพระองค์
ก่อเป็น หรือดูประหนึ่งว่าไม่มีความเฉลียวฉลาด แต่เป็นสุภาพบุรุษชาวอังกฤษที่มีมารยาท”¹¹⁰

หนังสือพิมพ์เดอะเฟรนด์ ออฟ อินเดีย ระบุว่าระหว่างประทับอยู่ที่กรุงย่างกุ้ง “พวกสยาม
ไม่ได้พยายามใด ๆ ที่จะแสดงออกถึงความเป็นเอเชีย หรือการแห่แหนอย่างเอิกเกริก ในทางตรงข้าม
การแต่งกายและมารยาทการปฏิบัติตัวของบรรดาพระราชวงศ์ตลอดการเสด็จประพาสเป็นการปฏิบัติ
ตามแบบประเพณีของชาวอังกฤษที่ไปไกลจนถึงการสัมผัสมือ...”¹¹¹ ในการสมาคมกับข้าหลวงใหญ่
และชาวอังกฤษในพม่า นั้น “พระเจ้าแผ่นดินและผู้ตามเสด็จได้แสดงตนให้เป็นที่ประจักษ์อย่างถูกต้อง
ทุกกระเปียดนี้ว่าจนเป็นที่ชื่นชมในสิ่งที่คาดหวังจากพวกเขาและประพฤติตนเป็นสุภาพบุรุษได้อย่าง
จริง ที่งานเลี้ยงอาหารเย็น พระเจ้าแผ่นดิน เสนาบดี 2 คนและราชเลขาธิการในพระองค์ที่พูด
ภาษาอังกฤษ ได้รับการยอมรับจากบรรดาสุภาพสตรีและวางตนอดกลั้นต่ออคติของชนทุกชั้นได้ โดย
การชื่นชมต่อธรรมเนียมปฏิบัติแบบสมัยใหม่และวัฒนธรรมของเจ้าบ้านชาวอังกฤษ”¹¹²

การเสด็จประพาสสิงคโปร์และอินเดียแสดงให้เห็นความเคลื่อนไหวในการเปลี่ยนธรรมเนียม
ต่าง ๆ ทั้งในคราวเสด็จประพาสนอกประเทศและกิจกรรมภายในประเทศหลายอย่างทั้งเรื่องทรงผม
การแต่งกาย แบบแผนกิริยามารยาทและการเข้าเฝ้า โดยใช้อารยธรรมอังกฤษผสานเข้ากับธรรมเนียม
สยามอย่างเลือกสรร ในระยะแรกเปลี่ยนเฉพาะบางกิจกรรม กระทั่งมีการ “ประกาศเปลี่ยนธรรมเนียม
ใหม่” ในพิธีบรมราชาภิเษก ครั้งที่ 2 เพื่อให้ใช้ธรรมเนียมใหม่กันโดยทั่วไป

¹⁰⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *พระสนมเอก*. หน้า 45.

¹⁰⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ความทรงจำ*. หน้า 169-170.

¹¹⁰ เดอะ แรงกูน ไทม์ ใน เดอะ สยาม รีโพลิตีรี, เมษายน ค.ศ. 1872 อ้างถึงใน สัจฉิทานันท์ สหาย. หน้า 168.

¹¹¹ เดอะ เฟรนด์ ออฟ อินเดีย, 25 มกราคม ค.ศ. 1872, หน้า 95-96. อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน. หน้า 168.

¹¹² เดอะ เฟรนด์ ออฟ อินเดีย, 25 มกราคม ค.ศ. 1872, หน้า 95-96. อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน. หน้า 168-169.

“ประกาศเปลี่ยนธรรมเนียมใหม่”

ในพิธีบรมราชาภิเษก ครั้งที่ 2 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ. 2416 พระองค์ทรงมีปฐมบรมราชโองการ “ประกาศเปลี่ยนธรรมเนียมใหม่” ให้ผู้น้อย เลิกหมอบคลาน กราบไหว้ ต่อเจ้านาย และผู้มีบรรดาศักดิ์ เนื่องจากเป็นธรรมเนียมที่เป็นจุดเริ่มต้นของการกดขี่ ทั้งปวง ดังคำประกาศที่ว่า

...แลธรรมเนียมที่หมอบคลานกราบไหว้ในประเทศสยามนี้ เห็นว่าเป็นการกดขี่แก่กันแข่งแรงนัก ผู้น้อยที่ต้องหมอบคลานนั้น ได้ความเหน็ดเหนื่อยลำบาก...ไม่ทรงเห็นว่ามิประโยชน์แก่บ้านเมือง แต่สิ่งหนึ่งสิ่งใดเลย...ธรรมเนียมอันนี้แลเห็นได้ว่าเป็นต้นแห่งการที่เป็นการกดขี่แก่กันทั้งปวง เพราะฉะนั้นจึงจะต้องละพระราชประเพณีเดิมที่ถือว่าหมอบคลานเป็นการเคารพอย่างยิ่งในประเทศสยามนี้เสีย ด้วยทรงพระมหากรุณา ที่จะให้ท่านทั้งหลายมีความสุข ไม่ต้องทนยากลำบากหมอบคลาน เหมือนอย่างแต่ก่อน แลธรรมเนียมที่หมอบคลานนั้นให้เปลี่ยนอิริยาบถเป็นยืนเป็นเดิน ธรรมเนียมที่ถวายบังคมแลกราบไหว้นั้น ให้เปลี่ยนอิริยาบถเป็นก้มศีรษะ ธรรมเนียมที่ยืนที่เดินแลก้มศีรษะนี้ ใช้ได้เหมือนกับธรรมเนียมที่หมอบคลานถวายบังคมแลกราบไหว้... การที่เปลี่ยนธรรมเนียมใหม่ เลิกหมอบคลาน ให้ยืนให้เดินนั้น เพราะจะได้เห็นเป็นแน่ว่า จะไม่มีการกดขี่แก่กัน ในการที่ไม่เป็นยุคธรรมอีกต่อไป เมืองใดประเทศใดผู้ที่เป็นใหญ่ มิได้ทำการกดขี่แก่ผู้น้อย เมื่อนั้นประเทศนั้นก็คงมีความเจริญเป็นแน่...¹¹³

เนื่องจากการเปลี่ยนธรรมเนียมการเข้าเฝ้าอย่างใหม่มาก่อนแล้ว ในการประกาศเปลี่ยนธรรมเนียมใหม่อย่างเป็นทางการครั้งนี้ ข้าราชการจึงสามารถปฏิบัติได้ทันทีโดยพร้อมเพรียงกัน ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเล่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในคราวนั้นไว้ว่า

...เวลาเสด็จออกมหาสมาคมในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เจ้านายและข้าราชการทั้งปวงล้วนแต่งเต็มยศใหญ่...หมอบเฝ้าอยู่เต็มทั้งท้องพระโรง พระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับบนแท่น เมื่อเสนาบดีทูลถวายราชสมบัติตามประเพณีแล้ว โปรดฯ ให้อาลักษณ์ อ่านประกาศ ว่าประเพณีหมอบคลานเข้าเฝ้าเช่นใช้มาแต่โบราณ ไม่สมควรกับสมัยของบ้านเมืองเสียแล้ว ให้เลิกประเพณีหมอบคลานเสีย พออาลักษณ์ อ่านประกาศจบ เหล่าข้าเฝ้านับแต่กรมพระราชวังบวรฯ เป็นต้น บรรดาที่หมอบอยู่เต็มทั้งท้องพระโรง ก็ลุกขึ้นถวายคำนับพร้อมกัน...เมื่อเสด็จขึ้นข้างในไปประทับที่พระ

¹¹³ ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 1 วันจันทร์ เดือน 8 แรม ค่ำ 1 ปีมจฉศก 1236 (พ.ศ. 2417) อ้างถึงใน ปวิน ชัชวาลพงษ์พันธ์, *ประกาศเปลี่ยนธรรมเนียมใหม่ ให้ผู้น้อยเลิก หมอบคลาน กราบไหว้ ต่อเจ้านาย และผู้มีบรรดาศักดิ์* (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และสังคมศาสตร์, 2556), หน้า 8-9.

ที่นั่งภัทรบิฐ...เจ้าชายและข้าราชการผู้หญิงเฝ้าก็มีอ่านประกาศและลุกขึ้นยืนเฝ้า...ก็เป็นอันเพิก
ถอนระเบียบเข้าเฝ้าอย่างเก่า...¹¹⁴

นอกจากนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพยังอธิบายด้วยว่า สาเหตุที่ต้องมีการทำพระ
บรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 เนื่องจากพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงสละราชสมบัติเมื่อทรงออกผนวช แต่อีกนัยหนึ่ง
เป็นการแสดงว่า พระเจ้าอยู่หัวจะทรงว่าราชการบ้านเมืองต่อเอง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้เป็นผู้ว่า
ราชการแผ่นดินอย่างแต่ก่อน ในขณะที่การอ่านประกาศเปลี่ยนธรรมเนียมใหม่นั้น เป็นพระราช
ประสงค์ที่จะทรงแสดงให้ประเทศทั้งปวงเห็นว่าเมืองไทยตั้งใจจะก้าวหน้าไปใช้วัฒนธรรมที่ตะวันตก
นิยม¹¹⁵

การเมืองใน “ประกาศเปลี่ยนธรรมเนียมใหม่”

ในการประกาศเปลี่ยนธรรมเนียมใหม่มีการแจ้งเหตุผลประการแรกว่าเป็นการกระทำเพื่อ
“ความเจริญ” อย่างที่ “มหาประเทศ” อื่น ๆ ได้เปลี่ยนมาแล้ว

ด้วยทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ในมหาประเทศต่าง ๆ ซึ่งเปนมหานครอันใหญ่ ในทิศตะวันออก
ตะวันตก...ประเทศจีน ประเทศญวน ประเทศญี่ปุ่น...อินเดีย และประเทศที่ใช้การกตขี่ให้ผู้น้อย
หมอบคานกราบไหว้ต่อเจ้านายและผู้มีบันดาศักดิ์ ที่เหมือนธรรมเนียมในสยามนั้น บัดนี้
ประเทศเหล่านี้ก็ได้ยกเลิกเปลี่ยนธรรมเนียมนั้นหมดทุกประเทศด้วยกันแล้ว...ประเทศใด เมือง
ใด ที่ได้ยกเลิกธรรมเนียม ที่เป็นการกตขี่ซึ่งกันและกัน ประเทศนั้น เมืองนั้น ก็เห็นว่ามิแต่ความ
เจริญมาทุก ๆ เมืองโดยมาก...¹¹⁶

ในเบื้องต้นการเปลี่ยนธรรมเนียมจึงเป็นการเปลี่ยนตัวเองให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงของ
ประเทศใหญ่อื่น ๆ เมื่อพิจารณาร่วมกับข้อเสนอของกรรณิการ์ สาตรปรง ที่อธิบายให้เห็นว่า การ
เปลี่ยนธรรมเนียมอย่างยุโรป มีความสำคัญในการแสดงให้ชาติตะวันตกเห็นว่าสยามมีศักยภาพในการ
ปรับตัวไปสู่ความเจริญตามระเบียบโลกของตะวันตก การประกาศเปลี่ยนธรรมเนียมจึงเป็นการ
ตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงภายนอกประเทศหรืออีกนัยหนึ่งคือการเมืองระหว่างประเทศ

อย่างไรก็ดี กุลลดา เกษบุญชู เห็นว่า การประกาศธรรมเนียมใหม่ ไม่ใช่เพียงการเปลี่ยนธรรมเนียม
นิยมความเคารพเพื่อความเจริญตามมาตรฐานต่างประเทศเท่านั้น หากแต่เป็นการประกาศสัญญา

¹¹⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *พระสนมเอก*. หน้า 48.

¹¹⁵ เรื่องเดียวกัน. หน้า 47-48.

¹¹⁶ ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 1 วันจันทร์ เดือน 8 แรม ค่ำ 1 ปีกอศก 1236 (พ.ศ. 2417) อ้างถึงใน ปวิน ชัชวาล
พงษ์พันธ์. หน้า 7.

ของกระบวนการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แม้คำประกาศจะกล่าวถึงธรรมเนียมการเคารพ แต่สำหรับผู้เข้าร่วมพิธีในวันนั้นน่าจะตระหนักว่าพระองค์มีจุดหมายที่จะเปลี่ยนแปลงระบบการคุมกำลังคน ด้วยการเลิกทาสและเลิกไพร่ เนื่องจากประกาศครอบคลุมไปถึงทาสในบ้านเรือนด้วย¹¹⁷

กุลลดา เริ่มต้นอธิบายกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นโดยชี้ว่า พลังเศรษฐกิจโลกมีความสำคัญมากที่สุดในการผลักดันการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม การที่สยามเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์ทางอ้อมกับระบบเศรษฐกิจโลกมีผลกระทบต่อวิวัฒนาการรัฐและสถาบันกษัตริย์ ซึ่งปูทางไปสู่การสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กล่าวคือ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเศรษฐกิจการค้าขยายตัวอย่างรวดเร็ว รัฐจึงสามารถปล่อยให้เอกชนเข้าไปทำการค้า โดยเข้าไปเก็บภาษีอากรแทนการทำการค้าเองโดยตรง นอกจากนี้การขยายตัวทางเศรษฐกิจยังกระทบกับระบบการเกณฑ์แรงงานคือ มีไพร่จำนวนมากเข้าไปทำงานในระบบเศรษฐกิจแบบตลาดและจ่ายเงินให้รัฐแทนการเกณฑ์แรงงาน พลังเศรษฐกิจนี้เป็นพลังผลักดันให้รัฐสยามยุติบทบาทในทางเศรษฐกิจมาใช้นโยบายเปิดเสรีทางการค้าและหารายได้จากภาษีอากรแทน อย่างไรก็ตามในโครงสร้างดังกล่าว เนื่องจากพระมหากษัตริย์ต้องพึ่งพาขุนนางในการดูแลทรัพยากรและรายได้จากภาษีอากร พระราชอำนาจของกษัตริย์ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ของพระองค์กับขุนนางผู้ใหญ่เหล่านั้น

การทำสนธิสัญญาเบาริงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการนำสยามไปผูกติดกับระบบเศรษฐกิจโลกอย่างเป็นทางการ ทำให้ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราในสยามขยายตัวอย่างรวดเร็ว รายได้จากภาษีอากรจึงเพิ่มขึ้น หากแต่อำนาจในการควบคุมภาษีอากรเหล่านี้ยังคงอยู่กับขุนนาง การมีอำนาจควบคุมภาษีอากรซึ่งเป็นทรัพยากรที่สำคัญที่สุดของรัฐในขณะนั้นทำให้ขุนนางผู้ใหญ่มีอำนาจสูงสุดอย่างไม่เคยมีมาก่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่งขุนนางตระกูลขุนนาค

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ขุนนางตระกูลขุนนาคได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้สำเร็จราชการ เป็นช่วงที่อำนาจรัฐตกอยู่ในมือขุนนางโดยสิ้นเชิง การสูญเสียอำนาจภายในประเทศจึงเป็นแรงผลักดันส่วนหนึ่งให้สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมุ่งมั่นที่จะสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในรัชสมัยของพระองค์

สืบเนื่องจากพลังเศรษฐกิจโลกผลักดันให้สยามมีความจำเป็นต้องปรับปรุงโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคมเพื่อที่จะตอบสนองความต้องการของตลาดโลกให้ดีขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปลดปล่อยทาสและไพร่ให้เป็นผู้ผลิตอิสระ เพื่อให้สามารถทำการผลิตแก่ตลาดโลกได้อย่างมีประสิทธิภาพ การขยายตัวทางเศรษฐกิจจึงเป็นทั้งเงื่อนไขและข้ออ้างให้พระบาทสมเด็จพระ

¹¹⁷ กุลลดา เกษบุญชู, "สนธิสัญญาเบาริงกับการปฏิบัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ" (*เอกสารการสัมมนาการประชุมทางวิชาการชุดโครงการวิจัยเรื่อง ยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : โอกาสความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลง*, โรงพิมพ์เจดับบลิวแมริออท 2540). หน้า 13.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสามารถเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองได้ ในพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงประกาศ “เปลี่ยนธรรมเนียมใหม่” เพื่อส่งสัญญาณการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นในรัชสมัยของพระองค์¹¹⁸ โดยเริ่มจากการเปลี่ยนธรรมเนียมความเคารพอัน “เปนนต้นแห่งการที่เป็นการกตขี่แก่กันทั้งปวง” ก่อนที่จะค่อย ๆ เปลี่ยนธรรมเนียมอื่น ๆ ให้ควรแก่กาลต่อไป ดังประกาศที่ว่า

...ในประเทศสยามนี้ ธรรมเนียมบ้านเมือง ที่เป็นการกตขี่แก่กัน อันไม่ต้องด้วยยุติธรรมนั้น ก็ยังมีอยู่อีกหลายอย่าง หลายประการ จะต้องคิดลดหย่อนผ่อนเปลี่ยนเสียบ้าง แต่การจะจัดผลัดเปลี่ยนธรรมเนียมจะให้แล้วไปในครั้งคราวเดิวนั้นไม่ได้ จะต้องค่อยคิดเปลี่ยนแปลงไปตามเวลาที่ควรแก่กาล ที่จะเปลี่ยนแปลงไปได้ บ้านเมืองจึงจะได้มีความเจริญสมบูรณ์ยิ่งขึ้นไป...¹¹⁹

อย่างไรก็ดี แม้จะมีการประกาศยกเลิกธรรมเนียมหมอบคลานกราบไหว้แล้ว แต่ในทางปฏิบัติยังคงมีการใช้ธรรมเนียมดังกล่าวในบางกรณี ดังเห็นได้จากแบบแผนกิริยาในพระราชสำนักของกรมมหาดเล็ก ซึ่งแบ่งแบบแผนปฏิบัติออกเป็น 2 กลุ่ม กลุ่มแรกคือ การยืน เดินและถวายคำนับ และกลุ่มที่สองคือ การหมอบ คลาน และถวายบังคม ซึ่งจะปฏิบัติอย่างไรนั้นขึ้นอยู่กับพระอิริยาบถของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว¹²⁰ กล่าวคือ

ยืน เดิน และถวายคำนับ ย่อมใช้อยู่เสมอเป็นธรรมดาคือ ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิน ประทับยืน ประทับพระโอรน หรือประทับพระแทน...

หมอบ คลาน และถวายบังคม ย่อมใช้แต่ในเวลาซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับกับพื้นในที่ใดที่หนึ่ง...¹²¹

ที่น่าสนใจคือ แบบแผนกิริยานี้มีการกล่าวถึง “กระบี่” เช่นที่ว่า “...เวลาเดินเข้าเฝ้าให้เดินโดยปรกติ คือ มือซ้ายคอยระวังกันกระบี่มิให้ซัดขา...เมื่อจะถวายคำนับต้องให้ทรงตัวตรง มือซ้ายถือ

¹¹⁸ เรื่องเดียวกัน. หน้า 4-13.

¹¹⁹ ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 1 วันจันทร์ เดือน 8 แรม ค่ำ 1 ปีมจฉศก 1236 (พ.ศ. 2417) อ้างถึงใน ปวิน ชัชวาลพงษ์พันธ์. หน้า 7.

¹²⁰ แบบเรียนราชการกรมมหาดเล็ก, (พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2445), หน้า 19.

¹²¹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 19.

หมวกและระวางกระบี่...”¹²² แสดงให้เห็นว่ามีการอนุญาตให้มหาดเล็กพกกระบี่เข้าเฝ้าได้ นับเป็นการเปลี่ยนธรรมเนียมใหม่อีกอย่างหนึ่งจากราชประเพณีเดิมที่ห้ามพกกระบี่เข้าเฝ้า

หลังจากประกาศเปลี่ยนธรรมเนียมเป็นสัญญาณของการเปลี่ยนแปลงแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ได้ดำเนินพระราชโบายหลายอย่างเพื่อสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งกระบวนการนี้ยังผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในแบบแผนกิจกรรมารยาทของราชภูมิตัว

การสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์

การสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เกิดขึ้นเมื่อพระมหากษัตริย์สามารถเข้ายึดกุมอำนาจของขุนนางและรวมศูนย์อำนาจจากพื้นที่รอบนอกได้ผ่านการใช้เครื่องมือสำคัญคือ ระบบราชการสมัยใหม่ กระบวนการเริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2416 พระมหากษัตริย์ตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้นเป็นหน่วยงานราชการแบบตะวันตกแห่งแรกของสยามเพื่อจัดเก็บเงินภาษีจากเจ้าภาษีนายอากรจำนวนมากให้มาอยู่ในกรมเดียวกัน ต่อมาในปี พ.ศ. 2417 มีการตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) หรือ “เคาน์ซิล” ขึ้นเพื่อทำหน้าที่ออกกฎหมายจัดระบบการควบคุมทรัพยากรในแผ่นดินใหม่ ทั้งการควบคุมกำลังคนและการจัดเก็บรายได้ เพื่อตั้งทรัพยากรเข้ามาไว้กับพระมหากษัตริย์¹²³

ในปีเดียวกันมีการตั้ง “ปรีวิเคาน์ซิล” หรือที่ปรึกษาในพระองค์ ทำหน้าที่ต่างพระเนตรพระกรรณในเรื่องต่าง ๆ ข้าราชการทุกคนมีสิทธิเข้าเป็นสมาชิกได้ผ่านการทำพิธีสาบานว่าจะให้คำปรึกษาด้วยความสุจริต เป็นกลไกเพื่อให้ทราบว่าใครจะประกาศตัวเป็นพันธมิตรกับพระมหากษัตริย์บ้าง การทำงานของเคาน์ซิลลิดรอนผลประโยชน์ของขุนนางจำนวนมาก หลังจากที่เคาน์ซิลทำงานไปได้ไม่นานก็เกิดความไม่พอใจในกลุ่มขุนนางเก่าที่ไม่ต้องการการเปลี่ยนแปลง และขุนนางที่เสียผลประโยชน์รวมถึงเกิดความหวาดระแวงของวังหน้าจากกระแสข่าวเรื่องการการสืบราชสมบัติ กระทั่งปะทุออกมาเป็นวิกฤตการณ์ทางการเมืองที่เรียกว่าวิกฤตวังหน้า อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ สามารถจัดการความขัดแย้งที่เกิดขึ้นได้ โดยมีเซอร์แอนดรูว์ คลาร์ก ผู้ว่าราชการของอังกฤษที่สิงคโปร์ มาเป็นผู้ไกล่เกลี่ย¹²⁴

เมื่อสามารถควบคุมทรัพยากรการเงินได้แล้ว สถาบันพระมหากษัตริย์จึงสามารถขยายฐานสนับสนุนทางการเมืองของตนเองได้ โดยการสร้างกองทัพของตนเอง และการส่งเจ้าฟ้าไปเรียนยังยุโรปเพื่อกลับมารับราชการในตำแหน่งสำคัญ ในปี พ.ศ. 2429 รายได้ทั้งหมดโดยเฉพาะที่มาจากภาษีถูกส่งเข้าหอรัษฎากรพิพัฒน์ ในขณะที่เดียวกันกองทัพก็ขยายตัวประกอบด้วยทหาร 15,000 นายและ

¹²² เรื่องเดียวกัน. หน้า 20.

¹²³ กุลลดา เกษบุญชู. หน้า 15-16; ไชยันต์ รัชชกุล. หน้า 109-110.

¹²⁴ กุลลดา เกษบุญชู. หน้า 23-25.

นาวิกโยธิน 3,000 นาย สถานการณ์ดังกล่าวทำให้ขุนนางเสื่อมถอยลงโดยมีอาจารย์พื้น ในขณะที่ยานาจของสถาบันกษัตริย์รุ่งเรืองอย่างไม่เคยมีมาก่อน

เมื่อระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในกรุงเทพฯ เริ่มมั่นคงแล้ว ต่อมาจึงขยายอำนาจออกไปในเชิงภูมิศาสตร์ เพื่อผนวกดินแดนและรวมศูนย์การปกครอง ด้วยการจัดตั้งระบบมณฑลและระบบเทศาภิบาล ในทางบริหารมีการจัดองค์กรของรัฐที่มีโครงสร้างหน่วยงานเป็นลำดับขั้น และที่สำคัญคือมีข้าราชการทำหน้าที่เป็นเสาหลักในการทำงานให้รัฐ¹²⁵

การขยายอำนาจการปกครองส่งผลต่อวิธีการทำงานในระบบราชการอย่างมาก กล่าวคือระบบราชการแบบเก่าใช้วิธีการออกท้องพระโรง ในการทำงานจะใช้การพูดเป็นเครื่องมือสื่อสาร โดยมีลักษณะอ่านรายงานถวายและพระมหากษัตริย์จะทรงออกคำสั่ง ขุนนางจึงไม่จำเป็นต้องอ่านออกเขียนได้ ในขณะที่ระบบราชการสมัยใหม่ ต้องดำเนินงานผ่านเอกสาร เพื่อถ่ายทอดคำสั่งจากส่วนกลางไปยังส่วนราชการต่าง ๆ และเพื่อบันทึกหลักฐานในเก็บเกี่ยวทรัพยากร การทำงานจำเป็นต้องมีข้าราชการที่อ่านออกเขียนได้ จึงมีการสร้างระบบการศึกษาแผนใหม่ขึ้นมาเพื่อตอบสนองความจำเป็นนี้ การศึกษาในระยะแรกจึงเป็นการศึกษาเพื่อสร้างข้าราชการ¹²⁶ ต่อมาเมื่อรัฐขยายดินแดนครอบคลุมผู้คนจากหลากหลายภูมิภาค จึงมีความจำเป็นต้องหล่อหลอมให้ประชาชนอยู่ในกรอบวินัยเดียวกันและกลายเป็นพลเมืองดีของชาติ ในการนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงมอบหมายให้สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติฯ จัดระเบียบคณะสงฆ์ที่มีวิถีปฏิบัติที่แตกต่างกันให้เป็นมาตรฐานเดียวกัน ขณะเดียวกันก็พยายามสร้างมาตรฐานการศึกษาในโรงเรียนแผนใหม่ โดยเป้าหมายอย่างหนึ่งของหลักสูตรมาตรฐานคือสอนเด็กให้มีความประพฤติถูกต้อง¹²⁷ ดังปรากฏออกมาในรูปของวิชาเรียนใหม่ในปี พ.ศ. 2445 คือ “วิชาจรรยา” ซึ่งบรรจุการสอนกิริยามารยาทเอาไว้ด้วย

3.3 วิชาจรรยา

การสอนวิชาจรรยาเกิดขึ้นจากความตระหนักในความสำคัญของการสอนความประพฤติของผู้คน เนื่องจากรัฐต้องการสร้างคนที่มีทั้งความรู้ดีและความประพฤติดีเพื่อเป็นกำลังสำคัญในการสร้างรัฐราชาธิปไตยที่เข้มแข็ง ที่สำคัญคือในการเรียนการสอนวิชานี้มีการสร้างหนังสือประกอบการเรียน

¹²⁵ ไชยันต์ รัชชกุล. หน้า 109-133.

¹²⁶ กุลลดา เกษบุญชู, "ระบบการศึกษาและระบบราชการสมัยใหม่," ใน *โครงการวิจัย ยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : โอกาส ความขัดแย้ง และการเปลี่ยนแปลง* (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2540). หน้า 1-3.

¹²⁷ คริส เบเกอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร, *ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย* (กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2557), หน้า 113-115.

ขึ้นมาหลายเล่ม และเริ่มมีการบรรจุเนื้อหาเกี่ยวกับกิริยามารยาทลงไปในหนังสือเรียน รวมถึงมีการเขียนแบบเรียนจรรยาของข้าราชการออกมาโดยเฉพาะ ตลอดจนมีการเขียนหนังสือสมบัติของผู้ดีซึ่งได้รับยกย่องว่าเป็นตำรามารยาทเล่มแรกออกมาด้วย

หลักสูตรการเรียนการสอนก่อนหน้าที่จะวิชาจรรยาเน้นการสอนหลักความประพฤติอยู่แล้วในวิชาธรรมจารี โดยใช้หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นเนื้อหาหลัก¹²⁸ ต่อมาได้มีการสร้าง “วิชาจรรยา” ขึ้นเพื่อสอนความประพฤติให้เด็ก โดยผู้ที่มีบทบาทสำคัญคือ พระยาธรรมศักดิ์มนตรี และพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ทั้งคู่เคยมีประสบการณ์ด้านการศึกษาจากประเทศอังกฤษ และทำงานร่วมกันในกระทรวงธรรมการ ทั้งนี้การศึกษาชีวประวัติของทั้งสองท่านจะช่วยให้เข้าใจที่มาของการจัดการเรียนการสอนวิชาจรรยาและตำราเรียนวิชาดังกล่าวได้มากขึ้น

พระยาธรรมศักดิ์มนตรี¹²⁹ (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เป็นศิษย์เก่าโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ ได้รับคัดเลือกจากกระทรวงธรรมการให้ไปศึกษาต่อยังประเทศอังกฤษในปี พ.ศ.2439 และได้รับประกาศนียบัตรวิชาครูของอังกฤษ จากโรงเรียนฝึกหัดครูเบอโรโรค ลอนดอนในปี พ.ศ.2441 ในทางศาสนา อุปสมบทเป็นนาคหลวงที่วัดพระศรีศาสดาราม ในปี พ.ศ.2451 มีสมเด็จกรมพระมหาดสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นอุปฌาย์

หลังจากกลับมาจากอังกฤษแล้วพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เริ่มหน้าที่ราชการด้านการศึกษาจนถึงปี พ.ศ.2475 ในช่วงเวลาดังกล่าวได้แต่งตำราเรียนไว้เป็นจำนวนมาก รวมถึงได้แต่งหนังสือสำหรับสอนความประพฤติที่สำคัญคือ ธรรมจรรยาเล่ม 4 และ 5 และร่วมแต่งธรรมจรรยาเล่ม 1 และ 2 กับขุนอนุกิจวิธูร (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ตลอดจนร่วมแต่งธรรมจรรยาเล่ม 6 กับพระยาวิจิตรธรรมปริวัตร¹³⁰

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

¹²⁸ วิชาธรรมจารียังไม่มีการเขียนหนังสือประกอบการเรียนการสอน มีเพียงการกำหนดเนื้อหาที่เรียน คือ สิงคาลุบาทสูตร ปาสะกะปฏิบัติตามแบบเทศ กุศลกัมมบท ธรรมวัตร และพระพุทธานุสสเถร อรรถกถาใน รังสิมา ไชยสิทธิ์, "แนวความคิดเรื่องหน้าที่พลเมืองในแบบเรียนประถมศึกษา (พ.ศ.2435-2533)" (มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539). หน้า 15-24.

¹²⁹ ลำดับบรรดาศักดิ์ของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี คือ พ.ศ.2442 เป็นหลวงไพศาลศิลปศาสตร์ พ.ศ.2446 เป็นพระไพศาลศิลปศาสตร์ พ.ศ.2452 เป็นพระยาไพศาลศิลปศาสตร์ พ.ศ.2456 เป็นพระยาธรรมศักดิ์มนตรี และ พ.ศ.2460 เป็น เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี

¹³⁰ ชลธิรา สัตยาวัดนา, *ครูเทพ* (กรุงเทพมหานคร: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2526), หน้า 1-5, 17.

สำหรับ พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์¹³¹ (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) นั้นสำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ จากนั้นพระบิดามอบถวายกรมพระดำรงราชานุภาพ ให้ทรงนำเข้ารับราชการในกรมศึกษาธิการ ต่อมาเมื่อกรมพระดำรงราชานุภาพได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าให้เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึงตามเสด็จไปเป็นเลขานุการกรมพระยาดำรงที่กระทรวงมหาดไทย ต่อมาได้รับโปรดเกล้าฯ ให้ตามเสด็จเป็นพระอภิบาลและผู้จัดการศึกษาของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธฯ และเจ้านายอีกหลายพระองค์ยังยุโรป และได้รับตำแหน่งเป็นเลขานุการสถานทูตสยาม ณ กรุงลอนดอน แล้วเลื่อนขึ้นเป็นอุปทูตและเอกอัครราชทูตพิเศษประจำราชสำนักอังกฤษ ฮอลแลนด์ เบลเยียม และสหรัฐอเมริกา¹³²

ประสบการณ์การทำงานในยุโรปน่าจะมีส่วนสำคัญที่ทำให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ให้ความสำคัญกับการสอนความประพฤติให้แก่นักเรียนและข้าราชการ เนื่องจากพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เคยถูกตำหนิเรื่องมารยาทในขณะที่ทำงานอยู่ที่อังกฤษ ในขณะเดียวกันการมีโอกาสไปเยี่ยมเยือนประเทศในยุโรปหลายประเทศทำให้สามารถเปรียบเทียบการพัฒนาของกรุงเทพฯ กับยุโรปได้นอกจากนี้การรับหน้าที่ออกแบบแผนการศึกษาให้กับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธและเจ้านายพระองค์อื่น ๆ ทำให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เข้าใจแบบแผนการศึกษาของยุโรปและนำมาออกแบบเป็นแบบแผนการศึกษาของสยามได้

ในเรื่องการถูกตำหนิความประพฤตินั้น ขณะที่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ทำงานเป็นนักการทูตในกรุงลอนดอน มิสเตอร์ เอฟ ดับลยู เวอร์นิ ที่ปรึกษาสถานทูต ณ กรุง ลอนดอน กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ว่าพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ มีกิริยาไม่เหมาะสม พระองค์จึงได้มีคำตักเตือนแก่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ว่า "...ขอเตือนว่า ตามที่ได้ทราบจากผู้อื่นด้วย มิสเตอร์เวอร์นิด้วย เขาว่าเจ้าเป็นคนไม่ใคร่กว้างขวาง และมีกิริยาถาวาจาที่เขาเห็นว่าหยาบคาย ไม่เป็นอย่างคนดีโปรมัตโดยแท้...เราเชื่อว่าเจ้ามีปัญญาพอ ที่จะตรึตรองดูความประพฤติของตัว แลอุตสาห์ประพฤติให้เป็นที่น่าพอใจของคนทั้งปวงให้ได้..."¹³³

¹³¹ ลำดับบรรดาศักดิ์ของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ คือ หลวงไพศาลศิลปศาสตร์ พ.ศ.2435 เป็นพระมนตรีพจนกิจ พ.ศ.2436 เป็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ต่อมาได้รับตำแหน่ง เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

¹³² เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ประวัติมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาเสด็จสุเรนทราธิบดี," ใน *รำลึกถึงเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (หม่อมราชวงศ์เปีย มาลากุล)*, รวิช ตาแก้ว, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร: กระทรวงศึกษาธิการ, 2560). หน้า 12- 17.

¹³³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี* แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจ และพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ. 113-118 (พระนคร: ศิวพร, 2504), หน้า 162.

พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ พูลตอบข้อความของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ว่าเป็นความจริงและรู้ตัวอยู่แล้วว่าจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงความประพฤติในทันที “...กิริยาที่รู้สึกคนว่าทำให้คนเห็นว่ายหยาบคายนั้น คือมักจะใช้คำสั้นในการพูดให้ตรงในธุรการงาน ซึ่งฝรั่งเรียกว่า Short answer เขานับว่าเป็นกิริยาอันหยาบคาย ตรงกันข้ามกับ Polite หรือ Courteous ซึ่งเป็นกิริยาฝรั่งนับว่าเป็นกิริยาของผู้ดี...”¹³⁴ ประสบการณ์ทำงานช่วงนี้น่าจะมีผลให้พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์บรรจุนื้อเกี่ยวกับมารยาทในที่ทำงานลงในหนังสือสมบัติของผู้ดีที่แต่งขึ้นภายหลัง

นอกจากนี้การทำงานในยุโรป ทำให้พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ เปรียบเทียบการพัฒนาบ้านเมืองในกรุงเทพฯ กับชาติยุโรป ผนวกกับบาดแผลจากการพิพาทระหว่างสยามกับฝรั่งเศสในวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112¹³⁵ ที่มีอยู่แต่เดิม ทำให้พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์มีความรู้สึกว่าการป้องกันพระราชอาณาจักรให้พ้นจากความเบียดเบียนของราชศัตรูเป็นงานที่สำคัญที่สุด เมื่อเปรียบเทียบกับกำลังอำนาจของชาติยุโรปกับกรุงเทพฯ แล้วเห็นว่ากรุงเทพฯ ยังอ่อนแอ ต้องเร่งแก้ไขสิ่งเก่าที่ไร้ประโยชน์ให้หมดไป และวางแผนการบริหารจัดการบ้านเมืองใหม่ให้เดินหน้าไปได้ เพราะถ้านิ่งเฉย “...เมืองก็อาจเป็นฝรั่งเศสไปได้โดยง่าย ๆ เจียบ ๆ โดยปริศนาเดียว...”¹³⁶ พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ต่อว่าข้ออ้างที่ต่างชาติอาจจะหยิบยกเอามาใช้ในการรุกรานพระราชอาณาจักรคือเรื่องการบริหารบ้านเมืองที่ไม่เรียบร้อย “...ผู้คนเดือดร้อนแตกฉานชานเซ็น เพราะเราไม่มีอำนาจและความยุติธรรมความปกครองอันเรียบร้อยที่จะระงับดับร้อนไพรบ้านพลเมืองของตนไว้ได้ จึงจำเป็นที่ผู้อื่นจะยื่นมือเข้ามาจัด เรื่องในยุโรปทุกวันนี้มีอยู่มีอยู่ว่า แผ่นดินสยามเป็นเจริญไม่ได้ นอกจากผู้อื่นเข้ามาจัด...”¹³⁷ การสร้างความเจริญของประเทศจึงเป็นทางออกของสถานการณ์นี้ตั้งคำอธิบายที่ว่า

¹³⁴ เรื่องเดียวกัน. หน้า 178.

¹³⁵ วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) เป็นเหตุการณ์พิพาทระหว่างสยามกับฝรั่งเศสในการอ้างสิทธิ์เหนือดินแดนแถบแม่น้ำโขง ทำให้ฝรั่งเศสส่งเรือปืนเข้าปิดปากแม่น้ำเจ้าพระยาและจ่อปืนไปยังพระบรมมหาราชวังอยู่หลายวัน ในเรื่องนี้ ธงชัย วินิจจะกุล อธิบายอย่างน่าสนใจว่า ความพ่ายแพ้จากวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 เป็นบาดแผลที่เจ็บปวดอย่างร้ายแรงของชนชั้นปกครองสยาม พวกเขา รู้สึกว่าสยามแทบจะไม่สามารถอยู่รอดได้ ความพ่ายแพ้ทำให้ความเชื่อมั่นในฝีมือทางการทูต การทหารและสิทธิตามธรรมชาติของตนที่มีอยู่เหนือดินแดนที่เป็นข้อพิพาทถดถอยลง วิกฤตการณ์นี้ทำให้ชนชั้นนำสยามตระหนักว่าเอกราชของสยามกำลังเผชิญกับภัยคุกคามคับใกล้เข้ามาทุกขณะ น่าจะนำไปสู่การที่ชนชั้นนำสยามคิดทบทวนเกี่ยวกับโลกรอบตัวอย่างจริงจังและถี่ถ้วน รวมถึงเงื่อนไขที่นำมาสู่สถานการณ์ดังกล่าวด้วย ดูรายละเอียดใน ธงชัย วินิจจะกุล, *กำเนิดสยามจากแผนที่: ประวัติศาสตร์ภูมิภคานของชาติ*, แปลโดย พวงทอง ภวัครพันธุ์, โอตา อรุณวงศ์ และ พงษ์เลิศ พงษ์วานานต์ (กรุงเทพมหานคร: คบไฟ, 2556), หน้า 187-206, 227-231; ธงชัย วินิจจะกุล, *โฉมหน้าราชาชาตินิยม* (นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, 2559), หน้า 30-32, 39-41.

¹³⁶ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 81.

¹³⁷ เรื่องเดียวกัน. หน้า 82.

...การที่จะระงับปราบปรามปัจเจกอันมีอำนาจรุนแรงในครั้งนี้อันไม่ควรจะมุ่งหมายเลยที่จะเอาอำนาจปากเข้าสู่อำนาจหนึ่ง ๆ เช่นที่ทำอยู่ทุกวันนี้...เมื่อถึงขณะก็เสมอตัว เถียงเขาไม่ขึ้นก็ยอมเขา...และไม่ควรมุ่งหมายที่จะเอากำลังศาสตราวุธการสู้รบด้วยมือเป็นที่พึ่งอย่างเดียวอีกเหมือนกัน...สิ่งที่จะนำมาเป็นที่พึ่งได้มีสำคัญอยู่แต่อำนาจความดีที่เราจะบริหารจัดการให้เห็นปรากฏทั่วโลก ว่าเรายังมีความดีความอุตสาหะบริหารจัดการบ้านเมืองของเราอยู่จริง ๆ ไว้เป็นที่ปกป้องปากเสียงอันร้ายนี้...¹³⁸

ด้วยเหตุนี้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์จึงให้ความสำคัญอย่างมากในการปรับปรุงพระราชอาณาจักรให้เจริญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องการทำงาน ตั้งแต่การสร้างคน การวางแผนการทำงานที่มีประสิทธิภาพ รวมถึงการบำรุงการงานและการค้าขาย เนื่องจากเป็นพื้นฐานในการสร้างความเจริญให้แก่ประเทศ¹³⁹

ความเจริญก้าวหน้าในอุดมคติของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์สะท้อนได้จากการวางแผนจัดการศึกษาให้กับเจ้านายที่เสด็จออกไปศึกษายังยุโรป ว่าควรจะรู้วิชาใดบ้างเพื่อนำมาพัฒนาประเทศที่ว่า

...การปกครองประเทศของบรมกษัตริย์ก็ไม่ผิดกันอันใดกับการปกครองสถานบ้านเมืองของคฤหบดีผู้หนึ่ง...คฤหบดีย่อมมีทางผลประโยชน์ได้เสียมาเลี้ยงดูผู้คนอันเป็นบริวารของตนฉันใดราชาธิปไตยก็ย่อมต้องจัดทะนุบำรุงการค้าขายและสรรพวิชาที่จะหาประโยชน์และทรัพย์สินเงินทองเข้าบ้านเมือง ฉะนั้น พ่อบ้านดี ก็ย่อมจัดให้มีความสั่งสอนให้บุตรหลานและบริวารผู้คนในบ้านของตนรู้วิชาและความประพฤติดี...ราชการของพระมหากษัตริย์ก็ฉนั้นนั่น คือต้องให้ความรู้และความประพฤติดีแก่ประชาราษฎร์ในพระราชอาณาเขต...¹⁴⁰

นอกจากจะจัดการศึกษากับกับเจ้านายในต่างประเทศแล้ว พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ยังห่วงใยการพัฒนาการศึกษาในประเทศอย่างยิ่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จประพาสยุโรปพบว่าคนไทยที่ส่งไปเรียนได้ไม่ค่อยดี จึงได้มีการปรึกษากันว่าควรจะจัดการศึกษาในสยามอย่างไรดี ต่อมาพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ได้ถวายหนังสือออกความเห็นในเรื่องการจัดการเล่าเรียนตั้งแต่กรุงเทพฯ ไปถึงยุโรป และแนบแบบแผนการเล่าเรียนของยุโรปมาด้วย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ

¹³⁸ เรื่องเดียวกัน. หน้า 82-83.

¹³⁹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 83-91.

¹⁴⁰ เรื่องเดียวกัน. หน้า 214-215.

เห็นชอบและเห็นว่าจะเป็นประโยชน์ในการเทียบเคียงแบบแผนการศึกษาในประเทศ หลังจากได้รับหนังสือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงส่งสำเนาถวาย กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ให้ทรงทราบที่น่ายินดีคือ ในการถวายสำเนาครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้เสนอให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ช่วยคิดเรื่องการสอนหลักธรรมความประพฤติให้กับเด็กมากขึ้น ด้วยพระองค์ทรงหวังใญ่ว่าต่อไปเมื่อผู้คนได้รับการศึกษาเล่าเรียนแล้ว หากไม่มีธรรมในใจก็อาจจะนำความรู้ที่มีไปใช้ในทางทุจริตได้ จึงควรมีหนังสืออ่านสำหรับโรงเรียนเพื่อสอนความประพฤติให้แก่นักเรียน¹⁴¹ ดังพระราชหัตถเลขาที่ว่า

...ต่อไปภายหน้าถ้าเป็นคนที่ได้เล่าเรียน คงจะประพฤติตัวดีกว่าคนที่ไม่ได้เล่าเรียนนั้นหาถูกไม่ คนที่ไม่มีธรรมเป็นเครื่องดำเนินตาม คงจะหันไปหาทางทุจริตโดยมาก ถ้ารู้บ่อยก็โกงไม่ใคร่คล่อง ถ้าโกงไม่สนิท ถ้ารู้มากก็โกงคล่องขึ้นแลโกงพิสดารมากขึ้น การที่หัดให้รู้อ่านอักขรวิธี ไม่เป็นเครื่องฝึกหัดให้คนดีแลคนชั่ว เป็นแต่ได้วิธีที่สำหรับจะเรียนความดีความชั่วได้คล่องขึ้น จึงเห็นว่าถ้ามีหนังสืออ่านสำหรับโรงเรียน...เป็นอย่างใหม่ ๆ ที่คนจะเข้าใจง่าย ๆ และเป็นความประพฤติของคฤหัสถ์ชั้นต่ำ ๆ ขึ้นได้จะเป็นคุณประโยชน์มาก...¹⁴²

จะเห็นได้ว่าในช่วงนี้เริ่มมีการให้ความสำคัญกับการสอนความประพฤติควบคู่กับความรู้มากขึ้น ต่อมาในปี พ.ศ.2542 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์กลับมารับราชการในสยาม เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนมหาดเล็กในรัชกาลที่ 5 จัดการศึกษาตามรูปโครงการที่เคยทูลเกล้าฯ ถวาย กระทั่งปี พ.ศ.2445 ได้รับตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการและเป็นปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการควบกันทั้งสองตำแหน่ง นอกจากนี้ยังเป็นผู้จัดการโรงเรียนราชกุมาร กรมการจัดการโรงเรียนข้าราชการพลเรือน ตรวจการโรงเรียนมหาดเล็กหลวงด้วย ในการจัดการศึกษา พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ให้ความสำคัญกับการฝึกสอนจรรยา และได้แต่งหนังสือเรียนจรรยาไว้หลายเล่ม เช่น แบบเรียนจรรยาสมบัติของผู้ดี จรรยาแพทย์ และแบบเรียนราชการกรมมหาดเล็ก เป็นต้น¹⁴³

ในการสอนความประพฤติในวิชาจรรยา มีการบรรจุเนื้อหาเรื่องกิริยามารยาทไว้ด้วย ดังปรากฏใน**หนังสือธรรมจรรยา** ของพระยาธรรมศักดิ์มนตรี และ**หนังสือสมบัติของผู้ดี** ของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ดังนี้

¹⁴¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472), หน้า 71-72.

¹⁴² เรื่องเดียวกัน. หน้า 72.

¹⁴³ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี. หน้า 12-29.

หนังสือธรรมจริยา

“ธรรมจริยา” ได้รับการอธิบายว่าเป็นหลักคำสอนสำหรับการพัฒนาเป็น “คนศิวิไลซ์” ซึ่งมีความสำคัญในบริบทสังคมขณะนั้น ดังที่เห็นมาแล้วว่า “ความศิวิไลซ์” เป็นทั้งเหตุผลและเป้าหมายในการเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมเดิมหลายประการ ตั้งแต่การเปลี่ยนธรรมเนียมการสวมเสื้อ ธรรมเนียมการเคารพ ตลอดจนการเลิกการหมอบกราบ อย่างไรก็ตาม ความศิวิไลซ์ไม่ได้ครอบคลุมเฉพาะเรื่องธรรมเนียมการแต่งกาย การเคารพและกิริยามารยาทเท่านั้น หากแต่ครอบคลุมทั้งการ “มีสถานที่เล่าเรียนมาก มีรถไฟ มีถนน มีการค้าขายบริบูรณ์ สถานที่บ้านเรือนและการกินอยู่ก็สะอาด เป็นความสุขความเจริญทั่วกัน...”¹⁴⁴ ความศิวิไลซ์จึงมีความหมายกว้างขวางและยืดหยุ่นครอบคลุมทั้งแบบแผนความประพฤติระหว่างบุคคล โครงสร้างพื้นฐาน การค้า การกินอยู่ และอื่น ๆ อีกมาก

คำว่า “ศิวิไลซ์” ถูกอธิบายไว้ในหนังสือเรียนสำหรับเด็กว่าหมายถึง “เจริญดีแล้ว” โดยการสร้างความศิวิไลซ์จะต้องเริ่มจากการสร้าง “คนศิวิไลซ์” ก่อนโดยใช้ความสุภาพ ความรู้และความตั้งใจในทำประโยชน์ให้ประเทศ เป็นมาตรฐาน เมื่อคนศิวิไลซ์แล้วก็จะสร้างบ้านเมืองที่ศิวิไลซ์ต่อไปได้

...คำว่าศิวิไลซ์...คล้ายกับภาษาไทยเราว่า ‘เจริญดีแล้ว’...คนชาติศิวิไลซ์นั้น คือคนประพฤติเป็นผู้ดี มีความสุภาพเรียบร้อย เพราะได้เล่าเรียนมีความรู้ดีและชอบและมีความตั้งใจที่จะทำประโยชน์ให้บ้านเมืองของตนเจริญขึ้นอยู่เสมอ แต่คนชาติที่ไม่ศิวิไลซ์นั้น เป็นคนไม่มีความรู้ คล้ายสัตว์ มีแต่ร่างกายเป็นคน แต่จิตใจยังเหมือนสัตว์อยู่ ตรงกับที่เราเรียกว่า ‘คนป่า’...¹⁴⁵

และดังที่เคยกล่าวไว้แล้วว่าจุดประสงค์อย่างหนึ่งในการสร้างความศิวิไลซ์ของชนชั้นนำสยามคือการต่อรองกับนานาชาติ จึงมีการปลูกฝังความคิดดังกล่าวลงในหนังสือเรียนของเด็กด้วย กล่าวคือเมื่อ “...คนไทยเราศิวิไลซ์มากขึ้น เมืองไทยก็เจริญศิวิไลซ์ขึ้นด้วย...ไม่ช้าเราก็จะอวดชาติอื่น ๆ ได้ว่าเราศิวิไลซ์มากแล้ว...”¹⁴⁶

ทั้งนี้การจะเป็นคนศิวิไลซ์ได้นั้นนอกจากจะมีความสุภาพ ความรู้ และการทำประโยชน์ให้บ้านเมืองแล้ว ยังต้องประพฤติตนตาม “ธรรมจริยา” อย่างเหมาะสมตามคำสอนต่าง ๆ ด้วย โดยหลักคำสอนที่จำเป็นได้เรียบเรียงไว้แล้วใน “หนังสือธรรมจริยา”

...มนุษย์ชาติใดที่เรียกว่าศิวิไลซ์แล้วนั้น คือเป็นผู้มีความรับผิดชอบ ประพฤติตนถูกต้องตามธรรมจริยา ไม่มีโทษร้ายใจกระด้าง ลอบตีสรันกันตามอำเภอใจ ไม่ทรนทรนร่างกายคน หรือสัตว์ที่

¹⁴⁴ ขุนธรรมาภคพาที, *สอนอ่านภูมิศาสตร์เล่ม 2* (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ.126), หน้า 159.

¹⁴⁵ เรื่องเดียวกัน. หน้า 157-159.

¹⁴⁶ เรื่องเดียวกัน. หน้า 159-161.

มีชีวิตให้มีความสุขทุกขเวทนาโดยไม่มีความทุกข์ ไม่คดโกงพ่อหลวงใครให้มีความสุขเดือดร้อน และ
อะไร ๆ อื่นอีกเป็นอันมาก ที่นักเรียนจะได้เรียนในหนังสือธรรมจரியานี้¹⁴⁷

ดังคำอธิบายข้างต้น “หนังสือธรรมจรรยา” จึงสร้างขึ้นมากเพื่อเป็นแบบแผนในการสร้าง “คน
ศิวิไลซ์” ดังที่พระโศภิตศิลปศาสตร์ผู้เขียนหนังสือธรรมจรรยาเขียนคำนำแจ้งวัตถุประสงค์ในการแต่ง
หนังสือธรรมจรรยาไว้ว่า เขียนขึ้นเพื่อเป็นแบบสอนอ่านในการฝึกนิสัย อิริยาบถ และจิตใจ เนื่องจาก
เห็นว่าการให้การศึกษาแก่นักเรียนนั้นจะให้เฉพาะ “ศิลปวิทยา” คือวิชาความรู้นั้นไม่พอเพราะถ้ามี
ความรู้แต่นิสัยไม่ดีก็อาจจะนำมาซึ่งความเดือดร้อนได้และอาจเหลวไหลไม่ทำประโยชน์ให้บ้านเมือง
จึงจำเป็นต้องสอน “ธรรมจรรยา” เพื่อฝึกนิสัยสันดานให้ดีควบคู่ไปด้วย จะได้มีทั้งความรู้และนิสัยดี
เพื่อทำประโยชน์ให้บ้านเมือง “เจริญ” ยิ่ง ๆ ขึ้นไป

...ข้าพเจ้าจึงรีบพยายามเรียบเรียงหนังสือธรรมจரியานี้ขึ้นเพื่อได้เป็นแบบสอนอ่านสำหรับครู
อาจารย์นักเรียน และกุลบุตรทั่วไปชายหญิง ให้ดำเนินไปทางที่ชอบ...การที่ตัดสินใจ, อิริยาบถ,
และจิตใจ ให้ดีนี้...มีค่าประเสริฐกว่าฝึกหัดปัญญาให้มีความรู้มาก...คนที่เป็นผู้เรียนมีความรู้ได้
ได้ดี แต่เหลวไหลเขินแสบไปเสีย หาได้ทำการให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองและชาติของตน...ก็
เป็นเพราะขาดความเพียร, หรือขาดความซื่อตรง หรือขาดความประพฤติดีประพฤติกุศลอะไร
อย่างหนึ่ง แม้ผู้เรียนได้ฝึกธรรมจรรยาให้สันดานของตนเป็นสันดานดี แล้วศึกษาให้มีความรู้
ศิลปวิทยาล้วนทั่วกันทุกคนแล้ว ไม่ต้องสงสัยเลยว่ากรุงสยามซึ่งเป็นชาติภูมิที่รักแห่งชาวเรา จะ
เจริญยิ่งยวดขึ้นกว่าที่เจริญอยู่เดี๋ยวนี้...¹⁴⁸

หากพิจารณาจากคำนำจะดูเหมือนว่าหนังสือธรรมจรรยาถูกแต่งขึ้นมาเพื่อตอบสนององพระ
ราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ในเรื่องความประพฤติของนักเรียน ทว่าหาก
พิจารณาเนื้อหาของหนังสือ พบว่าไม่ได้สอนเฉพาะหลักความประพฤติเท่านั้น แต่ยังมีกรให้ความรู้
เกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจและมีเนื้อหาที่เน้นปลูกฝังอุดมการณ์ชาติและพระมหากษัตริย์ด้วย อย่างไรก็ตาม
การศึกษาในครั้งนี้จะมุ่งเน้นไปที่แบบแผนกริยามารยาทที่ปรากฏในหนังสือธรรมจรรยาเป็นหลัก

กริยามารยาทในหนังสือธรรมจรรยา

ในหนังสือธรรมจรรยา คำสอนเรื่องความสุภาพจะถูกบรรจุไว้ในบท ‘กริยาเรียบร้อย’ ‘กริยาดี’
และ ‘ความนับถือ’ สรุปได้ดังนี้

¹⁴⁷ เรื่องเดียวกัน. หน้า 158.

¹⁴⁸ พระโศภิตศิลปศาสตร์, *ธรรมจรรยาเล่ม 5* (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ.124), คำนำ.

ธรรมจรรยาเล่มที่ 1 ว่าด้วย การไม่ใช้เท้าชี้สิ่งของ ไม่เดินกิน ไม่เดินเหยียดผู้อื่น ไม่ยื่นค้ำศีรษะผู้อื่น ไม่เหยียดเท้าไปทางผู้ใหญ่ ไม่ให้นั่งสูงกว่าผู้ใหญ่ ไม่นั่งขวางหน้าผู้ใหญ่ ไม่ชี้หน้าผู้อื่น ห้ามเดินผ่ากลางผู้อื่น¹⁴⁹

ธรรมจรรยาเล่ม 2 คือ ไม่ยื่นพุดกับผู้ใหญ่ที่นั่งอยู่ ไม่ดูจดหมายของคนอื่น ไม่พุดกรรโชก ไม่กินมูมมาม ไม่ทำเสียงดังในที่ที่ต้องการความเงียบ และเมื่อเข้าหาผู้ใหญ่ต้องทำกริยาให้เรียบร้อย¹⁵⁰

ธรรมจรรยาเล่ม 4 ประกอบด้วย การนับถือผู้อื่น เข้าบ้านใครต้องถอดหมวก ถ้านั่งโสร่งให้จับโจงกระเบนขึ้นแทน ถ้าสวมรองเท้าให้ถอดไว้หน้าบ้าน ถ้าเข้าไปในที่ชุมนุมต้องถอดหมวก ค่อย ๆ เดินและนั่งให้เรียบร้อย เมื่อเดินออกมาก่อนเวลาให้ค่อย ๆ เดิน อย่ากีดขวางผู้อื่น¹⁵¹

ที่สำคัญคือเนื้อหาในธรรมจรรยาเน้นเรื่องการเชื่อฟังคำสั่งสอนของผู้ใหญ่มาก เริ่มต้นจากบิดามารดา “ถ้าบิดามารดามีกิจอันเปนหน้าที่ต้องกระทำให้แก่บุตร คือเลี้ยงละสั่งสอนบุตรให้ดีแล้ว...กิจแรกที่เด็กจำเป็นต้องกระทำก็คือ เชื่อฟังคำสั่งสอนของผู้ใหญ่...เพราะผู้ใหญ่เป็นผู้ทราบอยู่แล้วว่าจะอะไรจะดีสำหรับเด็ก และจะเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น...”¹⁵² นอกจากนี้ยังต้องนับถือผู้ใหญ่ทุก ๆ คนด้วย เพราะ “...ธรรมดาเด็กเป็นผู้น้อย ย่อมต้องนับถือผู้ใหญ่ให้มาก ๆ ...เมื่อเด็กไม่นับถือต่อผู้ใหญ่...เขาควรโกรธมากอยู่เอง เพราะเขาเป็นผู้สูงอายุกว่า มีความรู้มากกว่า และได้เห็นโลกมามากกว่าด้วย...เด็กอายุน้อยได้เห็นน้อย จะให้เสมอเหมือนผู้ใหญ่ไม่ได้เปนอันขาด...”¹⁵³

จะเห็นได้ว่านอกจากความสัมพันธ์แบบ “ผู้ใหญ่” และ “เด็ก” ตามวัยแล้ว ในการแสดงออกทางกริยามารยาตยังต้องคำนึงความสัมพันธ์ระหว่าง “ผู้ใหญ่” และ “ผู้น้อย” ด้วยโดยการแสดงความเคารพนอบน้อมระหว่างผู้ใหญ่ผู้น้อยได้รับการนิยามว่าเป็นมรรยาทที่พึงปฏิบัติ กล่าวคือ “...ที่จริงความเคารพอ่อนน้อมนี้ เป็นอาการที่เราแสดงมรรยาทอันสุภาพเรียบร้อยของเราต่อผู้อื่น...”¹⁵⁴ โดยทั้งผู้ใหญ่และผู้น้อยต่างต้องทำความเคารพซึ่งกันและกัน แต่มีวัตถุประสงค์ต่างกัน “...เพราะว่าธรรมดาผู้น้อยเคารพผู้ใหญ่ นั้น เคารพเพราะหวังได้รับความกรุณาอันเนื่องด้วยความรักใคร่กลัวเกรงนับถือท่าน...ส่วนผู้ใหญ่แสดงการเคารพต่อผู้น้อยนั้นโดยที่แท้ก็เพื่อหวังจะแสดงมรรยาทอันสูง คือมิได้

¹⁴⁹ พระยาธรรมศักดิ์มนตรี และ พระอนุกิจวิธูร, *ธรรมจรรยาเล่ม 1* (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2457), หน้า 33-39.

¹⁵⁰ พระไพศาลศิลปศาสตร์, *ธรรมจรรยาเล่ม 2* (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ.122), หน้า 21-29.

¹⁵¹ พระไพศาลศิลปศาสตร์, *ธรรมจรรยาเล่ม 4* (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ.122), หน้า 69-70.

¹⁵² เรื่องเดียวกัน. หน้า 30-31.

¹⁵³ เรื่องเดียวกัน. หน้า 67.

¹⁵⁴ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี และ พระยาวิจิตรธรรมปริวัตร. หน้า 151.

เปิดอากัปอันหยาบคายดูหมิ่นประมาทชนชั้นผู้ต่ำศักดิ์...ทั้งจะวางแบบแผนตัวอย่างสุภาพให้เป็นธรรมเนียมอันดีแก่ชนภายหลังด้วย”¹⁵⁵

ในความสัมพันธ์ทั้งหลายนี้ สามารถแบ่งประเภท “ผู้ใหญ่” ที่ควรเคารพได้เป็น 3 ประเภทตามหลัก ชาตวิวุฒิ วิทยุฒิ และคุณวุฒิ ดังนี้

...ท่านผู้เป็นใหญ่โดยชาติ คือ พระมหากษัตริย์ ราชตระกูลเป็นต้น แม้จะทรงดำรงอยู่ในวัยใด ๆ ที่สุดยังทรงพระเยาว์ตั้งแต่แรกประสูติมา ก็ควรเป็นที่เคารพยำเกรงของชนทั้งหลายผู้เป็นสามัญมนุษย์ทุกเหล่า

ท่านผู้เป็นใหญ่โดยวัย คือเป็นผู้มีอายุมากกว่าเรา เราก็ควรเคารพนับถือ แต่ถ้าผู้เฒ่าประพฤติตัวไม่สมควรแก่ที่เป็นผู้เฒ่า คือประพฤติเป็นพาลไม่มีคุณธรรมความดีในสันดานบ้าง...เราจะไม่เคารพก็ได้

ส่วนท่านผู้เป็นใหญ่โดยคุณคือ เป็นผู้ทรงคุณธรรมมากในสันดานหรือท่านได้เป็นครูบาอาจารย์แนะนำสั่งสอนวิชาความรู้แก่เรา หรือเป็นใหญ่เป็นประธานของเราโดยยศตำแหน่งหน้าที่ใด ๆ ก็ดี ถึงแม้ท่านจะเด็กกว่าเราเราก็ควรเคารพนับถือท่าน

แต่ถ้าท่านผู้เจริญพร้อมด้วยคุณสมบัติทั้ง 3 อย่าง คือ ชาติ วัย คุณ แล้วยอมเป็นที่เคารพนับถือโดยวิเศษของสรรพชนนิกนรทั้งหลายโดยไม่ต้องมีปัญหา¹⁵⁶

“ชาตวิวุฒิ” ได้รับความสำคัญสูงสุดในการแสดงความเคารพหรือมารยาทต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “พระมหากษัตริย์” จะดำรงสถานะสูงสุดทั้งในด้านของผู้ควรแก่การเคารพและผู้เป็นแบบอย่างในทางมารยาท ดังที่พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ธำมณีอธิบายไว้ในหนังสือธรรมจริยาเล่ม 6 ความว่า

...จงดูอย่างท่านที่มีอธยาศัยและกิริยามรรยาทดี ซึ่งเราได้เคยรู้เคยเห็นอยู่เสมอ ๆ อย่างสูงสุด ล้นพ้นก็คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระปิยมหาราชของเรา ที่ใคร ๆ ได้เคยเฝ้าได้เฝ้าละอองธุลีพระบาทแล้ว ไม่ว่าผู้ใหญ่น้อยหรือคนมีคนจนใด ๆ ย่อมรู้สึกมีใจเต็มตันไปด้วยปิติ และต่างคนก็พากันแซ่ซ้องสรรเสริญพระบรมเดชานุภาพ และพระมหากษัตริย์คุณ ซึ่งได้มีแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั่วหน้ากัน พระองค์ทรงประพฤติต่อผู้ใหญ่น้อย คนมีคนจนเหล่านั้นด้วย พระราชมารยาท ต้อนรับ เชื้อเชิญ อำนวยมละม่อมละไม แพบจะหาผู้ใดเสมอเหมือนบมิได้ และทรงแสดงพระราชอัธยาศัยอันเยือกเย็นเจือไปด้วยพระมหากษัตริย์คุณ เป็นความร่มเย็นอยู่เหนือเกล้าฯ

¹⁵⁵ เรื่องเดียวกัน. หน้า 151.

¹⁵⁶ เรื่องเดียวกัน. หน้า 142-145.

ของชาวเรามีได้ขาด ทั้งมีพระราชปฏิสันถารโดยพระหฤทัยยินดีอย่างเดียวกันหมด มิได้ทรงถือ
พระองค์...¹⁵⁷

หนังสือธรรมจริยาสอนปลูกฝังกิริยามารยาทให้กับเด็กทั้งมารยาทที่จำเป็นในชีวิตประจำวัน
และมารยาทในการเคารพคนตามลำดับชั้นในโครงสร้างสังคมในขณะนั้น ซึ่งให้ความสำคัญกับชาติ
กำเนิดมากที่สุด และพระมหากษัตริย์เป็นผู้มีมารยาทงามพร้อมที่สุด ที่สำคัญคือ นอกจากการสอน
กิริยามารยาทแล้ว ในหนังสือธรรมจริยายังมีการกล่าวถึง “ผู้ดี” ในความหมายของ “ผู้ประพฤติดี”
ด้วย

ผู้ดี

แต่เดิม “ผู้ดี” หมายถึง ผู้มีชาติตระกูลดี คือกลุ่มชนชั้นปกครอง เจ้านาย และขุนนาง ต่อมา
เมื่อระบบเศรษฐกิจขยายตัว คนสามัญสามารถสะสมทุนกลายเป็นผู้มีฐานะดีได้จึงเกิดชนชั้น “ผู้ดี
ใหม่” ซึ่งหมายถึง ผู้มีฐานะดี ขึ้นมา กระทั่งในทศวรรษ 2440 ได้ปรากฏผู้ดีในความหมายของ ผู้
ประพฤติดี ขึ้นในหนังสือเรียนสำหรับเด็ก เช่น ระเบียบการโรงเรียนมหาดเล็ก และธรรมจริยา

หนังสือธรรมจริยาอธิบายว่า **ผู้ดี คือผู้ที่ทำความดี ทั้งทางกาย วาจา และใจ** และมีความรู้
ด้านศิลปะวิทยาการต่าง ๆ ความเป็นผู้ดีเป็นคุณสมบัติของคนทั่วไป ใครที่ประพฤติดีย่อมได้รับการยก
ย่องว่าเป็นผู้ดีได้โดยมิได้จำกัดคุณสมบัติของความเป็นผู้ดีไว้กับใครเป็นการเฉพาะ

คำที่โบราณเรียกว่าผู้ดีนี้ เมื่อพิจารณาไปก็เห็นว่าอาศัยความดีเป็นประมาณ คือ กายสุจริต วจี
สุจริต มโนสุจริต และประกอบไปด้วยศิลปะศาสตร์วิชาการต่าง ๆ เป็นต้น เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่า
ความประสงค์ของโบราณเพื่อจะให้คำนี้เป็นที่รองรับสรรพความดีกลางประชุมชนไม่เฉพาะผู้ใด
สุดแต่ประพฤติตั้งอยู่ในความดีแล้ว ก็ต้องมีผู้กล่าวคำนี้ ยกย่องสรรเสริญเป็นธรรมดา¹⁵⁸

นอกจากจะให้ความสำคัญประพฤติดีเป็นมาตรฐานวัดความเป็นผู้ดีแล้วธรรมจริยายังพยายามลบล้าง
ค่านิยมเดิมที่ใช้ ชาติตระกูล ฐานะ บรรดาศักดิ์ เป็นมาตรฐานวัดความเป็นผู้ดี โดยอธิบายว่า “**ทรัพย์
สมบัติและยศถาบรรดาศักดิ์ย่อมไม่เกี่ยวกับความเป็นผู้ดีเลย** เพราะฉะนั้นจะเป็นคนจนหรือคนมี

¹⁵⁷ เรื่องเดียวกัน. หน้า 43-44. เน้นคำโดยผู้เขียน

¹⁵⁸ พระอังกนิศรพลารักษ์ ใน วชิรญาณสุภาสิตย 108 (พ.ศ.2432) อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน. หน้า 119.

คนสูงหรือคนต่ำประการใด ๆ ก็ดี ถ้าเป็นผู้ตั้งอยู่ในธรรมของผู้ดีแล้ว ก็เป็นผู้ดีได้ทั้งนั้น และถ้าผู้ใดมีคุณความดีแล้ว แม้ถึงจะเป็นผู้ที่มีตระกูลต่ำ ก็อาจจะกลับเป็นผู้ดีมีตระกูลสูงขึ้นไปได้”¹⁵⁹

ทั้งนี้ในหนังสือธรรมจริยาแยกตัวอย่างข้อควรประพฤติ หลักธรรมหรือคุณธรรม ของผู้ดีจากคำสอนของบุคคลและหลักธรรมต่าง ๆ หลายชุด พอจะสรุปได้ดังนี้

1. ผู้ดีต้องรู้จักประมาณตนว่าตนเองเป็นอย่างไร
2. ผู้ดียอมนับถือและบูชาความเป็นมนุษย์ อันเป็นที่มาของความสุภาพ อ่อนน้อม ต้อนรับ เชื่อเชิญ ขันติเมตตา กรุณา และใจบุญ
3. ผู้มีกิริยาวาจาเหมาะสมกับตำแหน่งไม่มีผู้ใดติเตียน
4. ผู้ดีจะทำอะไรย่อมถือธรรมเป็นใหญ่ ไม่ทำด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลง ทำแต่สิ่งที่เป็นสุขประโยชน์ทั้งต่อตนเองและผู้อื่น
5. ผู้ดีย่อมรักษาชื่อเสียงและเกียรติยศ ไม่ล่อลวงแอบแฝง ตั้งอยู่ในความตรงทั้งกาย วาจา ใจ
6. ผู้ดีไม่รับสินบน
7. ผู้ดียอมกระทำใจเป็นปกติ เมื่อเฟื่องฟูก็ไม่ดีใจจนเกินกว่าเหตุ เมื่อไม่สำเร็จก็ไม่ย่อถอยใจ
8. ผู้ดียอมไม่หวาดเสียวต่ออันตรายและไม่เป็นผู้แสวงหาอันตราย
9. ผู้ดีไม่เป็นผู้พูดมาก ตรัสรองก่อนพูด และพูดด้วยความจริงใจ
10. ผู้ดีเป็นผู้อดทนอดกลั้นต่อความเจ็บปวดและความขุ่นข้องหมองใจ
11. ผู้ดีไม่ฝืนขอความช่วยเหลือใคร ไม่ยินดีในการให้ผู้อื่นสรรเสริญตน แต่ก็ไม่พอใจให้ผู้อื่นครหานินทา
12. ผู้ดีไม่ข่มเหงคนที่ต่ำกว่า หรืออ่อนกว่า เช่น นายกับบ่าว เจ้ากับข้า ผู้จ้างกับลูกจ้าง อาจารย์กับศิษย์ คนมีกำลังมากกับคนมีกำลังน้อย คนมีอาวุธกับคนไม่มีอาวุธ คนดีกับคนพิการ ชายกับหญิง ผู้ใหญ่กับเด็ก
13. ผู้ดีใช้สติสัมปชัญญะ ความอดกลั้น และความกรุณาในเวลาที่มีอริต่อกัน
14. ผู้ดีมีหิริโอตตปัปะ คือความละอายและกลัวในการประพฤติชั่ว¹⁶⁰

นอกจากหนังสือธรรมจริยาแล้ว ในปี พ.ศ.2445 ผู้ดีในความหมายใหม่ยังได้รับการอธิบายไว้ใน “คำเตือนสติพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ให้แก่นักเรียนที่ไปเล่าเรียน ณ กรุงเก่า” ในหนังสือ “ระเบียบ

¹⁵⁹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 124. เน้นคำโดยผู้เขียน

¹⁶⁰ เรื่องเดียวกัน. หน้า 124-134.

โรงเรียนมหาดเล็ก” ด้วย โดยพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ระบุว่าเขียนคำเตือนเหล่านั้นเพื่อใช้สำหรับเป็นแบบแผนความประพฤติสำหรับนักเรียนด้วยเหตุผลที่ว่า “...บุคคลผู้ใดถึงแม้ว่าจะมีความรู้วิชาแปนอย่างวิเศษเพียงใด แต่ไม่มีความรู้จักที่จะประพฤติดีแล้ว บุคคลผู้นั้นก็จะไม่สามารถที่จะใช้วิชาความรู้ซึ่งได้เล่าเรียนไว้แล้วให้เป็นประโยชน์เต็มที่...”¹⁶¹

เช่นเดียวกับธรรมเนียมจรรยาบรรณฉบับนี้มุ่งสอนให้นักเรียนมีความเป็น “ผู้ดี” ที่หมายถึงผู้มีความประพฤติดี มากกว่าจะพิจารณาจากชาติตระกูล

...“ผู้ดี” คนทั่วไปมักเข้าใจว่า เป็นคนที่เกิดในเฉพาะชาติตระกูลอันใด หรือเป็นคนที่มีบารมีบุญด้วยทรัพย์และยศอย่างใด คำว่าผู้ดีที่ควรจะให้แก่นั้น คือ ผู้ประพฤติดี คนที่เกิดในตระกูลที่เข้าใจว่าเป็นตระกูลผู้ดี แต่ถ้าไม่ประพฤติดี ความดีจะมีแก่นั้นอย่างไรได้ และเมื่อบุตรหลานในตระกูลผู้ดีไม่ประพฤติความดีแล้ว ตระกูลนั้นก็เสื่อมทรามลงไป...คนใดถึงจะเกิดในตระกูลใด ถ้าประพฤติดีทำความดีก็จะมีผู้เชื่อถือและนับหน้าถือท้ายยกย่องว่าเป็นผู้ดี เพราะเหตุที่ประพฤติดี แท้จริงต้องเป็นเช่นนี้¹⁶²

ในการสอนเกี่ยวกับความประพฤติของผู้ดีในที่นี้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เน้นไปที่เรื่องของแบบแผนความประพฤติสำหรับการทำงาน หลักคำสอนต่าง ๆ มีทั้งส่วนที่เป็นหลักธรรมทางศาสนาและความเห็นของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เอง สำหรับหลักธรรมทางศาสนาพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เสนอให้ใช้ “สัปบุริสธรรม์ 7 ประการ” ในการฝึกหัดความคิดและอัธยาศัยของตนเองให้มีไหวพริบที่จะรอบรู้การทำงานให้ทั่วถึง โดยบุคคลจะทำการใดควรมีไหวพริบรอบรู้ 7 ประการคือ¹⁶³

- (1) ธัมมัญญ คือรู้จักการผิดและชอบ
- (2) อัถถัญญ คือรู้จักข้อความของงานให้ถ่องแท้
- (3) อัตตัญญ คือรู้จักกำลังตน
- (4) มัตตัญญ คือรู้จักประมาณการ
- (5) กาลัญญ คือรู้จักเวลาที่ควร
- (6) ปริสสัยญ คือรู้จักชนิดจำพวกของชนทั่วไป
- (7) ปุคัลลัญญ คือ รู้จักลักษณะอาการและอัธยาไศรยของบุคคลอื่น¹⁶⁴

¹⁶¹ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, *ระเบียบการโรงเรียนมหาดเล็ก รัตนโกสินทร์ ศก 122* (ม.ป.ท.: ม.ป.พ., 2544), หน้า 24-25.

¹⁶² เรื่องเดียวกัน. หน้า 24-25. เน้นคำโดยผู้เขียน

¹⁶³ เรื่องเดียวกัน. หน้า 28-29.

¹⁶⁴ เรื่องเดียวกัน. หน้า 29.

พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เห็นว่าธรรมเหล่านี้เป็นลักษณะของผู้ดี “ผู้ดีรู้ธรรม 7 ประการนี้แล้ว ผู้ นั้นควรเรียกว่าผู้มีธรรม คือองค์ของผู้ดี”¹⁶⁵ นอกจากนี้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ยังเติมหลักธรรมเข้าไป อีกข้อหนึ่งคือ “เทสัณญู ความรู้จักประเทศอันควร”¹⁶⁶ รวมเป็น 8 ประการ นอกจากนี้ยังควรเรียนรู้ สุภาสิตของใจอีก 4 ประการ ซึ่งบุคคลที่เป็นผู้ดีต้องละเว้นไว้ไม่ให้มีในสันดาน คือ “ความถุษาซึ่งกัน และกัน ความเคียดแค้นพยาบาทต่อกัน ความมัวเมาเพลิดเพลินไปในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ความโลภเจตนาจน เกินกว่าที่ควรจะได้หรือปราดณาที่ผิดธรรม”¹⁶⁷

ในคำเตือนฉบับนี้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ได้กล่าวไว้ด้วยว่ามีความประสงค์จะทำ “ตำรา” เกี่ยวกับแบบแผนความประพฤติตนขึ้นเพื่อใช้สอนแก่นักเรียนทั่วไป แต่ยังไม่ได้แต่งขึ้น จึงเขียนคำ เตือนนี้ขึ้นมาก่อน “...มีเรื่องสำคัญอีกเรื่องหนึ่งซึ่งได้คิดไว้ว่าจะชักนำมาสอนแก่นักเรียนทั่วไป แต่ใน สมัยที่แล้วมานี้ ก็ยังหาได้ทำแบบแผนขึ้นให้ท่านที่จะสอนท่านเหล่านี้ไม่ คือความประพฤติตน... เพราะฉะนั้นจึงได้นำมาชี้แจงแก่ท่านเหล่านี้...ก่อนที่จะได้มีตำราสำหรับสอนนักเรียนทั่วไปนั้น ได้”¹⁶⁸ โดย “ถ้อยคำที่ฉันได้นำมากล่าวนี้ เปนแต่กล่าวโดยย่อพอได้ให้ท่านครวญหนึ่ง ยังหาเวลา พอที่จะเรียบเรียงให้พิสดารไม่...”¹⁶⁹

หนังสือสมบัติของผู้ดี

เดือนสิงหาคมปีเดียวกันปรากฏว่าพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ได้แต่ง “แบบเรียนคติธรรม” ขึ้นแล้ว ถวายพระเจ้านั่งยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเพื่อทรงตรวจ โดยได้รับคำแนะนำว่า

“ได้อ่านดูเลา ๆ แบบเรียนคติธรรม เห็นหัวข้อพอฟัง แต่ยังไม่ได้พิจารณาละเอียด ในบางข้อที่ ความมัว และยั้งจะขาดอะไร หรือจะสงเคราะห์ข้อที่ขาดเข้าไปในอะไรได้ แต่คำว่าคติธรรม น่าจะ เข้าใจความสูงกว่านี้ เพียงเท่านี้ตกอยู่ในคำว่า สมบัติของผู้ดี หรือธรรมของผู้ดี เอาคำว่า ธรรม ผสมกับ ผู้ดี ไม่สูง เช่น ญาติธรรม มิตรธรรม”¹⁷⁰

¹⁶⁵ เรื่องเดียวกัน. หน้า 29.

¹⁶⁶ เรื่องเดียวกัน. หน้า 30.

¹⁶⁷ เรื่องเดียวกัน. หน้า 30.

¹⁶⁸ เรื่องเดียวกัน. หน้า 23.

¹⁶⁹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 30.

¹⁷⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *ประมวลพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา* (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514), หน้า 447.

ต่อมาในเดือนพฤศจิกายนพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์จึงได้ส่งหนังสือ “สมบัติของผู้ดี” ที่แก้ไขใหม่ให้พระเจ้านั่งยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส¹⁷¹ ภายหลังมีการตีพิมพ์จำนวนมาก จนถึงปี พ.ศ.2455 มีการตีพิมพ์ถึง 13 ครั้ง¹⁷² เนื้อหาในหนังสือสมบัติของผู้ดีแบ่งเป็น 10 ภาค คือ

ภาคหนึ่ง	ผู้ดี ย่อมรักษาความเรียบร้อย
ภาคสอง	ผู้ดี ย่อมไม่ทำอุจาดลามก
ภาคสาม	ผู้ดี ย่อมมีสัมมาคารวะ
ภาคสี่	ผู้ดี ย่อมมีกิริยาเป็นที่รัก
ภาคห้า	ผู้ดี ย่อมเป็นผู้มีสง่า
ภาคหก	ผู้ดี ย่อมปฏิบัติการทำงานดี
ภาคเจ็ด	ผู้ดี ย่อมเป็นผู้ใจดี
ภาคแปด	ผู้ดี ย่อมไม่เห็นแก่ตัวถ่ายเดียว
ภาคเก้า	ผู้ดี ย่อมรักษาความสุจริตซื่อตรง
ภาคสิบ	ผู้ดี ย่อมไม่ประพฤตชั่ว ¹⁷³

โดยแต่ละภาคจะแบ่งเนื้อหาออกเป็น 3 หมวดคือ กายจริยา วาจจริยา และมโนจริยา ตามหลักศาสนาพุทธ สำหรับเนื้อหานี้มีผู้เสนอไว้ว่าน่าจะเป็นส่วนผสมระหว่างหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาและมารยาทแบบวิศตอเรียนของอังกฤษ เนื่องจากมีการบรรจุแบบแผนของตะวันตกที่แตกต่างจากธรรมเนียมสยามเอาไว้ด้วย เช่น มารยาทในการให้เกียรติผู้หญิง¹⁷⁴

ภาคสาม กายจริยา (๔) ย่อมแหวกที่หรือให้ที่นั่งอันสมควรแก่ผู้ใหญ่ หรือผู้หญิง
กายจริยา (๘) ผู้ชายย่อมเคารพผู้หญิงก่อน

ภาคแปด กายจริยา (๑) ย่อมไม่พักหาความสบายก่อนผู้ใหญ่หรือผู้หญิง¹⁷⁵

¹⁷¹ พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ใน เรื่องเดียวกัน. หน้า 505.

¹⁷² เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี, "แบบเรียนจรรยา "สมบัติของผู้ดี", " ใน รำลึกถึง เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (หม่อมราชวงศ์เปีย มาลากุล), รัชช ตาแก้ว, บรรณาธิการ (นนทบุรี: ต้นฉบับ, 2455). หน้า คำนำ.

¹⁷³ เรื่องเดียวกัน. หน้า 1-16.

¹⁷⁴ Patrick Jory. p. 364; รัชสิมา โขสิตังกูร. หน้า 42.

¹⁷⁵ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี. หน้า 4, 10.

แม้ผู้ตีในความหมายใหม่จะมีการลดความสำคัญของชาติวุฒิและยศถาบรรดาศักดิ์ลงแล้วก็ตาม แต่เนื้อหาในสมบัติของผู้ตียังมีการปลูกฝังเรื่องความสัมพันธ์แบบที่ต่ำที่สูง และผู้ใหญ่ผู้น้อย ในเรื่องบรรดาศักดิ์และความความอาวุโสอยู่ด้วย เช่น

ภาคหนึ่ง กายจริยา (๒) ไม่อาจเอื้อมในที่ต่ำสูง

ภาคสาม กายจริยา (๑) ย่อมนั่งด้วยกิริยาอันสุภาพเฉพาะหน้าผู้มีบรรดาศักดิ์

(๒) ย่อมไม่ขึ้นหน้าผ่านผู้ใหญ่

(๓) ย่อมไม่หันหลังให้ผู้ใหญ่

(๔) ผู้น้อยย่อมเคารพผู้ใหญ่ก่อน

วจีจริยา (๑) ย่อมไม่พูดจาล้อเลียนหลอกลวงผู้ใหญ่

มนโวจจริยา (๒) ย่อมนับถืออ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่¹⁷⁶

เมื่อพิจารณาเนื้อหาโดยรวมพบว่า หนังสือสมบัติของผู้ตีมุ่งสอนกิริยามารยาทในชีวิตประจำวัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งมารยาทในการทำงาน และยังคงปลูกฝังมารยาทในการเคารพคนตามลำดับชั้นในโครงสร้างสังคม ที่น่าสนใจคือ หนังสือสมบัติของผู้ตีไม่มีเนื้อหาที่ปลูกฝังอุดมการณ์เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์แม้แต่น้อย แตกต่างจากธรรมจริยาที่มีการแฝงอุดมการณ์เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์เข้าไว้การสอนมารยาท

อนึ่ง การศึกษาในสยามช่วงดังกล่าวมีความแตกต่างกันระหว่างเพศ กล่าวคือ การศึกษาในโรงเรียนแผนใหม่ในช่วงแรกเน้นให้การศึกษาแก่นักเรียนชาย ในขณะที่ผู้ปกครองยังไม่นิยมส่งลูกผู้หญิงไปเรียนในโรงเรียน ภายหลังเมื่อมีเพิ่มบทบาทของสตรีในสังคมและมีการสนับสนุนให้ตั้งโรงเรียนสตรีมากขึ้น พ่อแม่ผู้ปกครองจึงค่อย ๆ เปลี่ยนค่านิยมส่งบุตรหลานผู้หญิงเข้าเรียนในโรงเรียนมากขึ้น ที่น่าสนใจคือ เมื่อพิจารณาหลักสูตรการเรียนการสอนของสตรีจะพบว่ามี การให้ความสำคัญกับการฝึกฝนมารยาทมาก ที่สำคัญคือ การสอนมารยาทของผู้หญิงช่วยเผยให้เห็นการปฏิสังสรรค์ของการรับมารยาทตะวันตกและการรักษามารยาทไทยในช่วงรับวัฒนธรรมตะวันตกได้ดีในส่วนต่อไป ผู้เขียนจึงขออธิบายผู้หญิงกับมารยาทในสังคมไทยพอสังเขปเพื่อให้เห็นภาพการปฏิสังสรรค์ดังกล่าว

ผู้หญิงกับมารยาท

การเปิดรับวัฒนธรรมตะวันตกมากขึ้นส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงแบบธรรมเนียม กิริยามารยาท ของผู้หญิงในสังคมสยามด้วย ทั้งในกลุ่มหญิงชาววัง ที่ขึ้นชื่อว่าเป็นต้นแบบมารยาทงามของสังคมสยามสมัยนั้น และหญิงนอกวังที่มีโอกาสเรียนรู้มารยาทจากโรงเรียนสตรี

¹⁷⁶ เรื่องเดียวกัน. หน้า 1, 4-5.

หญิงชาววัง

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ คนทั่วไปยังไม่นิยมส่งบุตรหลานหญิงไปเรียนในโรงเรียนมากนัก มักจะฝึกหัดกันเองที่บ้าน ส่วนใหญ่เรียนวิชาการเรือน เพราะยังไม่เห็นความจำเป็นของการเรียนรู้วิชาอื่น ๆ ในขณะที่ข้าราชการ เจ้านาย พ่อค้า คหบดี นิยมส่งบุตรหลานหญิงเข้าไปเรียนในพระบรมมหาราชวัง¹⁷⁷ เนื่องจากถือกันว่าพระบรมมหาราชวังเป็นแหล่งศึกษาอบรมที่ดีที่สุด จนมีอาชีพเพื่อกล่าวสรรเสริญหญิงสาวที่มีกิริยามารยาทงามว่า “เหมือนผู้หญิงชาววัง” ทั้งนี้ขนบธรรมเนียมในพระราชวังรัตนโกสินทร์ก็ได้คิดขึ้นใหม่ แต่รับเอาขนบธรรมเนียมของกรุงศรีอยุธยามาเป็นแบบแผน

เมื่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มีเจ้านายฝ่ายหญิงที่เคยเป็นผู้ใหญ่ในราชสำนักอยู่หลายคน ที่สำคัญคือ เจ้าฟ้าพิณทวดี ซึ่งเป็นผู้ออกแบบขนบธรรมเนียมฝ่ายในพระบรมมหาราชวังที่ใช้เป็นตำราสืบมา แต่ภายหลังมีการแก้ไขธรรมเนียมราชสำนักให้เข้ากับธรรมเนียมบ้านเมือง จนประเพณีฝ่ายในเปลี่ยนไปเป็นอย่างอื่นเมื่อสมัยรัชกาลที่ 6

“ผู้หญิงชาววัง” แบ่งออกได้เป็น 3 ชั้นคือ ชั้นสูง ชั้นกลางและชั้นต่ำ มีฐานะ โอกาสและการศึกษาอบรมที่แตกต่างกัน ผู้หญิงชาววังชั้นสูง คือ เจ้านายที่เป็นพระราชธิดา ลงต่อมาถึงชั้นผู้ดีมีตระกูล ราชินิกุล ธิดาข้าราชการ หม่อมราชวงศ์ ตลอดจนชาววังด้วยการถวายตัว การฝึกสอนชั้นสูงเบื้องต้นจะสอนให้รู้จักสัมมาคารวะก่อน แล้วจึงเรียนหนังสือและการเรือนตามที่เด็กพอทำได้ รู้แล้วจึงเรียนให้สูงขึ้นต่อไป เช่น การสอนกิริยามารยาทและสัมมาคารวะ เมื่อเด็กรู้ขั้นต้นแล้วแล้ว ชั้นสูงต่อไปคือการถือหีบหมากตามหลังผู้สอนไปยังที่สมาคม เพื่อจะได้เห็นกิริยามารยาท และลักษณะการสมาคมของผู้หลักผู้ใหญ่ในกิจการต่าง ๆ

หญิงชาววังชั้นกลางนั้นมักเป็นลูกคหบดี มาจากการที่จากผู้ปกครองปรารถนาจะให้ได้รับการศึกษาอบรมอย่างชาววังจึงถวายตัวเป็น “ข้าหลวง” อยู่กับเจ้านายพระองค์หญิง หรือผู้หลักผู้ใหญ่ตามตำหนักต่าง ๆ รับผิดชอบและศึกษา เมื่อถึงวัยออกเรือนก็ลากลับออกไปมีเหย้าเรือนตามฐานะของสกุลหรือจะอยู่ต่อในวังก็ได้ ทั้งนี้พนักงานบางกลุ่ม เช่น พนักงานสำหรับเชิญเครื่องเสวย ทนายเรือน และจำโขน ก็นับอยู่ในชั้นนี้ด้วย ส่วนผู้หญิงชาววังชั้นต่ำ เรียกว่า “โขนน” มีหน้าที่สำหรับรักษาประตู่วังและรับใช้งานต่าง ๆ¹⁷⁸

พระตำหนักเจ้านายและข้าราชการฝ่ายในต่าง ๆ จะมีหลักสูตรอบรมนักเรียนหญิงคล้ายคลึงกัน ส่วนมากจะกวาดชั้นหนักไปทางมารยาทเพราะถือกันว่าเป็นคุณสมบัติสูงสุดของสตรี การ

¹⁷⁷ ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ ท่านผู้หญิงพั้ว อนุรักษรัชมณเฑียร, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2529), หน้า 91.

¹⁷⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระสนมเอก. หน้า 89-103.

เคลื่อนไหวทุกอิริยาบถ จะอยู่ในสายตาของผู้ดูแล ตลอดทั้งกลางวันและกลางคืน มารยาทที่ฝึกกันในวังจะประกอบไปด้วยการประพฤติตนให้เหมาะสมกับกาลเทศะ การรู้จักวิธีมีธำรงค์ ไม่ฟังเพื่ออวดดีกับคนทั่วไปหรือผู้บังคับบัญชาของตน รู้จักใช้คาราชาศัพท์ การพูดที่เหมาะสม ไม่นินทานายหรือหมู่คณะ มีความสงบเสงี่ยม อุดหนุน อุดหนุน ทั้งทางร่างกายและจิตใจ และยอมสละความสุขส่วนตัวถวายแด่เจ้านายได้ทุกเมื่อ

ในส่วนของอิริยาบถนั้น การนั่ง ต้องไม่บังหน้าคนหรือกีดขวางทางจราจร การยืนต้องยืนอย่างเป็นระเบียบ การเดินต้องมีความภาคภูมิและมีสง่าราศี การนอนต้องไม่นอนดิ้น กรน ละเมอ หรือกัดฟัน การเข้าห้องน้ำ ต้องสงบเสงี่ยมและรู้จักรักษาความสะอาด กิริยามารยาทเหล่านี้เป็นเครื่องแสดงความเป็น “ชาววัง” เพราะผิดกันกับผู้ที่อบรมมาจากที่อื่น¹⁷⁹

สำหรับหญิงชาววังชั้นสูง นอกจากจะเรียนมารยาทของไทยแล้ว อาจจะมีประสงค์หรือได้รับมอบหมายให้เรียนมารยาทตะวันตกด้วย ดังเช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ได้ 4 เดือน ได้ว่าจ้างมิชชันนารี คือ แหม่มบริดล (Mrs. Bradley) แหม่มแมททูน (Mrs. Matoon) และแหม่มโจนส์ (Mrs. Jones) ให้เข้ามาสอนภาษาอังกฤษ ภูมิศาสตร์ ดาราศาสตร์ และมารยาทของเจ้านายอังกฤษ แก่พระราชธิดาและสตรีฝ่ายในสัปดาห์ละ 6 วัน โดยเปลี่ยนเวรกันเข้าไปสอนคนละ 2 วัน การสอนดำเนินไปได้เพียง 3 ปี ในตอนแรกมีผู้เรียนจำนวนมากแต่ความนิยมค่อย ๆ ลดลง ต่อมาหนังสือพิมพ์ซิงคโปร์ นำเรื่องในวังไปตีพิมพ์ เป็นเหตุให้พระเจ้าอยู่หัวไม่พอพระทัย พระองค์เข้าใจว่ามิชชันนารีทั้งสามคนเป็นผู้นำเรื่องในวังออกไป จึงทรงสั่งให้ยุติการสอน¹⁸⁰

ในสมัยรัชกาลที่ 5 สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เคยมีโทรเลขไปยังพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ขณะทำงานอยู่ที่ยุโรป ให้เลือกหา Governess สองคนส่งไปยังกรุงเทพฯ เพื่อถวายพระอักษรสมเด็จพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกเธอฝ่ายในบางพระองค์ แต่ได้กำชับให้หาคนที่ เป็น Lady แท้ ๆ ซึ่งพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์คิดว่า น่าจะมีพระราชประสงค์เพื่อนำไปฝึกหัด กิริยามารยาทสำหรับรับแขกชาวยุโรปควบคู่กันไปด้วย อย่างไรก็ตามพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ไม่เห็นด้วยที่จะส่ง Lady เข้าไปยังกรุงเทพฯ อาจเพราะประสบการณ์ที่ได้รับจากรัชกาลก่อน จึงเกรงว่าถ้ารับเข้ามาแล้วจะมีปัญหาเรื่องนิสัยคู้ยเขี้ยว อยากรู้ อยากเห็น ปากอู้อยู่ไม่สุข จะเอาความโน้ไปขยายภายนอก แก่งแย่งแข่งดี และจะเกิดปากเสียงกับทางฝ่ายไทยในการสอนกิริยามารยาท คือ ข้างไทยจะรังไว้ข้าง

¹⁷⁹ ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ ท่านผู้หญิงพั้ว อนุรักษราษฎร์มณีเยียร. หน้า 85, 91, 94.

¹⁸⁰ พิษณุ อรรถภิญโญ, *ความภูมิใจ กุศลตรีวังหลัง-วัฒนธรรมวิทยาลัย* (กรุงเทพมหานคร: เบสิคซิงการพิมพ์, 2547), หน้า 63-67.

ไทยข้างฝรั่งจะคิดว่าทำงานได้ไม่เต็มที่ จึงเห็นควรจะส่งเพียง Teacher เข้าไปถวายพระอักษรเท่านั้น¹⁸¹ นอกจากนี้ในพระบรมหาราชวังแล้ว ผู้หญิงยังสามารถเรียนรู้กิริยามารยาทได้ในโรงเรียนสตรีที่ขยายจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็วทั้งโรงเรียนแบบตะวันตกและโรงเรียนแบบไทย

โรงเรียนสตรี

โรงเรียนสตรีแห่งแรกของไทยตั้งโดยคณะมิชชันนารี มีการสอนทั้งวิชาการอ่านเขียน ภาษาอังกฤษรอบตัว การช่าง การเรือน และธรรมเนียมการสมาคมแบบตะวันตก นักเรียนที่จบจากโรงเรียนของมิชชันนารีมักจะมีกิริยามารยาทแบบตะวันตก¹⁸² ซึ่งไม่เป็นการเรียบริ้อยในสายตาของเจ้านายฝ่ายไทย ดังที่ หม่อมเจ้ามารยาตภักฏญา ดิศกุล เล่าว่า “...นักเรียนที่ออกมาจากโรงเรียนวัฒนาวิทยาลัย ถึงจะโก้ก็กะปุ๊กกะปั๊บ ๆ นั่งไม่เป็น คลานไม่เรียบริ้อย...”¹⁸³

สำหรับโรงเรียนสตรีของไทยนั้น มีจัดตั้งโรงเรียนสตรีสุนันทาลัยขึ้นในปี พ.ศ.2435 สอนทั้งวิชาการอ่านเขียน ภาษาอังกฤษทั่วไป การเรือน และความประพฤติ ในด้านการอบรมความประพฤติมีการสอนทั้งกิริยามารยาทแบบไทย และธรรมเนียมสมาคมแบบตะวันตก แต่เปิดสอนได้ราว 10 ปีก็ต้องยุบโรงเรียนไป ต่อมาในปี พ.ศ.2447 สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถทรงจัดตั้งโรงเรียนสตรีขึ้นใหม่อีกแห่งหนึ่งคือโรงเรียนราชินี ซึ่งมีการสอนแตกต่างจากโรงเรียนอื่น กล่าวคือในระยะแรกมีการว่าจ้างสตรีญี่ปุ่นมาสอนแทนสตรีตะวันตก เหตุผลคือเพื่อถ่วงดุลวัฒนธรรมตะวันตก และนอกจากญี่ปุ่นจะมีการศึกษาก้าวหน้าแล้ว ญี่ปุ่นและไทยเป็นชาวตะวันออกเหมือนกัน มีขนบธรรมเนียมประเพณีมารยาทและอัธยาศัยคล้ายคลึงกัน จึงไม่ต้องกังวลใจเรื่องความประพฤติกิริยามารยาทของนักเรียนเหมือนนักเรียนที่จบจากโรงเรียนมิชชันนารี โดยในช่วงแรกโรงเรียนจัดหลักสูตรการสอนเอง ต่อมาใช้หลักสูตรของกรมศึกษาธิการ¹⁸⁴

จะเห็นได้ว่าในยุคนี้มีการสร้างมารยาทขึ้นใหม่ทั้งในเชิงแบบแผนและความหมาย ที่มาของการสร้างมารยาทมาจากประสบการณ์และความตระหนักของปัญญาชนคือ พระยาธรรมศักดิ์มนตรี และพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ที่ต้องการสร้างพลเมืองที่มีความประพฤติดีเป็นกำลังให้กับรัฐราชาธิปไตย ในการปลูกฝังความประพฤตินี้มีการให้ความสำคัญกับเรื่องกิริยามารยาทด้วย จึงค่อย ๆ มีการพัฒนา

¹⁸¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี* แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจ และพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ. 113-118. หน้า 269-273.

¹⁸² ยูพากรณ์ แจ้งเจนกิจ, *การศึกษาของสตรีไทย: ศึกษากรณีเฉพาะของโรงเรียนราชินี (พ.ศ. 2447-2503)* (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530). หน้า 34-35.

¹⁸³ ยี่อิด, “จากความทรงจำของหม่อมเจ้ามารยาตภักฏญา ดิศกุล,” *ดิฉัน* 11 (กันยายน 2530) หน้า 73 อ้างถึงในเรื่องเดียวกัน. หน้า 76.

¹⁸⁴ เรื่องเดียวกัน. หน้า 23-27, 37, 53-54, 64.

แบบแผนเกี่ยวกับมารยาทที่เหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมขึ้นมาใช้ ข้อสังเกตประการหนึ่งคือ แบบแผนมารยาทในช่วงนี้เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันเป็นหลักไม่ได้นำมาบรรยายในราชสำนักมาเผยแพร่ แม้ในหนังสือธรรมจரியจะมีการแฝงอุดมการณ์พระมหากษัตริย์เป็นผู้นำสูงสุด และยังให้ความสำคัญกับการแบ่งคนเป็นชั้นแต่ในหนังสือสมบัติของผู้ดีไม่มีการกล่าวถึงมารยาทเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ราชสำนักเลย

3.4 สรุปสมัยจรรยาพลเมือง

แรงกดดันจากทั้งการเมืองระหว่างประเทศและการเมืองภายในประเทศมีส่วนสำคัญให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านธรรมเนียมปฏิบัติในสยาม ในเบื้องต้น การเปลี่ยนธรรมเนียมเป็นไปเพื่อป้องกันการเกิดข้อพิพาทกับตะวันตก ต่อมา มีการเปลี่ยนธรรมเนียมเพื่อสนองต่อการเมืองภายในของสยาม เป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยยกพระมหากษัตริย์ให้สูงเด่น

นอกจากนี้ในการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ยังจำเป็นจะต้องกล่อมเกลากล่อมเมืองที่แตกต่างหลากหลายให้เป็นมาตรฐานเดียวกัน วิธีการสำคัญอย่างหนึ่งที่รัฐใช้คือ การสร้างระบบการศึกษาแผนใหม่ที่มุ่งสอนทั้งด้านความรู้และความประพฤติควบคู่กัน ปรากฏว่าในการสอนความประพฤติเริ่มมีการสอนกิริยามารยาทเป็นส่วนประกอบด้วย โดยผู้ที่มีบทบาทในการสร้างและนิยามความหมายให้กับมารยาทชุดใหม่ในสมัยนี้คือ พระยาธรรมศักดิ์มนตรี และพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ทั้งสองคนมีความปรารถนาจะสร้างสยามให้ศิวิไลซ์เพื่อต่อรองกับการคุกคามของตะวันตก โดยเห็นว่าสังคมจะศิวิไลซ์ได้ต้องสร้างคนที่ศิวิไลซ์ขึ้นมาก่อน จึงสร้างแบบแผนความประพฤติที่ครอบคลุมกิริยามารยาทดีขึ้นเพื่อเป็นวิถีปฏิบัติให้ผู้คนเปลี่ยนผ่านไปสู่การเป็นคนศิวิไลซ์

ผลลัพธ์ของการสร้างมารยาทในสมัยนี้ปรากฏเป็นหนังสือที่เกี่ยวกับมารยาทหลายเล่ม ที่สำคัญคือ หนังสือธรรมจรรยา และหนังสือสมบัติของผู้ดี สำหรับมารยาทชุดใหม่ในเชิงเนื้อหาเป็นการผสมผสานหลักปฏิบัติเดิมของสยามที่เน้นศีลธรรมทางพระพุทธศาสนา เข้ากับวัฒนธรรมตะวันตกบางส่วนเพื่อให้พลเมืองสยามติดต่อกับชาวต่าง ๆ ชาติได้ดีขึ้น นอกจากนี้ยังให้ความสำคัญกับมารยาทในที่ทำงานและคติในการทำงานอย่างมากเนื่องจากผู้แต่งหนังสือเชื่อว่าเศรษฐกิจที่ดีเป็นพื้นฐานของรัฐที่เข้มแข็ง ทั้งนี้หนังสือมารยาทบางเล่ม เช่น ธรรมจรรยา มีการแฝงอุดมการณ์พระมหากษัตริย์เป็นผู้นำสูงสุดของชาติ และปลูกฝังหลักการแบ่งชั้นคนตาม “ชาติวุฒิ” “วัยวุฒิ” และ “คุณวุฒิ” ด้วย ในขณะที่สมบัติผู้ดีแม้จะไม่มีกรกล่าวถึงพระมหากษัตริย์เลย แต่เมื่อพิจารณาว่าวัตถุประสงค์ในการสร้างพลเมืองของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์คือการปลูกกำลังคนเพื่อเป็นกำลังของรัฐราชาธิปไตย หนังสือสมบัติของผู้ดีจึงอาจมีเป้าหมายเพื่อสร้างคนประพฤติดี ตั้งใจทำงานให้กับระบบราชาธิปไตย การ

“แฝง” วิธีคิดและเป้าหมายในการส่งเสริมพระราชอำนาจกษัตริย์ลงไปในการสอนมารยาทจึงทำให้มารยาทสมัยนี้มีนัยของการเป็นเครื่องมือสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ด้วย

ในด้านความหมาย มีการสร้างความหมายให้กับคำว่า “ผู้ดี” ใหม่โดยใช้ความประพฤติเป็นเกณฑ์วัด หมายความว่า คนจะเป็นผู้ดีได้จะต้องมีความประพฤติดีและมีมารยาทที่ดีด้วย มารยาทในสมัยนี้จึงกลายเป็นดัชนีชี้วัดความเป็นผู้ดีและความเป็นคนศิวิไลซ์ในสังคมสยาม

อย่างไรก็ดี ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มีความขัดแย้งภายในระบอบและได้บ่มเพาะพลังการเปลี่ยนแปลงขึ้นมา กระทั่งปะทุออกมาเป็นการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 เปลี่ยนแปลงการปกครองจากรบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นระบอบรัฐธรรมนูญ ทั้งนี้หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองได้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านมารยาทอย่างสำคัญในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ดังจะอธิบายในบทต่อไป



บทที่ 4 รุ่งเรือง “นิสสัยของชาติ”

...ความเจริญของคน ต้องปลูกฝังขึ้นให้ทันกับความเจริญของบ้านเมือง แม้ว่าพี่น้องทั้งหลายจะชวนช่วยผดุงความเจริญในการก่อสร้างถนนหนทาง อาคาร หรือทำความงามดงมโหฬารให้แก่บ้านเมืองสักเพียงไร ถ้าจรรยาบรรณหรือนิสัยของชาติยังเจริญตามขึ้นมาไม่ทัน ความเจริญดงงามของบ้านเมืองนั้นก็หาประโยชน์มิได้...¹⁸⁵

หลวงพิบูลสงคราม (พ.ศ. 2483)

การเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475¹⁸⁶ มิได้เกิดขึ้นอย่างรวบร้อน ทว่ามี การต่อต้านหลายครั้ง กระทั่งหลวงพิบูลสงครามขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรี หลวงพิบูลสงครามมีจุดประสงค์จะดำเนินการปฏิวัติให้สมบูรณ์ โดยการดำเนินนโยบายทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม

ในการดำเนินนโยบายด้านวัฒนธรรม รัฐบาลหลวงพิบูลสงครามใช้วิธีการออกประกาศ “รัฐนิยม” และคำชักชวน วิงวอน ต่าง ๆ เพื่อให้ประชาชนปฏิบัติตาม ต่อมาจึงประกาศใช้กฎหมายในการปลูกฝังวัฒนธรรม ที่สำคัญคือรัฐบาลหลวงพิบูลสงครามให้ความสำคัญกับการบ่มเพาะเรื่องมารยาทอย่างยิ่ง รัฐบาลจึงมีทั้งประกาศและกฎหมายเกี่ยวกับมารยาทออกมาจำนวนมาก

เนื้อหาในบทนี้เริ่มจากการศึกษา **นโยบายสร้างชาติทางวัฒนธรรมของหลวงพิบูลสงคราม** เพื่อให้ทราบวิธีคิดและเป้าหมายในการดำเนินนโยบายของรัฐบาล แล้วจึงจะยกตัวอย่าง **รัฐนิยมกับมารยาท** และ **กฎหมายเกี่ยวกับมารยาท** เพื่อแสดงให้เห็นกระบวนการสร้างมารยาทในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม (พ.ศ. 2481 – พ.ศ. 2487)

¹⁸⁵ "ราชกิจจานุเบกษา." หน้า 657.

¹⁸⁶ เนื่องจากการใช้คำเรียกเหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงการปกครอง วันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 ยังมีข้อถกเถียงกันอยู่ ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึงจะเรียกเหตุการณ์นี้ว่า “การเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475” อย่างไรก็ตาม มีผู้เรียกเหตุการณ์ดังกล่าวด้วยคำอื่นหลายคำ เช่น “การปฏิวัติ” “การปฏิวัติ 2475” “การปฏิวัติสยาม 2475” ในเนื้อหาจะปรากฏคำเหล่านี้อยู่ด้วย โดยจะหมายถึงเหตุการณ์เดียวกัน

4.1 นโยบายสร้างชาติทางวัฒนธรรมของหลวงพิบูลสงคราม

สืบเนื่องการปฏิวัติมิได้เป็นไปอย่างสมบูรณ์ หลังขึ้นรับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี หลวงพิบูลสงครามจึงดำเนินนโยบายสร้างชาติอย่างเข้มข้น เป้าหมายหนึ่งของนโยบายสร้างชาติคือ การปลูกฝังอุดมการณ์ประชาธิปไตยสู่ประชาชน ซึ่งกระทำผ่านนโยบายทางวัฒนธรรม

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 คณะราษฎรแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มพลเรือน นำโดยนายปรีดี พนมยงค์ และกลุ่มทหารนำโดยหลวงพิบูลสงคราม การต่อสู้กันระหว่างกลุ่มอำนาจเก่าและกลุ่มอำนาจใหม่หลังการปฏิวัติทำให้กลุ่มทหารค่อย ๆ ก้าวขึ้นมาเป็นใหญ่ในคณะราษฎรด้วยเหตุผลในการรักษาความสงบเรียบร้อย กระทั่งเดือนธันวาคม พ.ศ. 2481 หลวงพิบูลสงครามก็ขึ้นรับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี

สืบเนื่องจากการปฏิวัติไม่ได้เป็นไปอย่างราบรื่น แต่มีการต่อต้านหลายครั้ง เมื่อหลวงพิบูลสงครามขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรี จึงดำเนินการ **ขจัดศัตรูทางการเมืองและลทอนอำนาจพระมหากษัตริย์** พร้อมไปกับการดำเนินนโยบายสร้างชาติทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจและวัฒนธรรม การศึกษาในครั้งนี้จะมุ่งเน้นไปที่ **การสร้างชาติทางวัฒนธรรม** เนื่องจากเกี่ยวข้องกับศึกษามารยาทโดยตรง

การขจัดศัตรูทางการเมืองและลทอนอำนาจพระมหากษัตริย์

เพียง 1 เดือนหลังเป็นรัฐบาล รัฐบาลหลวงพิบูลสงครามได้จับกุมศัตรูทางการเมือง 51 คน จากคดีกบฏพระยาทรงสุรเดช ผู้ที่ถูกจับกุมมีทั้งเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงและผู้แทนราษฎร มีการประหารชีวิตผู้ต้องคดีถึง 18 คนและจำคุกตลอดชีวิตอีก 25 คน ขณะเดียวกันรัฐบาลดำเนินการลิดรอนอำนาจของพระมหากษัตริย์อย่างต่อเนื่อง มียกเลิกประเพณีตลอดจนองค์กรที่เกี่ยวข้องกับความศักดิ์สิทธิ์และบทบาทของสถาบันพระมหากษัตริย์ เช่น ยกเลิกพิธีพยุหยาตราทางสถลมารคและชลมารค พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ มีการห้ามติดพระบรมรูปของรัชการที่ 7 รัฐบาลฟ้องร้องพระมหากษัตริย์ในกรณีโอนทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ไปเป็นทรัพย์สินส่วนพระองค์ไว้ในต่างประเทศ ศาลได้สั่งยึดทรัพย์หรืออายัดทรัพย์ของอดีตพระมหากษัตริย์ที่มีอยู่ในประเทศ และรัฐบาลสั่งให้งดจ่ายเงินรายปีแก่เจ้านายจำนวน 22 พระองค์¹⁸⁷ ในขณะที่กำลังขจัดศัตรูทางการเมืองอยู่นั้น รัฐบาลได้พยายามสร้างวัฒนธรรมทางการเมืองใหม่ เพื่อสร้างความมั่นคงให้กับรัฐ โดยหนึ่งในนโยบายสำคัญคือ การสร้างชาติทางวัฒนธรรม

¹⁸⁷ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, *ประวัติการเมืองไทย : 2475-2500* (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2544), หน้า 190-193.

การสร้างชาติทางวัฒนธรรม

การเลือกวันคล้ายวันเปลี่ยนแปลงการปกครอง 24 มิถุนายน เป็น“วันชาติ”¹⁸⁸ สะท้อนคติในการสร้างชาติทางวัฒนธรรมได้เป็นอย่างดี โดยประจักษ์ ก้องกีรติ เห็นว่า การสถาปนาวันปฏิวัติ 2475 เป็นวันชาติ เป็นส่วนหนึ่งของความพยายามสถาปนาอุดมการณ์ของรัฐแบบใหม่ เนื่องจากเป็นความพยายามสร้าง “ชาติ” ที่อำนาจอธิปไตยเป็นของปวงชน ไม่ใช่ชาติในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่แต่เดิมทุกอย่างเป็นสมบัติของพระมหากษัตริย์ ความรักชาติหมายถึงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ และอำนาจอธิปไตยเป็นของพระองค์ไม่ใช่ปวงชน 24 มิถุนายน จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งทางการเมืองวัฒนธรรมเพราะพยายามเสนอและปลูกฝังความหมายของชาติแบบใหม่ที่ศูนย์กลางไม่ได้อยู่ที่พระมหากษัตริย์¹⁸⁹

ในการสร้างชาติทางวัฒนธรรม นโยบายที่สำคัญอย่างหนึ่งคือประกาศ “รัฐนิยม” อันเป็นข้อปฏิบัติที่รัฐเห็นว่าเหมาะสมสำหรับประชาชน ในภาพรวมรัฐนิยมเป็นการชักชวนให้ประชาชนละทิ้งประเพณีดั้งเดิม แล้วหันมาใช้วัฒนธรรมใหม่ของรัฐ ทั้งนี้รัฐนิยมซึ่งมี 12 ฉบับมีเนื้อหาหลากหลาย ในการศึกษาต่อไปจะสนใจเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับมารยาทเป็นหลัก

4.2 รัฐนิยมกับมารยาท

รัฐบาลออกประกาศ "รัฐนิยม" เป็นแนวทางให้ประชาชนปฏิบัติร่วมกัน โดยหลวงพิบูลสงครามอธิบายว่าเป็นเสมือนประเพณีประจำชาติ คล้ายคลึงกับจรรยา มารยาทของอารยชน ดังสุนทรพจน์ในวันฉลองวันชาติ 24 มิถุนายน พ.ศ.2482 ที่ว่า

...“รัฐนิยม” คือ การปฏิบัติให้เป็นประเพณีนิยมที่ดีประจำชาติ เพื่อให้บุตรหลานอนุชนคนไทยเรายึดถือเป็นหลักปฏิบัติ รัฐนิยมนั้นมีลักษณะละม้ายคล้ายคลึงกับจรรยา มารยาทของอารยชนจะประพฤติตนเอง ...¹⁹⁰

¹⁸⁸ คณะรัฐมนตรี รัฐบาล พ.อ. พหลพลพยุหเสนา ประกาศว่าวันที่ 24 มิถุนายน เป็นวันชาติ ในวันที่ 18 กรกฎาคม พ.ศ. 2481 ต่อมามีการฉลองวันชาติครั้งแรกในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2482

¹⁸⁹ ประจักษ์ ก้องกีรติ, *การเมืองวัฒนธรรมไทย ว่าด้วยความทรงจำ / วาทกรรม / อำนาจ*. หน้า 6.

¹⁹⁰ นายพลตรี หลวงพิบูลสงคราม, "สุนทรพจน์นายกรัฐมนตรีกล่าวในโอกาสจิตสมัยแห่งงานเฉลิมฉลองวันชาติและสนธิสัญญา 24 มิถุนายน 2482," ใน *ประมวลรัฐนิยม และ คำปราศรัยของนายกรัฐมนตรี ในรอบปี พุทธศักราช 2482 กับ สารานุกรมมณฑล, คณะข้าราชการกรมมหาดไทย, บรรณาธิการ (พระนคร: โรงพิมพ์เจริญลาภ, 2483).* หน้า 27.

ในด้านของเหตุการณ์ที่กระตุ้นให้หลวงพิบูลสงครามเสนอแนวคิดของรัฐนิยมขึ้นมา เกิดจากการที่มีผู้ขายบางคนใช้ก้อนอิฐและขยะมูลฝอยขว้างใส่ขบวนนางงามในงานบุฟผาชาติ ในวันที่ 3 มิถุนายน พ.ศ.2482¹⁹¹ รัฐบาลจึงออกกรัฐนิยมขึ้นมาเพื่อให้ประชาชนเป็นผู้ลงโทษผู้ที่ประพฤติไม่เหมาะสมโดยการใช้ “อำนาจมหาชน”

...ในรัฐนิยมยังมีพฤติกรรมเพิ่มพิเศษขึ้นอีกอย่างหนึ่งคือ “อำนาจมหาชน” อำนาจมหาชนนั้น แปรรูปมาจากมติมหาชน...หมายความว่า การทำอะไรให้ดำเนินตามความเห็นของคนส่วนมากของชาติ ความเห็นดีเห็นชอบของประชาชนส่วนใหญ่ นั่น ก่อให้เกิดอำนาจมหาชนขึ้น อำนาจมหาชนขึ้น สามารถทำการปรับปรุงหรือปราบปรามกลุ่มชนส่วนน้อยที่ยังว่านอนสอนยาก...การปราบปรามคนจำพวกนี้ บางทีก็ไม่อยู่ในข่ายของกฎหมายจะเอื้อมไปถึง เพราะยังไม่มีหลักอันใดมาเป็นกรณีให้ต้องสร้างกฎหมายขึ้นสำหรับเรื่องนั้น...¹⁹²

จะเห็นได้ว่าในการประกาศใช้รัฐนิยมให้ความสำคัญกับ “มติมหาชน”¹⁹³ อย่างยิ่ง ในเรื่องนี้ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์ อธิบายไว้ว่า รัฐนิยมให้ความสำคัญกับมหาชนเนื่องจากการสร้างรัฐนิยมมีรากฐานมาจากแนวคิดประชาธิปไตย โดยเป็นผลผลิตจากการหลอมรวมแนวความคิดย่อยหลายชุด

¹⁹¹ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, *ความคิด ความรู้ และอำนาจการเมืองในการปฏิวัติสยาม 2475* (นนทบุรี: ฟ้าเดียวกัน, 2560), หน้า 282.

¹⁹² นายพลตรี หลวงพิบูลสงคราม, หน้า 27.

¹⁹³ คำว่า “มติมหาชน” ที่ต่อมาพบเห็นอยู่เสมอในคำปราศรัยสุนทรพจน์และข้อเขียนของหลวงพิบูลสงคราม นครินทร์ เมฆไตรรัตน์ อธิบายไว้ว่าน่าจะเป็นสิ่งเดียวกับหลักการเกี่ยวกับนิสัยใจคอของพลเมืองของพระยาพหลพลพยุหเสนา กล่าวคือ พระยาพหลพลพยุหเสนาเห็นว่าในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไม่มีหลักประกันว่าการสืบราชสมบัติจะได้พระมหากษัตริย์ผู้มีความสามารถเสมอไป ความไม่แน่นอนดังกล่าวเป็นสภาพความเป็นจริงที่มีอยู่ในคำสอนทางพระพุทธศาสนา เป็นสภาพของธรรมชาติหรือที่เรียกว่า “ธรรมบัญญัติ” ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็หลีกเลี่ยงพ้นธรรมบัญญัติ เปลี่ยนแปลงและสิ้นสุดได้ตามกาลสมัยและนิสัยใจคอของพลเมืองแห่งชาติ ระบอบรัฐธรรมนูญก็เป็นไปตามธรรมบัญญัติเช่นกัน ทั้งนี้ในระหว่างดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีพระยาพหลพลพยุหเสนาพยายามประคับประคองระบอบรัฐธรรมนูญโดยการดำเนินการทางการเมืองด้วยความเคารพและเป็นธรรมและความเป็นไทย และระบอบรัฐธรรมนูญเดินทางสายกลาง คือ การเมืองต้องพิจารณานิสัยใจคอของพลเมืองทั่ว ๆ ไปเป็นสำคัญ นครินทร์ เห็นว่าความหมายของคำว่า “มติมหาชน” น่าจะเป็นสิ่งเดียวกับหลักธรรมบัญญัติ ระบอบรัฐธรรมนูญจะเปลี่ยนแปลงต่อไปได้ก็ขึ้นอยู่กับนิสัยใจคอของพลเมือง ซึ่งหลวงพิบูลสงครามเรียกใหม่ว่า “มติมหาชน” อันเป็นคำที่หม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ บัญญัติขึ้นใหม่และเริ่มใช้แพร่หลายในหมู่คนชั้นกลางในเขตเมืองหลวงในช่วงรัฐบาลหลวงพิบูลสงคราม ดูรายละเอียดใน นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, หน้า 268-269, 272, 280-281.

ชุดความคิดแรกรับอิทธิพลมาจากหลักการของพระยาพหลพลพยุหเสนาคือหลัก “ธรรมบัญญัติ” ที่ยึดถือว่าการเมืองต้องเดินตามนิสัยใจคอพลเมือง มีทั้งความเป็นธรรมและความเป็นไทย

ชุดความคิดที่สองว่าด้วยเรื่องของ “การปฏิวัติที่สมบูรณ์” สืบเนื่องจากการเผชิญหน้ากับกลุ่มราชวงศ์และข้าราชการอาวุโสที่ส่วนใหญ่ยังยึดติดอยู่กับหลักชาติกำเนิดและความจงรักภักดี ทำให้กลุ่มของหลวงพิบูลสงครามตระหนักได้ว่ายังมีอันตรายต่อกลุ่มของตนและระบอบใหม่อยู่ตลอดเวลา¹⁹⁴ ผนวกกับแนวคิดของหลวงวิจิตรวาทการที่ว่าการปฏิวัติใด ๆ ควรทำให้สมบูรณ์ เพราะหากทำครึ่ง ๆ กลาง ๆ อาจเกิดอันตรายขึ้นทั้งต่อตัวผู้นำ บ้านเมืองและประชาชน ทำให้ระบอบเก่าอ่อนแอและอาจพ่ายแพ้ต่อผู้เลื่อมใสระบอบเก่า¹⁹⁵ เพราะฉะนั้นกลุ่มหลวงพิบูลสงครามจึงมีจิตใจและความคิดในการสืบทอดภารกิจการปฏิวัติให้สมบูรณ์¹⁹⁶ 278

ที่น่าสนใจคือในการปฏิวัติให้สมบูรณ์นั้น ไม่ได้เป็นเรื่องของการปกครองเท่านั้นแต่ครอบคลุมไปถึงการปฏิวัติลักษณะนิสัยของมนุษย์ด้วย สะท้อนได้จากปาฐกถาเรื่อง “มนุสสปฏิวัติ” ของหลวงวิจิตรวาทการ ที่กล่าวไว้ในปี พ.ศ. 2483 ซึ่งเป็นช่วงปีแรก ๆ ของรัฐบาลหลวงพิบูลสงคราม โดยในลำดับแรกหลวงวิจิตรวาทการอธิบายว่า “มนุสสปฏิวัติ” มีสามทางกล่าวคือ

...มนุสสปฏิวัติ หรือ Human Revolution นั้นมีอยู่สามทาง ทางที่หนึ่งเกี่ยวกับตัวมนุสส์คือ ความแปรผันในรูปธรรม หรือความคิดที่เปลี่ยนแปลงไปตามลำดับ ทางที่สองเกี่ยวกับฐานะของมนุสส์ในสังคมคือการเปลี่ยนสภาพมนุสส์จากความเป็นทาส ความสูงต่ำ และการแบ่งชั้นวรรณะ ให้กลายเป็นเสรีภาพและสมภาพ...อีกทางหนึ่งซึ่งเป็นทางที่สาม คือลักษณะนิสัยใจคอมนุสส์จากสภาพอันไม่พึงปรารถนา ให้เข้าสู่สภาพอันพึงปรารถนา...¹⁹⁷

แต่ในการปาฐกถาดังกล่าวหลวงวิจิตรวาทการจะมุ่งอธิบายทางที่สามคือลักษณะนิสัยใจคอมนุษย์เท่านั้น เนื่องจากในทัศนะของหลวงวิจิตรวาทการ การปฏิวัติไม่เฉพาะแต่การเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง ระบอบเศรษฐกิจ การคลัง และการศึกษาเท่านั้นแต่ต้องทำตลอดถึงการเปลี่ยนลักษณะนิสัยใจคอของมนุษย์ด้วย ด้วยเหตุนี้รัฐบาลจึงเริ่มงานมนุสสปฏิวัติอย่างตั้งใจผ่านวิธีการต่าง ๆ

¹⁹⁴ เรื่องเดียวกัน. หน้า 272-277.

¹⁹⁵ วิจิตรวาทการ, มนุสสปฏิวัติ. ปาฐกถาแสดงที่สโมสรกระทรวงกลาโหม วันที่ 10 พฤศจิกายน พ.ศ. 2482 และแสดงข้าทางวิทยุกระจายเสียงในวันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2482 (เชียงใหม่: โรงพิมพ์เจริญเมือง, 2483) อ้างถึงในเรื่องเดียวกัน. หน้า 277.

¹⁹⁶ เรื่องเดียวกัน. หน้า 278.

¹⁹⁷ หลวงวิจิตรวาทการ. หน้า 1-2. เรื่องนี้ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์ อธิบายไว้แล้วใน นครินทร์ เมฆไตรรัตน์ (2560) หน้า 277. ผู้เขียนสืบค้นต้นฉบับเพื่อเพิ่มเติมข้อมูลบางส่วนเท่านั้น

เช่น รัฐนิยม คำปราศรัยของนายกรัฐมนตรี คำชักชวนของนายกรัฐมนตรี และกฎหมายในบางเรื่อง โดยนิสัยที่หลวงวิจิตรวาทการให้ความสำคัญที่สุดในปาฐกถาดังกล่าวคือ ความขยันขันแข็งในการทำงาน ความนิยมในงานอาชีพ และการบำเพ็ญนิสัยพึงตนเอง¹⁹⁸

ชุดความคิดที่สามเกี่ยวกับการมุ่งทำงานเพื่อประโยชน์ของราษฎรส่วนรวมหรือการทำตาม “มติมหาชน” และชุดความคิดสุดท้ายคือ “การบำรุงอาชีพ” ในเรื่องนี้หลวงพิบูลสงครามเห็นว่า ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นระบอบที่มุ่งแต่จะสร้างข้าราชการและปลูกฝังค่านิยมให้ราษฎรมี นิสัยอยากเป็นข้าราชการ ซึ่งไม่เหมาะสมกับยุคสมัย ควรเน้นการบำรุงอาชีพและการป้องกันประเทศ มากกว่าเพื่อความเจริญก้าวหน้าของประเทศ¹⁹⁹ ดังคำกล่าวที่ว่า

ประเทศไทยควรหมดสมัยที่จะใส่ใจแต่เพียงการเพาะข้าราชการอย่างเดียวเหมือนดังแต่ก่อน ควรอย่างเข้าในสมัยที่จะปรับปรุงบำรุงอาชีพ และการป้องกันประเทศชาติเป็นสาระสำคัญ... ข้าพเจ้าใคร่จะได้เห็นแนวการศึกษาหรือแนวความคิดความพอใจของอนุชนคนรุ่นต่อไปให้นิยม ในทางพาณิชย์กรรม อุตสาหกรรม และกสิกรรมเป็นสำคัญ ถ้าท่านได้ทำงานเหล่านี้เป็นลำดับเป็น สัน ก็นับว่าท่านเป็นผู้ช่วยชาติอย่างสำคัญ ท่านควรจะมีใจในงานของท่านยิ่งกว่าจะไปนิยม ชมชอบในกิจการของราชการโดยเฉพาะ²⁰⁰

การสังเคราะห์ชุดความคิดเหล่านี้เข้าด้วยกัน ในบริบททางการเมืองที่ยังต้องต่อรองตอบโต้กับ กลุ่มอำนาจเก่า เป็นรากฐานให้หลวงพิบูลสงครามประกาศแนวคิด “ธรรมนิยม” ขึ้นมาในเดือน มิถุนายน พ.ศ. 2482 ก่อนจะเปลี่ยนเป็น “รัฐนิยม” และใช้วันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2482 วันคล้ายวัน ปฏิวัติ พ.ศ. 2475 เป็นวันประกาศใช้รัฐนิยมฉบับแรก พร้อมกับทำพิธีวางศิลาฤกษ์สร้างอนุสาวรีย์ ประชาธิปไตย²⁰¹ ที่สำคัญคือรัฐบาลประกาศอย่างชัดเจนว่า รัฐนิยมสร้างขึ้นจากแนวคิดประชาธิปไตย

รัฐนิยมเป็นเครื่องเชิดชูระบอบประชาธิปไตย เพราะรัฐนิยมยึดถือมติดั้งแท้จริงของปวงชน ระบอบประชาธิปไตยซึ่งรับมติดังมาจกปวงชนนั้นเป็นระบอบประชาธิปไตยที่ถ่องแท้

รัฐนิยมไม่ได้เกิดจากความคิดที่จะรอนสีทิสรีภาพของประชาชน แต่ตรงกันข้าม รัฐนิยมเกิด จากความคิดที่เคารพสิทธิและเสรีภาพของประชาชน...เกิดจากความคิดที่ให้อำนาจแก่มหาชน

¹⁹⁸ เรื่องเดียวกัน. หน้า 5, 10, 26.

¹⁹⁹ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. หน้า 280-282.

²⁰⁰ กรมโฆษณาการ 2483 อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน. หน้า 282.

²⁰¹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 282-284.

โดยถือวามติมหาชนเป็นศาลสูงสุด และความคิดอันนี้เป็นหลักอันถูกต้องแท้ของระบอบ
ประชาธิปไตย²⁰²

นับตั้งแต่เดือนมิถุนายน พ.ศ. 2482 ถึงเดือนมกราคม พ.ศ. 2485 รัฐบาลได้ประกาศรัฐนิยม
ออกมาทั้งหมด 12 ฉบับคือ

- ฉบับที่ 1 เรื่องการใช้ชื่อประเทศ ประชาชน และสัญชาติ
- ฉบับที่ 2 เรื่องการป้องกันภัยที่จะบังเกิดแก่ชาติ
- ฉบับที่ 3 เรื่องการเรียกชื่อชาวไทย
- ฉบับที่ 4 เรื่องการเคารพธงชาติ เพลงชาติ และเพลงสรรเสริญ
- ฉบับที่ 5 เรื่องให้ชาวสยามพยายามใช้เครื่องอุปโภคบริโภคที่มีกำเนิดหรือทำขึ้นใน
ประเทศไทย
- ฉบับที่ 6 เรื่องทำนองและเนื้อร้องเพลงชาติ
- ฉบับที่ 7 เรื่องชักชวนให้ชาวไทยร่วมกันสร้างชาติ
- ฉบับที่ 8 เรื่องเพลงสรรเสริญพระบารมี
- ฉบับที่ 9 เรื่องภาษาและหนังสือไทยเกี่ยวกับหน้าที่พลเมืองดี
- ฉบับที่ 10 เรื่องการแต่งกายของประชาชนชาวไทย
- ฉบับที่ 11 เรื่องกิจประจำวันของคนไทย
- ฉบับที่ 12 เรื่องการช่วยเหลือคุ้มครองเด็ก คนชรา หรือคนทุพพลภาพ²⁰³

เนื้อหาของรัฐนิยมทั้ง 12 ฉบับมีเนื้อหาหลากหลาย แต่เนื้อหาส่วนใหญ่ไม่ใช่มารยาทที่
เกี่ยวกับความสุภาพโดยตรง การที่รัฐบาลประกาศว่ารัฐนิยมมีลักษณะคล้ายจรรยา มารยาท น่าจะ
หมายถึงวิธีการใช้มากกว่าเนื้อหาสาระคือ เป็นการปลูกฝังให้ประชาชนปฏิบัติตามรัฐนิยมเป็นปกติ
ธรรมดาในชีวิตประจำวัน เสมือนเป็นหลักจรรยา มารยาททั่ว ๆ ไป อย่างไรก็ตาม แม้จะไม่ได้กล่าวถึง
เรื่องมารยาทในรัฐนิยมโดยตรง แต่รัฐบาลได้มีประกาศเกี่ยวกับมารยาทออกมาในลักษณะของคำ
ชักชวนต่าง ๆ กล่าวคือ นอกจากรัฐนิยม 12 ฉบับแล้ว นับแต่ปี พ.ศ.2482 เป็นต้นมารัฐบาลได้
ประกาศคำร้อง คำชักชวนและคำวิงวอน เพื่อขอให้ประชาชนปฏิบัติตามอยู่เสมอ²⁰⁴

²⁰² ปาฐกถาเรื่อง “รัฐนิยม” อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน. หน้า 291. ในต้นฉบับที่ผู้เขียนอ้างถึง นครินทร์ เมฆไตรรัตน์
เน้นคำไว้ในอีกลักษณะหนึ่ง ในที่นี้ผู้เขียนเน้นคำอีกลักษณะหนึ่งที่แตกต่างกันตามความหมายที่ผู้เขียนต้องการ
สื่อสาร

²⁰³ เรื่องเดียวกัน. หน้า 284.

²⁰⁴ เรื่องเดียวกัน. หน้า 288.

คำชักชวนของรัฐบาลฉบับแรกคือ คำชักชวนของรัฐบาล เรื่องฟื้นฟูวัฒนธรรมของชาติ ซึ่งรัฐบาลอธิบายไว้ว่าเรื่องใดสำคัญจะเร่งรีบทำก่อน ในฉบับแรกนี้รัฐบาลขอชักชวนให้ชาวไทยสนใจในเรื่องการรักษาจรรยาและกิริยามารยาท แสดงให้เห็นว่า ณ ขณะนั้นรัฐบาลให้ความสำคัญกับเรื่องมารยาทอย่างมาก โดยได้อธิบายความสำคัญของมารยาทไว้ว่าเป็นสิ่งแสดงความเจริญของชาติเพราะ “...ความเจริญของคน ต้องปลูกฝังขึ้นให้ทันกับความเจริญของบ้านเมือง แม้ว่าพี่น้องทั้งหลายจะชวนขายผดุงความเจริญในการก่อสร้างถนนหนทาง อาคาร หรือทำความงามดมโหฬารให้แก่บ้านเมืองสักเพียงไร ถ้าจรรยาบรรยาทหรือนิสสัยของชาติยังเจริญตามขึ้นมาไม่ทัน ความเจริญงดงามของบ้านเมืองนั้นก็หาประโยชน์มิได้...”²⁰⁵

รัฐบาลเห็นว่าการที่คนมีจรรยาบรรยาทไม่เรียบร้อยเกิดจาก “ความเห็นแก่ตัว” ซึ่งอาจทำให้เกิดความเสียหายชาติได้หรืออย่างน้อยก็แสดงให้เห็นความล้าหลังทางวัฒนธรรม ยกตัวอย่างเช่น

1. ไม่ช่วยเหลือหรือให้เกียรติยศแก่สตรีเพศ หรือคนป่วย คนชรา ตามสมควร
2. สุขุมหรือในที่ซึ่งรู้แล้วว่าอาจจะเกิดความรำคาญแก่ผู้อื่น
3. แย่งกันซื้อบัตรเข้าดูมหรศพ โดยไม่เรียงลำดับก่อนหลัง
4. เขียนชื่อตนเองในสถานที่สำคัญของชาติ เช่น โบราณสถาน เพื่อหวังเพียงให้ชื่อของตนปรากฏในที่นั้นโดยไม่คำนึงถึงความเสียหายอันจะพึงมีแก่สิ่งสำคัญของชาติ
5. ทำลายสิ่งซึ่งเป็นสาธารณะประโยชน์ เช่น ลอบลักถอดหลอดไฟฟ้าที่ใช้จุดให้แสงสว่างแก่ประชาชน
6. เห็นแก่ความสนุกในการทำลายสิ่งซึ่งเป็นประโยชน์แก่ส่วนรวม เช่น ทำอันตรายแก่ป้ายบอกชื่อถนน
7. เห็นแก่ความสนุกส่วนตัวโดยไม่คำนึงความเดือดร้อนของผู้อื่น เช่น ลอบเจาะยางรถยนต์
8. เห็นความเดือดร้อนของผู้อื่นเป็นความเพลิดเพลินเบิกบานของตัว เช่น เวลาเกิดอัคคีภัยมักไปยืนดู หรือเอารถยนต์ไปจอดดูเล่นอย่างสนุกสนาน จนเป็นที่กีดขวางแก่เจ้าหน้าที่ที่จะทำการดับเพลิง²⁰⁶

ทั้งนี้รัฐบาลได้ขอความร่วมมือจากทางราชการทุกกระทรวง ให้เป็นผู้นำในเรื่องนี้ ส่วนราชการใดมีโรงเรียน ให้ทำการสั่งสอนเรื่องจรรยาบรรยาทให้เข้มแข็งยิ่งขึ้นด้วย²⁰⁷

²⁰⁵ "ราชกิจจานุเบกษา." หน้า 657-660.

²⁰⁶ เรื่องเดียวกัน. หน้า 659.

²⁰⁷ เรื่องเดียวกัน. หน้า 660.

อนึ่ง การดำเนินนโยบายวัฒนธรรมของรัฐบาลจอมพล สามารถแบ่งออกได้เป็นเป็นสองช่วงที่มีความเข้มงวดในการกำกับดูแลต่างกัน ในช่วงแรก คือ ตั้งแต่เดือนธันวาคม พ.ศ. 2481 จนถึงเดือนธันวาคม พ.ศ. 2484 เนื่องจากสงครามระหว่างประเทศยังไม่ลุกลามเข้ามาในประเทศไทย รัฐบาลจึงดำเนินการเผยแพร่รัฐนิยมในรูปแบบของคำชักชวน วิงวอน และขอร้อง และดำเนินการเฉพาะในหมู่คนเมืองหลวงและข้าราชการเป็นสำคัญ

ในช่วงที่สอง คือ ช่วงเดือนมกราคม พ.ศ. 2485 ถึงเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2487 สงครามได้ลุกลามเข้ามาถึงในประเทศไทย การดำเนินการด้านรัฐนิยมและการสร้างชาติจึงเข้มข้นมากขึ้น โดยรัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พ.ศ. 2485 และจัดตั้งสภาวัฒนธรรมแห่งชาติขึ้นมาเพื่อดำเนินนโยบายทางวัฒนธรรม ขณะเดียวกันก็เชิดชูลัทธิทหารและลัทธิผู้นำขึ้น²⁰⁸ ในช่วงนี้การเผยแพร่มารยาทจึงอยู่ในรูปของกฎหมาย

4.3 กฎหมายกับมารยาท

ลักษณะสำคัญประการหนึ่งในเรื่องระเบียบจรรยาบรรณมารยาทในยุคจอมพล ป. พิบูลสงครามช่วงหลังปี พ.ศ.2484 คือ มีการกำหนดแบบมารยาทที่ควรและไม่ควรกระทำอย่างชัดเจน มีการกำหนดโทษตามกฎหมายและมีมาตรการกำกับดูแลอย่างเป็นรูปธรรม ทั้งนี้จะเห็นได้จาก “พระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พุทธศักราช 2485” ซึ่งกำหนดแบบแผนมารยาทที่ควรปฏิบัติไว้อย่างชัดเจน ในมาตราที่ 6 ดังนี้

มาตรา 6. วัฒนธรรม ซึ่งบุคคลจักต้องปฏิบัติตาม นอกจากจะได้กำหนดไว้โดยพระราชบัญญัติแล้ว ให้กำหนดโดยพระราชกฤษฎีกาได้ในกรณีดังต่อไปนี้

- 1) ความเปนระเบียบเรียบร้อยในการแต่งกาย จรรยาบรรณมารยาท ในที่สาธารณะสถาน หรือที่ปรากฏแก่สาธารณชน
- 2) ความเปนระเบียบเรียบร้อยในการปฏิบัติตนและการปฏิบัติต่อบ้านเรือน
- 3) ความเปนระเบียบเรียบร้อยในการประพรีตดิน อันเปนทางนำมาซึ่งเกียรติของชาวไทยและพระพุทศาสนา
- 4) ความมีสมัภาพและมารยาทเกี่ยวกับวิธีการดำเนินอาชีพ
- 5) ความเจริญงอกงามแห่งจิตใจและศีลธรรมของประชาชน
- 6) ความเจริญก้าวหน้าในทางวรรณกรรม และศิลปกรรม
- 7) ความนิยมไทย²⁰⁹

²⁰⁸ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. หน้า 289-290.

²⁰⁹ "พระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พุทธศักราช 2485", *ประมวลวัฒนธรรมแห่งชาติ* (ม.ป.ท.: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ม.ป.ป.). หน้า 3-4.

ทั้งนี้รัฐบาลได้อาศัยอำนาจตามความในมาตรา 6 แห่งพระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พุทธศักราช 2485 ออก “พระราชกฤษฎีกา กำหนดวันธัมแห่งชาติ พุทธศักราช 2485” มาพร้อมกัน ครอบคลุมเรื่องมารยาทด้วย คือ

มาตรา 3 บุคคลทุกคนจักต้องรักสาขารยามารยาทอันดีงาม ในที่สาธารณะสถาน หรือที่ปรากฏ แก่สาธารณชน โดย

- 1) ไม่ก่อให้เกิดเสียงอื้อฉาวโดยใช่เหตุ หรือใช้วาจาเสียดสี หรือลามกหยาบคาย หรือแสดงกิริยา วาจาเพ่งเชิงเสียดสีเย้ยหยันผู้ที่ปฏิบัติตนในทางเชิดชูหรือส่งเสริมวันธัมแห่งชาติ
- 2) ไม่ใช้กำลังเบียดเบียนยื้อแย่งในที่ชุมนุมชน เช่น ในการโดยสารยานพาหนะ การเข้าซื้อบัตร ผ่านประตู หรือเข้าประตูสถานที่สำหรับมหรสพ เป็นต้น
- 3) ไม่ก่อความรำคาญด้วยการหอมล้อมหรือกีดขวางผู้อื่นโดยไม่มีเหตุสมควร
- 4) ไม่ก่อให้เกิดความปดิกูล หรือขีดเขียนในที่อันไม่ควรมทำ
- 5) ไม่อาบน้ำตามถนนหลวง อันเป็นที่ชุมนุมชน
- 6) ไม่นั่ง นอน หรือยืนบนราวสะพาน
- 7) ไม่นั่ง หรือนอนบนทางเท้า

มาตรา 8. คนไทยจักต้องมีสมักภาพและมารยาทเกี่ยวกับวิธีการดำเนินงาน อาชีพโดย ชะมักเขม้นเอาใจใส่ สดแสดงกิริยาวาจาอันสุภาพในการติดต่อกับลูกค้า ผู้ว่าจ้าง และผู้โดยสาร ยวดยานพาหนะ²¹⁰

ที่น่าสนใจคือ ในยุคนี้ มีการกำหนดโทษของผู้ที่ไม่ประพฤติปฏิบัติตามระเบียบจรรยา มารยาท ที่รัฐบัญญัติไว้อย่างเป็นทางการ ใน “พระราชบัญญัติวันธัมแห่งชาติ พุทธศักราช 2485” ด้วย ดังนี้

มาตรา 15. ผู้ใดฝ่าฝืนคำสั่งของเจ้าพนักงานซึ่งสั่งโดยอาศัยอำนาจตามพระราชกฤษฎีกาซึ่งออก ตามในมาตรา 6 มีความผิดต้องระวางโทษปรับไม่เกินสิบสองบาท²¹¹

หลังจากนั้นเพียงปีเดียว รัฐบาลได้ประกาศเพิ่มโทษขึ้นมา จากการปรับไม่เกินสิบสองบาท มาสู่การปรับถึงหนึ่งร้อยบาท และเพิ่มโทษจำคุกด้วยตาม “พระราชบัญญัติวันธัมแห่งชาติ (ฉบับที่ 2) พุทธศักราช 2486” ดังนี้

²¹⁰ "พระราชกฤษฎีกา กำหนดวันธัมแห่งชาติ พุทธศักราช 2485," *ประมวลวันธัมแห่งชาติ* (ม.ป.ท.: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ม.ป.ป.). หน้า 14-15,18.

²¹¹ "พระราชบัญญัติวันธัมแห่งชาติ พุทธศักราช 2485 ". หน้า 6-7.

มาตรา 6. ให้ยกเลิกความในมาตรา 15 แห่งพระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พุทธศักราช 2485 และให้ใช้ความต่อไปนี้แทน

‘มาตรา 15. ผู้ใดฝ่าฝืนพระราชกฤษฎีกาซึ่งออกตามความในมาตรา 6 มีความผิดต้องระวางโทษปรับไม่เกินหนึ่งร้อยบาท หรือจำคุกไม่เกินหนึ่งเดือนหรือทั้งจำทั้งปรับ²¹²

ต่อมาในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2486 รัฐบาลมีประกาศเรื่อง “การแต่งกายและมารยาทเกี่ยวกับวิธีการดำเนินงานอาชีพ” ออกมาเนื่องจากรัฐบาลเห็นว่า การแต่งกายและมารยาทเกี่ยวกับวิธีการดำเนินงานอาชีพของผู้ประกอบอาชีพบางจำพวกยังไม่เรียบร้อย จึงกำหนดแบบแผนที่ควรประพฤติไว้ดังนี้

1. แต่งกายเปราะเรียบเรียบร้อย และสะอาดหมดจดตลอดเวลาที่ประจำทำงาน
2. รักษาความสะอาดของร่างกาย เช่น ผม ฟัน มือ เล็บ เป็นต้น
3. ต้องปัดขี้ตดนมให้เป็นที่รังเกียจแก่ผู้มาติดต่อ เช่น ไม่สูบบุหรี่ ไม่เสพของมีนเมา ไม่จาม ไม่ขากเสมหะ ไม่เป่นโรคใด ๆ ต่อหน้าผู้มาติดต่อหรือลูกค้า
4. ลูกขึ้นยืนแสดงความเคารพต้อนรับผู้มาติดต่อด้วยมารยาทอันสุภาพเสมอ
5. ต้องคอยติดต่อเพื่อชาว และปฏิบัติตามความประสงค์ของผู้มาติดต่อโดยดีและรวดเร็วที่สุดที่จะสามารถทำได้
6. ปฏิบัติต่อผู้มาติดต่อด้วยความซื่อสัตย์
7. จัดการห่อหรือบรรจุสินค้ามอบให้ผู้ซื้อ หรือเป็นธุระนำส่ง สินค้านั้น ให้แก่ผู้ซื้อถึงรถหรือพาหนะที่ผู้โดยสารถมา หรือจนถึงบ้านของผู้ซื้อ สุดแต่จะทำได้
8. แสดงความขอบคุณผู้มาติดต่อด้วยมารยาทอันสุภาพและหน้าตายิ้มแย้มเสมอ แม้ผู้นั้นจะได้อะไรของข้อเสนอของตนหรือไม่ก็ตาม

ทั้งนี้สภาวัฒนธรรมแห่งชาติหวังเป็นอย่างยิ่งว่า ผู้ประกอบงานอาชีพดังกล่าว จะร่วมมือประพรดี และปฏิบัติโดยพร้อมเพรียงกัน เพื่อเป็นการส่งเสริมและเชิดชูวัฒนธรรมของชาติ²¹³

²¹² "พระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พุทธศักราช 2486 (ฉบับที่ 2)," *ประมวลวัฒนธรรมแห่งชาติ* (ม.ป.ท.: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ม.ป.ป.). หน้า 11.

²¹³ "ประกาศสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ เรื่อง การแต่งกายและมารยาทเกี่ยวกับวิธีการดำเนินงานอาชีพ," *ประมวลวัฒนธรรมแห่งชาติ* (ม.ป.ท.: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ม.ป.ป.). หน้า 36-38.

ที่น่าสนใจคือในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2485 – พ.ศ. 2487 รัฐบาลมีประกาศเกี่ยวกับวิถีปฏิบัติ ทั้งต่อข้าราชการและประชาชนทั่วไปในทำนองของการลดลำดับชั้นทางสังคมและสร้างความเสมอภาค ระหว่างบุคคลมากขึ้น สะท้อนได้จาก “ประกาศเรื่องการยกเลิกบรรดาศักดิ์” และ “ประกาศสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ ว่าด้วยระเบียบการเคารพของคนไทย” กล่าวคือ ในปี พ.ศ. 2585 รัฐบาลออกประกาศ ยกเลิกบรรดาศักดิ์ อันมีราชทินนามเป็น เจ้าพระยา พระยา พระ หลวง ขุน เนื่องจากเห็นว่าฐานันดร ศักดิ์ไม่ก่อให้เกิดเอกสิทธิ์อย่างใด บุคคลย่อมเสมอกันในทางกฎหมาย ผู้มีบรรดาศักดิ์หรือไม่มีก็ย่อม เสมอกันตามกฎหมาย หากแต่การที่ยังมีผู้ดำรงอยู่ในบรรดาศักดิ์นั้นอาจจะทำให้เข้าใจผิดได้ว่า ผู้มี บรรดาศักดิ์จะมีสิทธิพิเศษดีกว่าผู้อื่น จึงสมควรจะยกเลิกบรรดาศักดิ์เสีย ทั้งนี้ผู้มีบรรดาศักดิ์ที่ ประสงค์จะใช้ราชทินนามเป็นชื่อหรือชื่อสกุล สามารถใช้ราชทินนามนั้นได้²¹⁴ จากประกาศดังกล่าว ปรากฏว่ามีผู้ออกจากบรรดาศักดิ์กันมาก เช่น “หลวงประดิษฐมนูธรรม” เปลี่ยนมาใช้ชื่อว่า “ปรีดี พนมยงค์” “หลวงพิบูลสงคราม” เปลี่ยนมาใช้ชื่อว่า “แปลก พิบูลสงคราม” และ “หลวงวิจิตรวาท การ” เปลี่ยนมาใช้ชื่อว่า “วิจิตร วิจิตรวาทการ” เป็นต้น²¹⁵

ต่อมาในปี พ.ศ. 2587 สภาวัฒนธรรมแห่งชาติมีประกาศว่าด้วยระเบียบการเคารพของคน ไทย ซึ่งมีความน่าสนใจคือแบบแผนการเคารพในประกาศทั้งหมดตั้งอยู่บนอริยาบถ “ยืน” และใช้การ “คำนับ” หรือ “ย่อเข่า” เป็นอริยาบถประกอบ โดยไม่มีการกล่าวถึงอริยาบถกราบ ไหว้ หมอบ คลาน ซึ่งยังมีการใช้อยู่ในบางลักษณะในสมัยก่อนหน้านี้นี้ ดังนี้

แบบการเคารพของชาย

ก. เวลาปรกติ

(1) ก้มศีรษะ ให้ใช้เป็นการแสดงไมตรี รู้จักทักทายหรือแสดงความยินดีระหว่างผู้ใหญ่ กับผู้น้อยหรือบุคคลเสมอกัน ไนกรณีแรกให้ผู้น้อยเป็นผู้ทำก่อน ส่วนไนกรณีหลังให้ฝ่ายเห็นก่อน เป็นผู้ทำก่อน

(2) ถอดหมวก ให้ใช้ในโอกาสเดียวกับข้อ (1) เมื่อฝ่ายใดสวมหมวกอยู่ หากไม่สามารถ ถอดหมวกได้ ให้ใช้ก้มศีรษะทั้งหมด

(3) ยืนตรง ให้ใช้ในโอกาสไนที่ประชุม เมื่อผู้เป้นประธานเข้ามา

ข. ในงานพิธีต่าง ๆ ให้ใช้ยืนก้มศีรษะ

²¹⁴ ประกาศเรื่องการยกเลิกบรรดาศักดิ์. (2485, 19 พฤษภาคม). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 59 ตอนที่ 33. หน้า 1089-1091.

²¹⁵ แถมสุข นุ่มนนท์, *เมืองไทยสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง* (กรุงเทพมหานคร: สายธาร, 2544), หน้า 92.

แบบการเคารพของหญิง

ก. เวลาปรกติ

(1) ก้มศีรษะ ให้ใช้เป็นการสแดงไมตรี รู้จักทักทายหรือสแดงความยินดีระหว่างบุคคล
เสมอกัน โดยที่ฝ่ายเห็นก่อนเป็นผู้ทำก่อน และใช้ในสถานที่ราชการที่ผู้น้อยพบผู้ใหญ่เป็นประจำ
ทุกวัน

(2) ยืนตรง ให้ใช้ในที่ประชุม เมื่อผู้เฒ่าประธาณเข้ามา

(3) การเคารพแบบย่อเข่า ใช้โดยทั่วไปสำหรับถวายคำนับพระมหากษัตริ์ และพระ
ราชินี

ข. ในงานพิธี

(1) ในพระราชพิธี ให้ทำความเคารพแบบย่อเข่าต่อผู้เฒ่าประธาณในงานพระราชพิธี
นั้น ๆ

(2) ในรัฐพิธี ให้ทำความเคารพแบบย่อเข่าเฉพาะในรัฐพิธีซึ่งพระมหากษัตริ์เป็น
ประธาณ และถ้าพระมหากษัตริ์เป็นประธาณ และถ้าพระมหากษัตริ์ชงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้
ผู้เฒ่าประธาณแทน ก็ให้ใช้การเคารพแบบย่อเข่าต่อผู้นั้นโดยอนุโลม

ในงานรัฐพิธีที่ผู้อื่นเป็นประธาณให้สแดงความเคารพต่อผู้เฒ่าประธาณด้วยการก้ม
ศีรษะ²¹⁶

ทั้งนี้ “ระเบียบการเคารพที่วางไว้นี้ ไม่ลบล้างวิธีการเคารพของผู้แต่งเครื่องแบบที่กำหนดโดย
กตหมายอันเป็นระเบียบการเคารพอยู่เป็นเฉพาะแล้ว หรือการเคารพเกี่ยวกับศาสนา หรือระหว่าง
บุคคลภายในครอบครัว”²¹⁷ อย่างไรก็ดี แม้ประกาศนี้จะตัดทอนอิริยาบถกราบ ไหว้ หมอบ คลาน
ออกไปจากแบบแผนความเคารพของคนไทย ทว่ายังมีการรักษาไว้ซึ่งความสัมพันธ์แบบผู้ใหญ่ผู้น้อย ที่
ผู้น้อยควรหรือต้องทำความเคารพผู้ใหญ่ก่อนเสมอ

จะเห็นได้ว่า แบบแผนมารยาทในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ส่วนใหญ่เป็นเรื่องของ
มารยาทในชีวิตประจำวันและมารยาทในการทำงาน ในด้านของการทำความเคารพระหว่างบุคคลมี
การประกาศให้ใช้การยืนคำนับและย่อเข่าแทนอิริยาบถเดิม อย่างไรก็ดีแม้แบบแผนมารยาทจะ
มีความสำคัญกับความเสมอภาคมากขึ้น แต่ก็ยังคงรักษาความสัมพันธ์แบบผู้ใหญ่ผู้น้อยเอาไว้

การเผยแพร่

²¹⁶ ประกาศสภาวัดธรรมแห่งชาติว่าด้วยระเบียบการเคารพของคนไทย. (2587, 9 พฤษภาคม). *ราชกิจจานุเบกษา*.
เล่ม 61 ตอนที่ 29. หน้า 495-497.

²¹⁷ เรื่องเดียวกัน. หน้า 495.

การเผยแพร่มารยาทในสมัยจอมพล ป. เป็นไปอย่างเข้มข้น มีทั้งการใช้กฎหมาย การโฆษณา การใช้หนังสือเรียน สื่อข้อมูลข่าวสาร ตลอดจนผ่านหน่วยงานทางวัฒนธรรมโดยตรง ลักษณะเด่นแรกของการดำเนินนโยบายรัฐนิยมคือ การใช้สื่อโฆษณาเท่าที่มีอยู่ทุกทางปลูกเร้าราษฎร²¹⁸ เช่น ออกใบปิดประกาศณรงค์แจวข้าว การออกรายการวิทยุ ใช้รายการสนทนานายม้น ชูชาติ และนายคง รักไทย ชักชวนให้ประชาชนปฏิบัติตามรัฐนิยม มีการตีพิมพ์เอกสารโดยกรมโฆษณาการ เช่น หนังสือประมวลวัจนธัมม์ ประมวลคำปราศรัยของจอมพลแปลก พิบูลสงคราม²¹⁹

มีการตีพิมพ์รัฐนิยมลงในหนังสือเรียนหน้าที่พลเมืองและศีลธรรมและปลูกฝังหน้าที่ในการปฏิบัติตามรัฐนิยมให้แก่เด็กนักเรียนดังเนื้อหาที่ว่า “...การที่รัฐประกาศรัฐนิยมออกมา ก็เพื่อให้พลเมืองได้มีประโยชน์ที่ดี และส่งเสริมวัฒนธรรมของชาติให้สูงยิ่งขึ้น จึงเป็นหน้าที่ของพลเมืองทุกคนที่ต้องปฏิบัติตามรัฐนิยมทุกฉบับ...เมื่อปฏิบัติได้แล้วก็ควรแนะนำชี้แจงให้ผู้อื่นเข้าใจ และปฏิบัติตามต่อ ๆ ไปด้วย”²²⁰

ในขณะที่กระทรวงมหาดไทยได้ออกคำขวัญส่งเสริมการรักษาอารยธรรมอันดีงามเพิ่มเติมทางหนังสือพิมพ์และวิทยุกระจายเสียงด้วย เช่น คำขวัญเรื่องอย่างนึ่งบนทางเท้าว่า “ทุกเรือนทุกบ้าน ควรจ้างควรวาน จัดทำเก้าอี้ แม่ไม้งามนึ่ง พอพักยงดี ไม่ไผ่ก็มี มากมายกายกอง”²²¹ และ “ตามราวสะพานขอให้งดการ นั่งนอนเสียดี อูจาดนัยน์ตา ดูน่าบัดสี เหมือนคนไม่มี หลัฐานบ้านเรือน”²²²

ที่สำคัญคือมีการตั้งองค์กรเพื่อดำเนินนโยบายสร้างชาติทางวัฒนธรรมโดยเฉพาะคือ “สภาวัฒนธรรมแห่งชาติ” ตั้งขึ้นตามพระราชบัญญัติแห่งชาติ พ.ศ.2485 เมื่อวันที่ 27 กันยายน 2485 โดยให้มีหน้าที่ปรับปรุงและส่งเสริมวัฒนธรรมแห่งชาติ ตลอดจนสั่งสอน อบรมและปลูกฝังความรักชาติแก่ประชาชน แบ่งออกเป็น 5 หน่วย คือ 1. สำนักงานวัฒนธรรมทางจิตใจ 2. สำนักงานวัฒนธรรมทางระเบียบประเพณี 3. สำนักงานวัฒนธรรมทางศิลปกรรม 4. สำนักงานวัฒนธรรมทางวรรณกรรม และ 5. สำนักงานวัฒนธรรมฝ่ายหญิง ทั้งนี้สำนักงานวัฒนธรรมทางระเบียบประเพณี มีหน้าที่ส่งเสริมและ

²¹⁸ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. หน้า 284.

²¹⁹ สุวิมล พลจันทร์, "กรมโฆษณาการกับการโฆษณาอุดมการณ์ทางการเมือง" (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531). หน้า 119-121.

²²⁰ กระทรวงธรรมการ, *แบบเรียนหน้าที่พลเมืองและศีลธรรม เรื่อง หน้าที่พลเมือง สำหรับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3* (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2484), หน้า 85.

²²¹ สุภาพบุรุษ 25 เมษายน 2487 อ้างถึงใน แฉมสุข นุ่มนนท์, *ประวัติศาสตร์ไทย* (ม.ป.ท.2520), หน้า 166.

²²² สุภาพบุรุษ 26 เมษายน 2487 อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน. หน้า 166.

รักษาไว้ซึ่งวัฒนธรรมทรงระเบียบประเพณีของชาติครอบคลุมเรื่องความประพฤติและจรรยาบรรณด้วย²²³

แม้จะมีความพยายามอย่างสูงการเผยแพร่วัฒนธรรมใหม่ แต่หลังจากจอมพล ป. พิบูลสงครามพ้นจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในวันที่ 24 กรกฎาคม 2487 รัฐบาลใหม่ก็ดำเนินการยกเลิกนโยบายสร้างชาติจนหมดสิ้น²²⁴

4.4 สรุปสมัยรุ่งเรือง “นิสัยของชาติ”

รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามให้ความสำคัญกับมารยาทของผู้คนเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากเชื่อว่าบ้านเมืองจะเจริญขึ้นได้ผู้คนต้องเจริญควบคู่กันไปด้วย และมารยาทเป็นดัชนีที่สำคัญอย่างหนึ่งในการชี้วัดความเจริญของผู้คน รัฐจึงสร้างมารยาทขึ้นใหม่ในกรอบของรัฐนิยม คำชักชวน และกฎหมาย เช่น ประกาศเรื่อง “การแต่งกายและมารยาทเกี่ยวกับวิธีการดำเนินงานอาชีพ” และ “พระราชกฤษฎีกา กำหนดวัชณธัมแห่งชาติ พุทธศักราช 2485” ประกาศเรื่อง “การแต่งกายและมารยาทเกี่ยวกับวิธีการดำเนินงานอาชีพ” โดยบุคคลที่มีบทบาทสำคัญในการสร้างมารยาทในยุคนี้เท่าที่เห็นได้คือ จอมพล ป. พิบูลสงคราม และหลวงวิจิตรวาทการ

สืบเนื่องจากการให้ความสำคัญกับความเสมอภาค มติมหาชนและการรักษาประโยชน์สาธารณะ ผนวกกับความมุ่งมั่นในการบำรุงการงานอาชีพของรัฐบาล เนื้อหาสาระของมารยาทที่สร้างขึ้นในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม จึงมีลักษณะของความเสมอภาค เน้นผลประโยชน์สาธารณะ และเน้นมารยาทในการดำเนินงานอาชีพ ที่สำคัญคือ รัฐบาลพยายามนำหลักความเสมอภาคมาแทนที่หลักการแบ่งคนออกเป็นชั้น โดยการยกเลิกวัฒนธรรมเฉพาะของกลุ่มชนชั้นนำเดิม เช่น การลดการใช้คำราชาศัพท์และการยกเลิกยศถาบรรดาศักดิ์

ในด้านของการสร้างความหมาย นอกจากมารยาทจะได้รับการยกย่องเป็นดัชนีชี้วัดความเจริญของชาติแล้ว มารยาทยังถูกสร้างความหมายใหม่คือ เป็นวิถีปฏิบัติในการใช้มติมหาชนในการกำกับดูแลสาธารณะร่วมกัน

ทั้งนี้ รัฐบาลพยายามอย่างยิ่งในเผยแพร่วัฒนธรรมใหม่ โดยการสื่อทุกชนิด มีการเผยแพร่ผ่านนักเรียน ข้าราชการ กระทบการตั้งองค์กรทางวัฒนธรรมและการออกกฎหมายบังคับ

ที่สำคัญคือ การดำเนินนโยบายสร้างชาติทางวัฒนธรรมของจอมพล ป. เผยให้เห็นกระบวนการช่วงชิงอำนาจทางวัฒนธรรมจากกลุ่มชนชั้นนำเดิม โดยการสร้างวัฒนธรรมชุดใหม่ขึ้นมา

²²³ กรมศิลปากร, *บันทึกผลงานของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ระหว่าง พ.ศ. 2491-2499* (พระนคร: ศิวพร, 2500), หน้า 197-199.

²²⁴ แกมสุข นุ่มนนท์, *เมืองไทยสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง*. หน้า 104-105.

แทนที่วัฒนธรรมเดิมพร้อมไปกับการปลูกฝังอุดมการณ์ใหม่ที่เป็นปฏิปักษ์กับอุดมการณ์เดิม ใน
กระบวนการนี้ “มารยาท” ชุดใหม่ถูกใช้ในการเผยแพร่อุดมการณ์รัฐผ่านการกำกับวิถีปฏิบัติใน
ชีวิตประจำวันของผู้คนด้วย



บทที่ 5 มารยาทคือเอกลักษณ์ไทย

...ประเพณีไทยยังนิยมถือความลดหลั่นกันในทางชาติวุฒิ วัยวุฒิ และคุณวุฒิ ซึ่งแสดงว่าเป็นชาติที่มีความอ่อนน้อมเป็นคุณสมบัติ การแสดงกิริยามารยาทที่ดี การพูดจาที่ดี ย่อมมีลดหลั่นสูงต่ำแตกต่างกันตามวุฒิของแต่ละบุคคล...²²⁵

ปีย์ มาลากุล (พ.ศ. 2515)

แม้จอมพล ป. พิบูลสงคราม จะสามารถกลับมาเป็นนายกรัฐมนตรีได้อีกครั้งในช่วง พ.ศ. 2491 – พ.ศ. 2500 แต่ก็ไม่ได้มีอำนาจเด็ดขาดดังเดิม ในขณะเดียวกันกลุ่มชนชั้นนำเดิมกลับค่อย ๆ สถาปนาอำนาจนำให้พระมหากษัตริย์กลับขึ้นมาเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมอีกครั้ง กระทั่งจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ทำรัฐประหารในปี พ.ศ. 2500 และมีนโยบายฟื้นฟูพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ ประเพณีวัฒนธรรมของราชสำนักจึงได้รับการรื้อฟื้นขึ้นมาปฏิบัติอีกครั้ง ที่สำคัญคือมีการนำมารยาทราชสำนักมาสร้างใหม่เป็น “มารยาทไทย” ก่อนจะได้รับการยกย่องให้เป็นเอกลักษณ์ของชาติ และเผยแพร่ต่อเนื่องมาถึงปัจจุบัน

เนื้อหาในบทนี้จะเริ่มจากการอธิบายการฟื้นฟูพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ อันเป็นพื้นฐานให้มีการนำมารยาทในราชสำนักมาสร้างเป็น มารยาทไทยในฐานะมรดกทางวัฒนธรรม ประเพณี ซึ่งได้รับยกย่องเป็นมารยาทไทยในฐานะเอกลักษณ์ของชาติ

5.1 การฟื้นฟูพระราชอำนาจกษัตริย์

การฟื้นฟูพระราชอำนาจของกษัตริย์เริ่มการสร้างพระมหากษัตริย์ให้เป็นสัญลักษณ์แห่งชาติ โดยการสนับสนุนพระราชกรณียกิจทั้งการเสด็จประพาส การรับแขกบ้านแขกเมือง ตลอดจนการรื้อฟื้นงานพระราชพิธีต่างๆ การที่พระมหากษัตริย์ทวีบทบาทในพื้นที่สาธารณะและเปิดโอกาสให้ผู้คนเข้าเฝ้ามากขึ้น กระตุ้นให้มีการนำมารยาทราชสำนักมาเผยแพร่เพื่อให้ผู้ที่เข้าเฝ้าสามารถปฏิบัติตนได้ถูกต้อง ในขณะเดียวกันกลุ่มปัญญาชนกษัตริย์นิยมก็ใช้โอกาสนี้ในการรื้อฟื้นประเพณีราชสำนักโดยใช้มารยาทเป็นเครื่องมืออย่างหนึ่ง

²²⁵ ปีย์ มาลากุล, "ประเพณีไทย," ใน *ระเบียบสำนักพระราชวัง ที่เกี่ยวกับข้าราชการและประชาชน* พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงอิงบุญ กมลนาคนิ (พระนคร: สหมิตรการพิมพ์, 2515). หน้า 41.

แม้จะมีการปฏิวัติเพื่อสถาปนาระบอบประชาธิปไตยในสยามไทยตั้งแต่ปี พ.ศ. 2475 ทว่าการสถาปนาระบอบใหม่ในช่วง พ.ศ.2475- พ.ศ. 2500 มีความไม่มั่นคงสูงเนื่องจากต้องเผชิญกับความผันผวนของเศรษฐกิจการเมืองโลกและการต่อต้านจากฝ่ายกษัตริย์นิยมในทุกวิถีทาง แม้ฝ่ายต่อต้านจะล้มเหลวในช่วงแรก แต่การรัฐประหาร พ.ศ. 2490 ทำให้ฝ่ายกษัตริย์นิยมเข้ามามีบทบาททางการเมืองอีกครั้ง²²⁶ ในช่วงนี้มีการรื้อฟื้นบทบาทในการเป็นผู้นำด้านวัฒนธรรมประเพณีของพระมหากษัตริย์อย่างต่อเนื่อง โดยสหรัฐอเมริกาเข้ามามีบทบาทสูงมากในการสร้างพระมหากษัตริย์ให้เป็นสัญลักษณ์แห่งชาติเพื่อสกัดกั้นการขยายตัวของลัทธิคอมมิวนิสต์

บทบาทของอเมริกากับการสร้างสถาบันกษัตริย์ให้เป็นสัญลักษณ์แห่งชาติ

หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 สงบลงในปี พ.ศ. 2488 สหรัฐอเมริกาได้ก้าวขึ้นมาเป็นบทบาทสำคัญในการเมืองระหว่างประเทศ ในปีเดียวกันนั้นสถานทูตสหรัฐฯ ในไทยก็เปิดขึ้นอีกครั้งหนึ่ง หลังจากนั้นสหรัฐฯ เริ่มช่วยเหลือไทยเพื่อหวังผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจการเมืองในระยะยาว ในขณะที่เดียวกันนั้นคอมมิวนิสต์ก็เริ่มขยายตัว สหรัฐฯ ซึ่งมีความกังวลต่อการขยายตัวของคอมมิวนิสต์ได้เริ่มปฏิบัติการต่อต้านคอมมิวนิสต์โดยการส่งกรมจิตวิทยา โฆษณาชวนเชื่อผ่านสื่อต่าง ๆ ในประเทศไทยนั้นเริ่มมีการเคลื่อนไหวอย่างเงียบ ๆ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2491 และจริงจังขึ้นในปี พ.ศ. 2493 - พ.ศ. 2494 กระทั่งถึงปี พ.ศ. 2496 เมื่อสงครามเกาหลียุติโดยไม่มีฝ่ายใดชนะในขณะเดียวกันกองทัพเวียดมินห์ก็เข้าประชิดชายแดนไทยและอาจจะมีชัยชนะเหนือฝรั่งเศสในขณะนั้น สหรัฐฯ จึงเริ่มต้นแผนปฏิบัติการลับและสงครามจิตวิทยาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างจริงจัง²²⁷ สำหรับประเทศไทยมีการอนุมัติแผนยุทธศาสตร์สงครามจิตวิทยาในประเทศไทย (U.S. Psychological Strategy based on Thailand) ซึ่งมีชื่อเรียกว่า PSB D-23²²⁸

ในการนำแผนสงครามจิตวิทยาไปใช้นั้น คณะทำงานได้วางแผนไว้อย่างกว้าง ๆ ว่า ให้ใช้ผู้นำที่มีฐานะเป็นศูนย์กลางของความเชื่อทางสังคมหรือศาสนาในประเทศเป้าหมายมาสร้างให้เป็น

²²⁶ วัลลภ ใจจริง, *ขอฝันใฝ่ในฝันอันเหลือเชื่อ: ความเคลื่อนไหวของกระบวนการปฏิรูปกษัตริย์สยาม (พ.ศ. 2475-2500)* (นนทบุรี: ฟ้าเดียวกัน, 2556), หน้า 41-42, 62.

²²⁷ เรื่องเดียวกัน. หน้า 296, 304-308, 313-314, 321.

²²⁸ Memorandum of Discussion at the 161st Meeting of the national Security Council, Washington, 9 September 1953, in *Foreign Relations of the United States, 1952-1954*, vol. 12, pp. 684-86 : The Dwight D. Eisenhower Library, White House Office, Office of the Special Assistant for National Security Affairs: Record, 1952-1961 NSC. Series, Briefing Notes Subseries box 16 file: Southeast Asia (1953-1961), "U.S. Psychological Strategy based on Thailand," 8 September 1953. อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน. หน้า 314.

“สัญลักษณ์” เผยแพร่ผ่านวัตถุทางอุดมการณ์ เช่น สิ่งพิมพ์ หนังสือ และภาพยนตร์²²⁹ วิลเลียม เจ. โดโนแวน (William J. Donovan) ผู้ดำเนินนโยบายดังกล่าวในประเทศไทยเสนอต่อประธานาธิบดีสหรัฐอเมริกา ให้ใช้ประเด็นการคุกคามกษัตริย์เป็นหัวใจในการทำสงครามจิตวิทยาต่อต้านคอมมิวนิสต์ในไทย²³⁰ และให้ใช้สื่อต่าง ๆ ทำให้คนไทยเห็นภาพว่าคอมมิวนิสต์คุกคามสถาบันกษัตริย์ จารีตประเพณี และเอกราชของไทย²³¹

การสนับสนุนให้พระมหากษัตริย์เป็น “สัญลักษณ์” แห่งชาตินั้นเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้กลุ่มกษัตริย์นิยมกลับมามีโอกาสทางการเมืองอีกครั้ง²³² โดยมีแผนสร้างกระแสความนิยมในตัวพระมหากษัตริย์ด้วยการเสนอโครงการให้พระองค์เสด็จเยี่ยมประชาชนในชนบทตั้งแต่ปี พ.ศ. 2497²³³ หลังจากเริ่มเสด็จเยี่ยมประชาชนในเขตชนบทตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2498 พระมหากษัตริย์ก็เริ่มกลายเป็น “สัญลักษณ์” ของความเป็นชาติ และเป็นแกนกลางของจารีตประเพณีไทย²³⁴ ในขณะที่พระมหากษัตริย์กำลังทวีบทบาทด้านวัฒนธรรมอยู่นั้น จอมพล ป.พิบูลสงคราม ขณะเป็นนายกรัฐมนตรีสมัยที่ 2 (พ.ศ. 2491- พ.ศ. 2500) ก็พยายามฟื้นอำนาจทางวัฒนธรรมของตนเองเพื่อสร้างความชอบธรรมในการเป็นผู้นำด้วย

การช่วงชิงอำนาจทางวัฒนธรรมของ จอมพล ป. พิบูลสงคราม

ในทศวรรษ 2490 ในสถานการณ์ที่กลุ่มกษัตริย์นิยม ทหาร และตำรวจ กำลังช่วงชิงอำนาจทางการเมืองกันอยู่นั้น จอมพล ป. ก็พยายามสร้างความชอบธรรมให้กับตำแหน่งผู้นำของตนเองด้วยการช่วงชิงอำนาจทางวัฒนธรรม จอมพล ป. ยกฐานะของสภาวัฒนธรรมขึ้นเป็นกระทรวงวัฒนธรรม

²²⁹ Kenneth A. Osgood, “A Total Cold War: U.S. Propaganda in the ‘Free World,’ 1953-1960” (Ph.D. Dissertation, University of California, Santa Barbara, 2001), pp. 289-307 ; พอล เอ็ม. เอ. โกลด์บาร์เกอร์, *สงครามจิตวิทยา*, แปลโดย ประเวศ ศรีพิพัฒน์ (พระนคร: โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2507) หน้า 301-15. อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน. หน้า 315.

²³⁰ The Under Secretary of State (Smith) to the Ambassador in Thailand (Donovan), 25 January 1954, in *Foreign Relations of the United States, 1952-1954*, vol. 12, pp.704-5. อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน. หน้า 315.

²³¹ The Charge in Thailand (Parsons) to the Department of State, 8 December 1953, in *Foreign Relations of the United States, 1952-1954*, vol. 12, pp. 699-700. อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน. หน้า 315.

²³² เรื่องเดียวกัน. หน้า 329.

²³³ NARA, RG 59 Central Decimal File 1950-1954 Box 4187, Memorandum of Conversation: Kukrit Pramote, George M. Widney, 29 April 1954 อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน. หน้า 330.

²³⁴ เรื่องเดียวกัน. หน้า 332.

ในปี พ.ศ. 2495 และขึ้นเป็นรัฐมนตรีคนแรก มีการดำเนินนโยบายทางวัฒนธรรมโดยการส่งเจ้าหน้าที่ไปตามโรงเรียนต่าง ๆ จัดรายการวิทยุ แจกเอกสาร และจัดหน่วยวัฒนธรรมเคลื่อนที่ มีการปลูกฝังหน้าที่พลเมืองดีโดยการให้ยึดถือปฏิบัติตามหลักการของการเคารพผู้อาวุโส

นอกจากนี้ยังมีการฟื้นฟูดนตรีไทยและศิลปะในรูปแบบต่าง ๆ จอมพล ป. พยายามสร้างภาพลักษณ์ของตนเองให้เป็นเสมือน “บิดา” ของประชาชนผ่านละคร ที่สำคัญคือ จอมพล ป. พยายามสถาปนาความเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมผ่านการแสดงตนเป็นผู้นำในการอุปถัมภ์พุทธศาสนา โดยการปฏิสังขรณ์อนุสาวรีย์ วัดวาอาราม และสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนาต่าง ๆ ทักษ์ เฉลิมเตียรณ เห็นว่า จอมพล ป. ดูเหมือนจะแข่งขันกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วยการสร้างที่มาแห่งความชอบธรรมอย่างอื่นขึ้นมาแทน เช่น ลัทธิพ่อขุนรามคำแหง การอุปถัมภ์ศิลปะและศาสนา²³⁵

แม้จะมีความพยายามช่วงชิงอำนาจทางการเมืองหลายทาง แต่ท่ามกลางความขัดแย้งทางการเมืองจอมพล ป. พิบูลสงคราม ก็ตกอยู่ในสถานะลำบาก กระทั่งจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำการรัฐประหารในปี พ.ศ. 2500 บทบาททางการเมืองของจอมพล ป. ก็สิ้นสุดลง ในขณะที่กลุ่มกษัตริย์นิยมกลับมามีบทบาททางการเมืองอีกครั้ง²³⁶

รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์กับการฟื้นฟูอำนาจพระมหากษัตริย์

การขึ้นสู่อำนาจของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ไม่ใช่การเปลี่ยนหัวหน้ารัฐบาลเท่านั้น ทว่าเป็นการทำลายสถาบันการเมืองที่เป็นมรดกตกทอดจาก 24 มิถุนายน ที่อำนาจอธิปไตยเป็นของปวงชน เพื่อเปลี่ยนไปเป็นระบอบการเมืองที่อำนาจสูงสุดอยู่ที่ผู้นำกองทัพด้วย²³⁷ จอมพลสฤษดิ์ปกครองบ้านเมืองด้วยอำนาจเผด็จการรวมศูนย์เบ็ดเสร็จเด็ดขาด ปฏิเสธการดำรงอยู่ของสถาบันการเมืองในระบอบประชาธิปไตยทั้งหลาย ประกาศยกเลิกรัฐธรรมนูญ ยุบเลิกรัฐสภาและพรรคการเมืองทั้งหมด และเรียกการปกครองของตนว่า “ประชาธิปไตยแบบไทย” หรือที่ทักษ์ เฉลิมเตียรณ เรียกว่าระบบ “พ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ”²³⁸

²³⁵ ทักษ์ เฉลิมเตียรณ, *การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ* (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2559), หน้า 116-119.

²³⁶ ธีรพล ใจจริง. หน้า 51-53.

²³⁷ Kasian Tejapira. “The Emergence of NGO Movement in Thailand and The Sarit Regime,” in *The NGO WAY: Perspectives and Experiences from Thailand*, ed. Shinichi Shigetomi, Kasian Tejapira and Apichart Thongyou. (Chiba: Institute of Developing Economics, Japan External Trade Organization, 2004), pp 22-23. อ้างถึงใน *ประจักษ์ ก้องกีรติ, การเมืองวัฒนธรรมไทย ว่าด้วยความทรงจำ / วาทกรรม / อำนาจ*. หน้า 10.

²³⁸ เรื่องเดียวกัน. หน้า 80.

นอกจากนี้การสถาปนาอำนาจของจอมพลสฤษดิ์ ยังมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับการฟื้นฟูอำนาจพระมหากษัตริย์อย่างมาก ในเรื่องนี้ ทักษ์ เฉลิมเตียรณ อธิบายไว้ว่าเนื่องจากคณะรัฐประหารของจอมพลสฤษดิ์ ธารินทร์ ขาดความชอบธรรมในการทำรัฐประหาร จึงต้องพึ่งพระบรมโพธิสมภารเพื่อสร้างแรงบันดาลใจและความชอบธรรมทางการเมือง รัฐบาลสฤษดิ์จึงพยายามอย่างจริงจังในการสนับสนุนให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้แสดงพระองค์ทั้งในและต่างประเทศ เพราะเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระบารมีมากขึ้น รัฐบาลก็จะได้รับความนิยมมากขึ้นด้วย²³⁹

รัฐบาลเปลี่ยนวันชาติจากวันที่ 24 มิถุนายน มาเป็นวันเฉลิมพระชนมพรรษาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จัดให้มีสวนสนามของหน่วยทหารรักษาพระองค์ในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา มีการรื้อฟื้นและส่งเสริมพระราชประเพณีต่าง ๆ เช่น พระราชพิธีฉัตรมงคล พระราชพิธีพืชมงคลและจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ พระราชพิธีทอดผ้าพระกฐินทางสถลมารคและชลมารค พระราชพิธีเสด็จพระดำเนินเลียบบพระนคร โดยขบวนพยุหยาตราทางสถลมารค และพระราชพิธีพระราชกุศลนักขัตฤกษ์ต่าง ๆ เช่น ปีใหม่ สงกรานต์ วิสาขบูชา เข้าพรรษา ฯลฯ²⁴⁰

นอกจากนี้ตั้งแต่ พ.ศ. 2501 รัฐบาลยังสนับสนุนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จออกต้อนรับคณะทูตานุทูตและให้เอกชนเข้าเฝ้ามากขึ้น รวมถึงให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกราชการต่างประเทศอย่างต่อเนื่อง โดยตั้งแต่ปี พ.ศ. 2503 - พ.ศ. 2506 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จราชการยังต่างประเทศถึง 23 ประเทศ ต่อมาเริ่มมีบทบาทร่วมกับนักศึกษาและเสด็จเยี่ยมเยียนราษฎรในประเทศบ่อยครั้งขึ้น²⁴¹

การฟื้นฟูพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์เป็นพื้นฐานให้มีการนำมารยาทในราชสำนักมาสร้างเป็นมารยาทไทย โดยมีพัฒนาการสองระยะ ระยะแรกคือ การนำมารยาทในราชสำนักมาสร้างเป็นมารยาทไทยในฐานะมรดกทางวัฒนธรรมประเพณี และระยะที่สอง คือการสร้างมารยาทไทยในฐานะเอกลักษณ์ของชาติ ดังนี้

5.2 มารยาทไทยในฐานะมรดกทางวัฒนธรรมประเพณี

ฟื้นอำนาจกษัตริย์ทำให้กลุ่มชนชั้นนำกษัตริย์นิยมกลับมามีบทบาททางการเมืองวัฒนธรรมอีกครั้ง ภายใต้คตินี้ว่าพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำในทางวัฒนธรรมประเพณี กลุ่มชนชั้นนำเดิมจึงร่วมกันรื้อฟื้นประเพณีของราชสำนักและสร้างประเพณีอย่างใหม่ขึ้นมาจำนวนมาก รวมไปถึงการสร้าง

²³⁹ ทักษ์ เฉลิมเตียรณ. หน้า 354-355.

²⁴⁰ กองทัพบก, *ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ ฯพณฯ จอมพล สฤษดิ์ ธารินทร์* (กรุงเทพมหานคร: ธนะการพิมพ์, 2507), หน้า 215-217.

²⁴¹ ทักษ์ เฉลิมเตียรณ. หน้า 355-373.

มารยาทชุดใหม่ โดยนำมารยาทราชสำนักมาเป็นแบบแผน และสร้างความหมายใหม่ให้เป็นมรดกทางวัฒนธรรมประเพณีไทย

ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มีการรวมศูนย์อำนาจอยู่ที่กษัตริย์ แวดล้อมด้วยกลุ่มราชวงศ์และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ โดยการยึดถือชาติกำเนิดและความจงรักภักดีเป็นเครื่องค้ำจุนระบบการเมือง และเป็นวิธีที่ใช้ในการตรวจสอบและเลื่อนฐานะของบุคคล ในระบบนี้ คนชั้นสูงได้เรียนรู้สะสมความคิดทางการเมืองเป็นแบบเฉพาะตนขึ้นมา เป็นชุดความคิดที่เห็นว่าสังคมไทยมีประวัติศาสตร์และอารยธรรมที่ยาวนาน การเปลี่ยนแปลงใด ๆ ในประเทศนี้เกิดขึ้นเพราะพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้นำในการเปลี่ยนแปลง การคิดการทำการเปลี่ยนแปลงใด ๆ จะอยู่ในขอบเขตของการถวายคำกราบบังคมทูล การปฏิวัติของคณะราษฎรจึงเป็นการกระทำที่ผิดกติกาของคนชั้นสูงกับผู้สืบทอดความคิดของคนชั้นสูงจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กระทั่งบางท่านเห็นว่าเป็น “ยุคมืด” ของไทย²⁴²

เมื่อชนชั้นนำสมบูรณาญาสิทธิราชย์กลับมามีอำนาจอีกครั้ง จึงร่วมกันรื้อฟื้นบทบาทของพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้นำขึ้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้นำทางวัฒนธรรมประเพณี ในกระบวนการนี้ได้มีการสร้างมารยาทไทยชุดใหม่ขึ้นมาด้วย เริ่มจากการนำ **หนังสือสมบัติของผู้ดี** มาเผยแพร่อีกครั้งในปี พ.ศ. 2492 โดยกระทรวงศึกษาธิการกำหนดให้หนังสือสมบัติของผู้ดีเป็นหนังสือสอนจริยธรรมในชั้นประถมศึกษาปีที่ 3-4 และมัธยมศึกษาปีที่ 1-3 และมอบหมายให้หม่อมหลวงปอง มาลากุล จัดทำคำอธิบายเพิ่มเติมเพื่อให้นักเรียนอ่านเข้าใจง่ายขึ้น²⁴³ ในช่วงทศวรรษ 2500 หนังสือสมบัติของผู้ดีกลายเป็นต้นแบบของหนังสือมารยาทอีก 2 เล่มคือ **อารยจริยา** ของหม่อมหลวงปอง มาลากุล ตีพิมพ์ปี พ.ศ. 2502 และ**มารยาทเล่มน้อย** โดย **คุณหญิงดุขฎิ** มาลากุล ตีพิมพ์ปี พ.ศ. 2503

ที่สำคัญคือ ในทศวรรษเดียวกันมีการสร้างหนังสือเกี่ยวกับมารยาทออกมาจำนวนมาก โดยการใช้มารยาทราชสำนักเป็นต้นแบบ เช่น **กิริยามารยาทและการใช้ถ้อยคำในราชสำนัก** โดย **หม่อมทวีวงศ์ถวัลย์ศักดิ์** **ระเบียบสำนักพระราชวังที่เกี่ยวข้องกับข้าราชการและประชาชน** และ **ประเพณีไทย** โดย **ปีย์ มาลากุล** รวมถึงมีการจัด **สัมมนามารยาท อริยาบถอันเป็นมารยาทไทย** เพื่อเผยแพร่มารยาทแบบไทย โดยการนำของคุณหญิงดุขฎิ มาลากุล ด้วย ตามรายละเอียดดังนี้

²⁴² นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. หน้า 264-271.

²⁴³ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี, **หนังสือสมบัติของผู้ดี** (กรุงเทพมหานคร: กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, 2541), หน้า คำนำ(2).

อารยจริยา

หม่อมหลวงปอง มาลากุล แต่งหนังสือ “อารยจริยา” ขึ้นโดยใช้เค้าโครงเรื่องจากหนังสือ “สมบัติของผู้ดี” มีการแบ่งเนื้อหาของหนังสือแบ่งเป็น 10 ภาค และมีหัวข้อหลักเหมือนกับสมบัติของผู้ดี แต่เปลี่ยนคำว่า “ผู้ดี” เป็นคำว่า “อารยชน” แทน²⁴⁴ โดยก่อนหน้าที่จะตีพิมพ์เป็นหนังสือได้เผยแพร่ผ่านวิทยุกระจายเสียงมาก่อน ครั้งละ 1 ภาครวม 10 ครั้ง²⁴⁵

เนื้อหาในอารยจริยา มีส่วนที่เพิ่มเติมจากสมบัติของผู้ดีที่น่าสนใจ 3 ส่วนคือ เพิ่มข้อควรปฏิบัติกับผู้หญิงมากขึ้น มีการเน้นเรื่องฐานะของบุคคล และเพิ่มเรื่องการสงเคราะห์ผู้ยากไร้ ดังนี้

ในส่วนของข้อปฏิบัติเกี่ยวกับผู้หญิง ในหนังสือสมบัติของผู้ดีมีการกล่าวถึงอยู่แล้วในบางลักษณะ เช่น การให้ที่นั่งอันสมควรแก่ผู้หญิง และผู้ชายย่อมเคารพผู้หญิงก่อน การเปลี่ยนแปลงในอารยจริยา เป็นการเพิ่มข้อปฏิบัติให้มากขึ้น เช่น

สมบัติของผู้ดี : ย่อมนั่งด้วยกิริยาสุภาพเฉพาะหน้าผู้มีบรรดาศักดิ์

อารยจริยา : พึงใช้กิริยาอันสุภาพ เช่น นั่งเรียบร้อยต่อหน้าผู้ใหญ่และผู้หญิง ไม่หันหลังให้และไม่ขึ้นหน้าผู้ใหญ่

สมบัติของผู้ดี : ย่อมไม่ทักหรือคาบบุหรี่ คาบกล้อง และสูบควันไปรมผู้อื่น

อารยจริยา : ไม่คาบบุหรี่ คาบกล้อง และสูบควันไปรมผู้อื่น หากจะสูบบุหรี่ก็ใส่ผู้หญิงควรขออนุญาตก่อน

สมบัติของผู้ดี : ย่อมไม่พูดจาล้อเลียนหลอกลวงผู้ใหญ่

อารยจริยา : ไม่พูดจาล้อเลียนหรือลวงเกินผู้ใหญ่และผู้หญิง²⁴⁶

CHULALONGKORN UNIVERSITY

ในเรื่องฐานะของบุคคล ในหนังสือสมบัติของผู้ดีมีข้อปฏิบัติเกี่ยวกับการไม่อาจเอื้อมในสิ่งที่ต่ำที่สูง และความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่ผู้น้อย แต่ในอารยจริยาเน้นเรื่องฐานะมากขึ้น เช่น

²⁴⁴ ภาคหนึ่ง อารยชน ย่อมรักษาความเรียบร้อยทุกขณะ ภาคสอง อารยชน ย่อมไม่ทำอุจาดลามกในทุกสถาน ภาคสาม อารยชนย่อมมีสัมมาคารวะในที่อันควร ภาคสี่ อารยชน ย่อมมีกิริยาเป็นที่รักเสมอ ภาคห้า อารยชนย่อมเป็นผู้มีสง่าในที่ประชุม ภาคหก อารยชน ย่อมปฏิบัติกิจการงานดีและรักษาระเบียบอย่างเคร่งครัด ภาคเจ็ด อารยชน ย่อมเป็นผู้มีใจดีเสมอ ภาคแปด อารยชน ย่อมไม่เห็นแก่ตัวฝ่ายเดียว ภาคเก้า อารยชน ย่อมรักษาความสุจริตซื่อตรงและยุติธรรม ภาคสิบ อารยชน ย่อมไม่ประพฤติชั่วในที่ทุกสถาน

²⁴⁵ ปอง มาลากุล, "อารยจริยา," ใน *อารยจริยา ในงานฉาบปกกิจศพ นางสาวประชุมศรี โปชะภุชณะ* (พระนคร: โรงพิมพ์ภักดีประดิษฐ์, 2502). หน้า คำนำ.

²⁴⁶ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี, *แบบเรียนจรยา "สมบัติของผู้ดี"*. หน้า 197-198; ปอง มาลากุล. หน้า 6-7.

สมบัติของผู้ดี : ย่อมมีกิริยาอันพึงผายองอาจ

อารยจริยา : เมื่อเข้าสู่ที่ประชุมต้องมีกิริยาพึงผายองอาจ สมควรแก่ฐานะของตน²⁴⁷

นอกจากนี้ยังมีเนื้อหาเพิ่มเติมที่ไม่มีในหนังสือสมบัติของผู้ดีด้วยคือ อารยชนต้องรู้จักประมาณตนในการคบหาสมาคมกับบุคคลอื่นตามสมควรแก่ฐานะ และในที่ประชุมควรรู้จักพูดให้สมควรแก่ฐานะของตน²⁴⁸

ส่วนสุดท้ายคือ เรื่องการช่วยเหลือผู้อื่น ในหนังสือสมบัติของผู้ดีจะมีเนื้อหาเกี่ยวกับ การโอบอ้อมอารีแก่ผู้อื่น และช่วยคนเคราะห์ร้าย ในขณะที่อารยจริยา เพิ่มเนื้อหาเกี่ยวกับการสงเคราะห์ผู้ยากไร้ขึ้นมาหลายข้อ คือ

เห็นเพศที่อ่อนแอกว่า เช่น เด็ก ผู้หญิง และผู้ชราตกอยู่ในที่ที่ควรรับความช่วยเหลือ ก็
รีบให้ความช่วยเหลือเท่าที่จะทำได้

ใครขาดเหลือสิ่งใด ควรช่วยเหลือเจือจานตามสมควร เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ไม่หวงแหนแม้ใน
วิทยาการ

พึงสงเคราะห์หรือให้ทานบุคคลผู้ไร้ความสามารถ เช่น คนชราหรือทุพพลภาพ เป็นนิจ

พึงปฏิบัติกิจอันเป็นกุศลสาธารณะตามความสามารถ

พึงเสียสละแก่ส่วนรวม ทั้งกำลังกาย กำลังทรัพย์ และกำลังปัญญา เท่าที่จะทำได้²⁴⁹

มารยาทเล็กน้อย

ในปี พ.ศ. 2503 คุณหญิงดุขฎิ มาลากุล ได้แต่งหนังสือเรื่อง “มารยาทเล็กน้อย” ขึ้น ต่อมาในปี พ.ศ. 2504 ได้จัดประกวดมารยาทไทยขึ้นและเป็นบุคคลแรก ๆ ที่นำมารยาทในราชสำนักมาใช้เป็นมารยาทไทยในสมัยดังกล่าว คุณหญิงดุขฎิ มาลากุล จึงเป็นผู้มีบทบาทสูงในการรื้อสร้างมารยาทไทย ดังนั้น ก่อนที่จะอธิบายไปถึงบทบาทด้านมารยาท การศึกษาชีวประวัติของคุณหญิงดุขฎิ จะช่วยให้เข้าใจฐานคิดในการสร้างมารยาทไทยในช่วงนี้มากขึ้น

คุณหญิงดุขฎิ มาลากุล หรือภายหลังคือท่านผู้หญิงดุขฎิมาลา มาลากุล ณ อยุธยา ชื่อเดิมคือดุขฎิมาลา ไกรฤกษ์ เป็นบุตรธิดาของเจ้าพระยาจักรปาณิศรศีลวิสุทธิ์ และท่านผู้หญิงกลีบ มหิธร สำเร็จชั้นมัธยมศึกษาตอนปลายจากโรงเรียนราชินี และได้ศึกษาจบประเพณีไทยกับคุณท้าวณารวีรคณา

²⁴⁷ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี, "แบบเรียนจรรยา "สมบัติของผู้ดี". หน้า 201; ปอง มาลากุล. หน้า 11.

²⁴⁸ ปอง มาลากุล. หน้า 10-12.

²⁴⁹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 15.

รักษ์ (แจ่ม ไกรฤกษ์) ผู้เป็นป้า ซึ่งถวายตัวเป็นเจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และอยู่ในราชสำนักสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

ในสมัยรัชกาลที่ 7 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้คุณหญิงดุขฎิ เป็นนางพระกำนัลในสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี เพื่อตามเสด็จฯ ไปในงานพิธีต่าง ๆ ทั้งในและต่างประเทศ ต่อมาได้สมรสกับหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล บุตรของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ต่อมาเมื่อหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล มีบทบาทสำคัญในวงการศึกษา คุณหญิงดุขฎิ ได้เริ่มเข้ามามีบทบาทในวงการดังกล่าวด้วยเช่นกัน โดยได้มีโอกาสเดินทางพร้อมกับสามีเพื่อไปประชุมองค์การสหประชาชาติ และศึกษาดูงานการศึกษาแผนใหม่ ณ ประเทศอังกฤษและสหรัฐอเมริกา และติดตามสามีไปต่างประเทศอีกหลายครั้ง

ประสบการณ์ความรู้ที่ได้รับทำให้คุณหญิงดุขฎิ มีทัศนคติในการทำงานด้านการศึกษาและสืบทอดวัฒนธรรมไทย ที่สำคัญคือบทบาทประพันธ์เกี่ยวกับมารยาท วัฒนธรรม ประเพณี เช่น มารยาทไทย มารยาทอันเป็นวัฒนธรรมทางประเพณีไทย และมารยาทเล่มน้อย ตลอดจนริเริ่มจัดประกวดมารยาทของนักเรียน นักศึกษา ต่อมาได้รับแต่งตั้งจากรัฐบาลให้เป็นผู้แทนสภาวัฒนธรรมแห่งชาติไปประชุมยูเนสโก และได้รับแต่งตั้งให้เป็นประธานกรรมการฝ่ายวัฒนธรรมของคณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ²⁵⁰

คุณหญิงดุขฎิ มาลากุล เป็นหนึ่งในชนชั้นนำสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่เห็นว่าการปฏิวัติ 2475 เป็นที่มาของยุคมืด และเป็นสาเหตุของความเสื่อมโทรมด้านประเพณีวัฒนธรรมไทย ดังสะท้อนให้เห็นในคำนำของหนังสือมารยาทเล่มน้อยที่ว่า²⁵¹

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

...ข้าพเจ้ามีความรู้สึกอยู่บ่อย ๆ ว่า บ้านเมืองของเราในระยะเวลา 28 ปีหลังที่ล่วงมานี้ มีความเจริญทางวัตถุเป็นอันมาก แต่ทางจิตใจรู้สึกว่าจะได้รับความทำนุบำรุงให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นอีก การที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะกล่าวโดยทั่วไปแล้ว เรายังมีความเข้าใจในคำว่าเสรีภาพไม่ถ่องแท้ นักประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งอาจเป็นเพราะสิ่งแวดล้อมของเราเปลี่ยนแปลงไป เป็นต้นว่ามีการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง และมีสงครามโลกเกิดขึ้น ภายหลังสงคราม ไทยมีการติดต่อกับชาวตะวันตก และเลียนแบบตะวันตกมากขึ้น บุคคลชั้นเก่าที่รู้ขนบธรรมเนียมนิยมก็สูญหายไปมาก บุคคลชั้นใหม่ที่เติบโตขึ้นในระหว่าง 28 ปีหลัง ก็ได้รับความกระทบกระเทือนจากความเหวี่ยงตัวของสังคมโดยทั่วไปจนแทบจะตั้งตัวไม่ติด

²⁵⁰ สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, *สตรีสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย* (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2547), หน้า 324-329.

²⁵¹ Patrick Jory, pp. 369-370.

ข้าพเจ้ารู้สึกซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นเกล้าฯ เมื่อได้มีโอกาสระดับกระแสพระราชดำริเกี่ยวกับการอบรมเด็กเป็นในความว่า การที่จะอบรมเด็กนั้นควรอบรมให้รู้จักอยู่ในระเบียบเสียตั้งแต่เล็ก ๆ อยู่และค่อย ๆ ปล่อยทีละน้อย ๆ เมื่อเติบโตขึ้น เพราะถ้าปล่อยปลະละเลยให้เด็กทำตามชอบใจเสียตั้งแต่ยังเล็ก ๆ อยู่และจะเริ่มอบรมให้รู้ระเบียบต่อเมื่อโตแล้ว ย่อมไม่สำเร็จ ผลก็คือ เราจะมีพลเมืองที่ไม่รู้หน้าที่และไม่มีระเบียบวินัย...

ข้าพเจ้ามีความเชื่อมั่นและมีความหวังว่า ความเหวี่ยงตัวของสังคมโดยทั่วไป ซึ่งได้เหวี่ยงออกไปจนสุดตัวแล้วนั้น ถึงระยะเวลาที่จะเหวี่ยงกลับมาแล้ว...²⁵²

Patrick Jory ตั้งข้อสังเกตว่าผู้เขียนมรณาทเล่มน้อยมีการกล่าวถึงเวลา “28 ปี” ที่ล่วงเลยไป คือหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 เป็นต้นมา ในทำนองที่ว่าปัญหาด้านระเบียบสังคม และความประพฤติของเยาวชนเป็นผลมาจากการที่รัฐบาลประชาธิปไตยไม่เข้าใจเสรีภาพอย่างถ่องแท้ อันเป็นความรู้สึกทั่วไปของชนชั้นนำเก่าสมัยนั้น²⁵³

อนึ่ง แม้ผู้เขียนมรณาทเล่มน้อยจะใช้หนังสือสมบัติของผู้ดีเป็นพื้นฐานในการแต่งหนังสือดังกล่าว แต่เมื่อพิจารณาเนื้อหาแล้ว พบว่ามีการเพิ่มเติมเนื้อหาจำนวนหนึ่งที่ไม่ปรากฏในหนังสือสมบัติของผู้ดี ที่น่าสนใจคือเรื่องแนวคิดมารยาทกับชาติไทย ข้อปฏิบัติเกี่ยวกับอิริยาบถหมอบคลานกราบไหว้ และธรรมเนียมการเข้าเฝ้า ดังนี้

มีการนำมารยาทมาผูกโยงกับ “ชาติไทย” โดยมารยาทของไทยได้รับการนิยามและให้คุณค่าเป็นมรดกของบรรพบุรุษ เป็นเกียรติของชาติ เป็นนิรันดร และเป็นสากล

3. ชาติไทยได้ชื่อว่าเป็นชาติที่มีมรณาทงามที่สุดในโลก เพราะบรรพบุรุษของไทยได้วางแบบอย่างมรณาทไว้อย่างเหมาะสม

4. แบบอย่างมรณาทของชาติไทยเป็นหลักการที่ไม่มีวันล้าสมัย จึงใช้ได้ทุกโอกาส ทุกสมัย และทุกสถานที่

5. มรณาทที่ถือว่างามสำหรับสังคมที่ดีของไทย ย่อมนำไปใช้ในสังคมที่ดีของชาติอื่นได้อย่างถูกต้องและเหมาะสม

122. ผู้มีมารยาทย่อมค่านึงเกียรติของชาติอยู่เป็นนิตย์ การแต่งกายสะอาดเรียบร้อยอยู่เสมอ ย่อมเป็นเกียรติแก่ชาติไทย²⁵⁴

²⁵² ศุขภี มาลากุล. หน้า ค-ฉ.

²⁵³ Patrick Jory. หน้า 370.

²⁵⁴ ศุขภี มาลากุล. หน้า 1-2, 30.

นอกจากนี้ยังเริ่มมีการนำอิริยาบถ “หมอบ คลาน กราบ ไหว้” มาใช้เป็นมารยาทของไทยอีกครั้งในฐานะประเพณีไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการปฏิบัติระหว่างผู้น้อยกับผู้ใหญ่

46. ผู้มีมารยาทย่อมแสดงความขอบคุณต่อผู้แสดงความเมตตากรุณาตน ถ้าเป็นผู้เสมอกันก็กล่าวขอใจหรือขอบคุณ ถ้าผู้นั้นเป็นใหญ่กว่า ควรยกมือไหว้และกล่าวว่าขอบพระคุณ แต่ถ้าผู้นั้นเป็นผู้ทรงอาวุโสสูงควรสำนึกในบุญคุณ โดยการหมอบกราบลงเท่านั้น

74. การหมอบคลานเป็นประเพณีของไทย ผู้มีมารยาทจึงควรทราบว่าจะปฏิบัติอย่างไรและควรเลือกใช้ให้เหมาะสมกับโอกาสและสถานที่

76. วิธีแสดงความเคารพผู้มีอาวุโสเมื่อนั่งกับพื้นควรหมอบกราบเมื่อยืนหรือนั่งเก้าอี้ควรพนมมือเคารพ โดยน้อมตัวลงต่ำและก้มศีรษะลงจรดมือ

77. ผู้น้อยเคารพผู้ใหญ่ก่อน ผู่อ่อนอาวุโสยอมเคารพผู้แก่อาวุโสกว่าด้วยการพนมมือและน้อมศีรษะลงจรดมือ ผู้แก่อาวุโสยอมตอบการเคารพด้วยวิธีพนมมือ

111. ในการนั่งกับพื้น เมื่อมีโอกาสสนทนากับผู้ทรงอาวุโส ซึ่งนั่งกับพื้นเช่นเดียวกัน ควรใช้วิธีการหมอบพนมมือ หรือประสานมือ เมื่อเสร็จการสนทนาควรกราบลงและเมื่อเปลี่ยนจากหมอบเป็นคลาน ควรคลานโดยลงศอกทั้งสองถอยหลังออกมาก่อน²⁵⁵

ที่สำคัญคือมีการนำธรรมเนียมราชาสำนักมาเป็นส่วนหนึ่งของมารยาทของชาติไทยด้วย หนังสืออมรยาทเล่มน้อยจึงน่าจะเป็นหนังสือมารยาทเล่มแรกที่น่ามารยาทราชาสำนักมาเผยแพร่ในฐานะมารยาทของชาติไทย เช่น

83. เมื่อเสด็จพระราชดำเนินผ่านมาในรถพระที่นั่ง ควรถวายความเคารพ โดยยืนตรงแล้วถวายคำนับ ถ้าเสด็จพระราชดำเนินมาโดยพระบาทจะยืนตรงแล้วถวายคำนับหรือจะนั่งพับเพียบแล้วหมอบกราบลงกับพื้นก็ได้ หลักสำคัญที่ควรทราบคือ ถ้าจะยืนต้องถวายคำนับ ถ้าไม่ถวายคำนับต้องหมอบกราบ...

86. การเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ในที่รโหฐานที่มีได้นั่งเก้าอี้ เมื่อแลเห็นพระองค์ต้องหมอบกราบลงครั้งหนึ่ง แล้วคลานโดยมือทั้งสองจรดพื้น เมื่อใกล้ที่ประทับแล้วหมอบกราบถวายบังคมครั้งหนึ่ง และหมอบฟังพระราชโองการหรือพระราชเสาวนีย์ เมื่อรับพระราชโองการหรือพระราชเสาวนีย์แล้วกราบถวายบังคมและคลานถอยหลังออกมจากันห่างที่ประทับพอสมควร แล้วจึงกราบถวายบังคมอีกครั้งหนึ่ง แล้วคลานกลับหลังต่อไปได้

²⁵⁵ เรื่องเดียวกัน. หน้า 9, 15-16, 28.

87. การเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ในงานที่นั่งเก้าอี้หรือยืนเฝ้าพบแลเห็นพระองค์ต้องถวาย คำนับครั้งหนึ่งและยืนตรงอยู่ ผู้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทจะนั่งลงได้ต่อเมื่อเสด็จขึ้นประทับบน พระราชอาสน์แล้ว ก่อนจะนั่งทุกครั้งต้องถวายคำนับ และก่อนจะลุกขึ้นย้ายที่ทุกครั้งต้องถวาย คำนับ เมื่อทรงลุกจากที่ประทับทุกครั้งผู้ที่นั่งเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทอยู่ต้องลุกขึ้นยืนเป็นการ ถวายความเคารพ และต้องบ่าหน้าไปทางที่ประทับทุกขณะ²⁵⁶

นอกจากการเขียนหนังสือแล้ว คุณหญิงคุณกุฎี มาลากุล ยังเป็นผู้นำในการจัดประกวดมารยาท และเป็นผู้จัดงานสัมมนาเพื่อเขียนหลักเกณฑ์เกี่ยวกับมารยาทเพื่อใช้ในการประกวดด้วย ดังนี้

การจัดประกวดมารยาท

ปี พ.ศ. 2504 สมาคมสตรีอาสาสมัครแห่งประเทศไทยที่มีคุณหญิงคุณกุฎี มาลากุล เป็นนายก สมาคม ได้จัดการประกวดมารยาทขึ้น แต่เนื่องจากก่อนหน้านี้ยังมิได้มีผู้จัดทำตำราด้านมารยาทไว้ จึง ใช้วิธีการเชิญผู้ใหญ่ ผู้ทรงคุณวุฒิ ประกอบด้วยเจ้านายบางพระองค์และผู้อาวุโสที่เคยเห็น ขนบประเพณีเกี่ยวกับมารยาทตั้งแต่สมัยราชาธิปไตยมาเป็นกรรมการตัดสินการประกวด ก่อนการ ประกวดผู้ทรงคุณวุฒิที่เป็นกรรมการได้ปรึกษากันในเรื่องอิริยาบถต่าง ๆ เมื่อเห็นพ้องกันแล้ว คุณหญิงคุณกุฎี มาลากุล ก็ได้เขียนหลักเกณฑ์มารยาทอันเป็นวัฒนธรรมประเพณีไทยขึ้นสำหรับ ประกวด ภายหลังจึงรวบรวมและจัดพิมพ์ขึ้นเป็นเล่ม²⁵⁷

การจัดประกวดมารยาทมีวัตถุประสงค์เพื่อฝึกให้นักเรียนนักศึกษาทำหน้าที่เป็นสื่อกลางใน การรักษาขนบประเพณีและวัฒนธรรมทางมารยาทของไทยเอาไว้ ดังคำปราศรัยของคุณหญิงคุณกุฎี มาลากุล ในการเริ่มการประกวดมารยาท ในปี พ.ศ. 2504 ที่ว่า

...ขนบธรรมเนียมอันเป็นวัฒนธรรมทางมารยาทของไทยเรานั้น เป็นสิ่งงดงามอย่างยิ่งและมี ลักษณะแห่งความเป็นชาติของไทยเราเองโดยเฉพาะ วัฒนธรรมทางมารยาทที่ปรากฏออกใน ท่วงท่าของบุคคลชาติหนึ่ง ๆ ย่อมทำให้บุคคลนั้น ๆ แตกต่างกับด้วยบุคลิกภาพและท่าทาง... เนื่องจากชาวโลกได้มีการติดต่อซึ่งกันและกันใกล้ชิดมากขึ้น...ก็ย่อมจะถ่ายทอดวัฒนธรรม ความคิดและศิลปวิทยาให้กันและกัน...ประเทศไทยและชนชาวไทยเป็นประเทศและเผ่าชนที่ เก่าแก่ ได้สร้างสมวัฒนธรรมประจำชาติไว้มากมาย และที่จำเป็นต้องนำมากล่าวในที่นี้ก็คือ การ รับวัฒนธรรมทางมารยาทของชาติอื่นมาเป็นของตนนั้น เป็นวิธีของชาติที่ด้อยวัฒนธรรมและ เป็นการรู้เท่าไม่ถึงการณ์โดยแท้...สมาคมสตรีอาสาสมัครแห่งประเทศไทยตระหนักดีว่า

²⁵⁶ เรื่องเดียวกัน. หน้า 18-20.

²⁵⁷ สมาคมสตรีอาสาสมัครแห่งประเทศไทย, *เรื่องการสัมมนามารยาทและประกวดมารยาท และมารยาทอันเป็น วัฒนธรรมทางประเพณีของไทย* (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507), หน้า คำนำ.

วิวัฒนาการในสังคมแห่งโลกเป็นสาเหตุใหญ่ที่ทำให้การสงวนและรักษาชนบประเพณีและวัฒนธรรมของไทยเราเป็นไปอย่างลำบากกว่าในสมัยก่อน จึงได้จัดการประกวดมารยาทสำหรับนักเรียน นิสิต และนักศึกษาขึ้น ด้วยมีความมุ่งหมายที่จะมอบภาระในการสงวนและรักษาชนบประเพณีและวัฒนธรรมทางมารยาทของไทยเรา ให้อนุชนชาวไทยได้ทราบและเห็นความงดงามของวัฒนธรรมแขนงนี้ เพื่อจะได้ช่วยรักษาให้ดำรงอยู่ต่อไป...²⁵⁸

จะเห็นได้ว่าคุณหญิงดุขฎิ มีการกล่าวโทษว่าการร่ววัฒนธรรมทางมารยาทของชาติอื่นมาเป็นของตนเป็นการรู้เท่าไม่ถึงการณ์และด้อยวัฒนธรรม ในขณะที่เดียวกันก็ยกย่องมารยาทของไทยว่าเป็นมรดกทางประเพณีวัฒนธรรมของชาติไทยที่ควรอนุรักษ์ไว้ น่าสนใจคือมารยาทตามประเพณีไทยนั้นหมายถึงการเคารพคนตามลำดับชั้นทางสังคม ยศศักดิ์ และอายุ

...การแสดงกิริยาการระอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ที่มีศักดิ์ มีอาวุโสหรือตำแหน่งสูงกว่าตนและการแสดงกิริยาสุภาพเรียบร้อยต่อผู้ที่เสมอหรือต่ำกว่าตนโดยถูกต้องตามประเพณีและวัฒนธรรมของเรา และให้เหมาะสมแก่กาลเทศะนั้น ไม่เพียงแต่จะนำความเจริญตาเจริญใจมาให้แก่ผู้ที่ได้พบเห็นเท่านั้น แต่ยังแสดงว่าผู้มีกิริยามารยาทดีเช่นนั้น เป็นผู้ที่ได้ฝึกหัดอบรม และได้เคยอยู่ในสมาคมของผู้ที่มีการศึกษามาแล้ว การใช้กิริยามารยาทที่ไม่เหมาะสมไม่ควรนั้น ไม่นำความเสื่อมเสียอย่างใดมาให้แก่ผู้ที่เราพบปะ แม้จะเป็นผู้ใหญ่หรือผู้น้อยก็ตาม แต่ความเสื่อมเสียจะตกมาอยู่ที่ตัวเราเอง เพราะจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ไม่มีมารยาท ไม่รู้จักขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมของชาติ และเป็นผู้ที่หย่อนการศึกษา...²⁵⁹

สำหรับแบบแผนมารยาทที่ใช้ในการจัดการประกวดนั้นเขียนโดยคุณหญิงดุขฎิ มาลากุล มีเนื้อหาเกี่ยวกับ การยืนและการเดิน การนั่ง การคลาน การแสดงความเคารพ การเข้าพบผู้ใหญ่ การส่งของและรับของ และการเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท²⁶⁰

ต่อมาปี พ.ศ. 2506 สมาคมสตรีอาสาสมัครแห่งประเทศไทยได้มีการจัดสัมมนา มารยาทขึ้น เพื่อให้ครูและผู้มีหน้าที่อบรมเด็กได้มีโอกาสแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับมารยาทมากขึ้น²⁶¹ ในการสัมมนามีการประมวลข้อสงสัยและคำถามในการใช้มารยาทในโอกาสต่าง ๆ ด้วย โดยมีวิทยากรคือ ม.ร.ว.เทวธิดาธิราช ป. มาลากุล คุณหญิงดุขฎิ มาลากุล และคุณหญิงแฉล้ม เดชประดิษฐ์ ทั้งนี้ ข้อสงสัยเกี่ยวกับมารยาทนั้นมุ่งเน้นไปที่มารยาทในการทำความเคารพ การนั่ง การยืน การเดิน การพูด

²⁵⁸ เรื่องเดียวกัน. หน้า 43-44.

²⁵⁹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 44.

²⁶⁰ เรื่องเดียวกัน. หน้า 51-55.

²⁶¹ เรื่องเดียวกัน. หน้า คำนำ.

กับพระ การลาบวช การเข้าเฝ้า และข้อปฏิบัติและวิธีการพูดระหว่างผู้น้อยกับผู้ใหญ่ ข้อสังเกตประการหนึ่งคือ ในการอภิปรายมีการพูดถึงการเคารพธงชาติด้วย²⁶² เช่น “การเคารพธงชาติ เมื่อเพลงจบให้ยืนตรงเฉย ๆ ...บนเวทีที่มีที่บูชาพระพุทธรูป ธงชาติ และพระบรมฉายาลักษณ์ เมื่อขึ้นไปควรจะยืนตรงเป็นการแสดงความเคารพชาติ กราบพระพุทธรูป และถวายคำนับพระบรมฉายาลักษณ์ ส่วนการจัดนั้นควรวางธงชาติอยู่ด้านขวาของที่บูชาและพระบรมฉายาลักษณ์อยู่ด้านซ้าย”²⁶³ แต่ปรากฏว่าการเขียนแบบแผนเพื่อใช้ในการประกวดไม่ได้บรรจุเนื้อหาเกี่ยวกับการเคารพชาติเอาไว้

สำหรับเกณฑ์ที่ใช้ในการประกวดมารยาทจะเป็นเรื่องของการปฏิบัติอิริยาบถต่าง ๆ คือ การยืน เดิน นั่งและหมอบคลานแบบต่าง ๆ การแสดงความเคารพ และมารยาทในการเข้าพบผู้ใหญ่และเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ให้ถูกต้อง โดยคณะกรรมการจะคัดเลือกผู้เข้าประกวดจากโรงเรียนและมหาวิทยาลัยต่าง ๆ จนได้ผู้มีมารยาทงามที่สุด 8 คน คือ

- | | |
|---------------------------|--------------------------|
| 1. นิสิตหญิง | 2. นิสิตชาย |
| 3. นักเรียนเตรียมอุดมหญิง | 4. นักเรียนเตรียมอุดมชาย |
| 5. นักเรียนมัธยมหญิง | 6. นักเรียนมัธยมชาย |
| 7. นักเรียนประถมหญิง | 8. นักเรียนประถมชาย |

ในส่วนของคณะกรรมการตัดสิน การประกวดมารยาทใน ปี พ.ศ. 2504 กรรมการส่วนใหญ่มาจากกลุ่มชนชั้นนำเก่า เช่น หม่อมเจ้าหญิงมารยาตภิญญา ดิศกุล ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช หม่อมเจ้าหญิงอัปภัศราภา เทวกุล หม่อมเจ้าอาชวดีศ ดิศกุล หม่อมแก้ว สนิทวงศ์เสนีย์ และคุณหญิงแฉล้ม เดชประติยุทธ์ ทั้งนี้ สมเด็จพระภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดาฯ ได้ทรงสนับสนุนการประกวดครั้งนี้โดยเสด็จไปทอดพระเนตรพร้อมด้วยพระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี²⁶⁴

กิริยามารยาทและการใช้ถ้อยคำในราชสำนัก

ปี พ.ศ. 2507 หม่อมทวิวงศ์ถวัลยศักดิ์ ตีพิมพ์หนังสือกิริยามารยาทและการใช้ถ้อยคำในราชสำนัก ขึ้น เนื่องจากในช่วงเวลาดังกล่าวมีผู้ได้รับพระราชทานพระมหากรุณาให้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ในโอกาสต่าง ๆ อยู่เสมอ จึงมีผู้สนใจเรื่องการแสดงกิริยามารยาทและการใช้ถ้อยคำเกี่ยวกับองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมากขึ้น

²⁶² เรื่องเดียวกัน. หน้า 23-26.

²⁶³ เรื่องเดียวกัน. หน้า 26.

²⁶⁴ เรื่องเดียวกัน. หน้า 45-48.

หม่อมทวิวงศ์อธิบายว่า การเขียนหนังสือดังกล่าวเกิดขึ้นภายใต้จากความคิดสองประการ ประการแรกคือเห็นว่าแบบแผนของราชสำนักเป็นต้นแบบของระเบียบประเพณีไทยเนื่องจากเป็นที่นิยมเอาอย่างกันมานานแล้วทั้งเรื่องมารยาทและการแต่งกาย

ประการที่สอง สืบเนื่องจากการไปบรรยายเรื่องการพระราชพิธี และระเบียบการเฝ้าฯ ในการสัมมนากระทรวงการต่างประเทศ ภายหลังการบรรยายมีผู้มาปรารภให้เรียบเรียงคำบรรยายเป็นต้นฉบับขึ้น จะได้เป็นประโยชน์สำหรับการใช้ศึกษาและใช้เป็นคู่มือปฏิบัติหน้าที่อันเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ทั้งนี้ การรวบรวมเรียบเรียงได้รับความช่วยเหลือจากปิยะ มาลากุล เมื่อรวบรวมเสร็จแล้ว ได้นำต้นร่างถวายพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร และหม่อมเจ้าหญิงสิรินทรเสนาอ โสณกุล ทรงตรวจแก้อีกชั้นหนึ่ง²⁶⁵

หนังสือเล่มนี้เขียนเพื่อให้ข้าราชการและข้าที่ราชสำนักต้องปฏิบัติหน้าที่ต่อพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ และพระบรมวงศานุวงศ์ รู้จักมารยาทไทย เช่น การยืน เดิน หมอบ คลาน กราบ ไหว้ และสามารถทำให้ถูกต้องตามประเพณีได้²⁶⁶

ระเบียบการแสดงอิริยาบถต่าง ๆ อันเป็นมารยาทไทย

สืบเนื่องจากการจัดประกวดมารยาทของสมาคมสตรีอาสาสมัคร ปิยะ มาลากุล ได้ฝึกนักเรียนวังไกลกังวลและโรงเรียนการช่างสตรีโชติเวช เพื่อเข้าประกวด ทั้งมีโรงเรียนและมหาวิทยาลัยอีกหลายแห่งมาขอคำแนะนำ ประกอบกับการเห็นว่ามารยาทต่าง ๆ ที่สมาคมสตรีอาสาสมัครกำหนดเป็นหัวข้อการประกวด บางอย่างไม่ได้ใช้แล้ว และบางอิริยาบถที่ใช้อยู่เสมอก็แตกต่างกันไป หม่อมหลวงปิยะ มาลากุล จึงแต่งหนังสือ**ระเบียบการแสดงอิริยาบถต่าง ๆ อันเป็นมารยาทไทย** ขึ้นเพื่อความถูกต้อง โดยยึดแบบมารยาทในราชสำนักนับแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมาเป็นแบบฉบับ ผ่านการสอบถามผู้ทรงคุณวุฒิแต่ละประเภท มีบุพการี พระศาสนโศภณ หม่อมเจ้าหญิงอัปภัตรา เทวกุล หม่อมเจ้าหญิงมารยาตกรัถญา ดิศกุล หม่อมหลวงป้อม มาลากุล พลตรีหม่อมทวิวงศ์ ถวัลยศักดิ์ พระยาบำเรอภักดิ์ ท้าวโสภานอเวศน์ จมื่นทิพยมณฑิร และคุณเฒ่าแก่สมบุญ เหมเฉลา²⁶⁷

²⁶⁵ ทวิวงศ์ถวัลยศักดิ์, "กิริยามารยาทและการใช้ถ้อยคำในพระราชสำนัก," ใน *หนังสืองานรับพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเฉื่อย ทวิวงศ์ ณ อยุธยา* (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2507). หน้า คำนำ.

²⁶⁶ เรื่องเดียวกัน. หน้า 1.

²⁶⁷ ปิยะ มาลากุล, *ระเบียบการแสดงอิริยาบถต่าง ๆ อันเป็นมารยาทไทย* (กรุงเทพมหานคร: กองวัฒนธรรม สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ, 2513), คำนำ.

นอกจากการนำแบบแผนราชสำนักมาสร้างเป็นแบบแผนมารยาทไทยแล้ว หม่อมหลวงปีย์ ยัง มีบทบาทสำคัญในการรื้อฟื้นธรรมเนียมการเคารพตามหลักชาติวุฒิ วัยวุฒิ และคุณวุฒิ ดังปรากฏ ในคำกล่าวนำในส่วนของระเบียบการใช้ถ้อยคำ ในหนังสือ **ระเบียบสำนักพระราชวังที่เกี่ยวข้องกับ ข้าราชการและประชาชน** ที่ว่า

ปัจจุบันนี้ ปรากฏว่ามีผู้สนใจในเรื่องกิริยามารยาทและการใช้ถ้อยคำเป็นอย่างมาก ซึ่งแสดงให้เห็นว่าวัฒนธรรมอันเป็นสมบัติอันดีงามประจำชาติไทยกำลังเจริญขึ้น มิได้เสื่อมลง ทั้ง ๆ ที่ ศิลปวัฒนธรรมของชาติต่าง ๆ ได้แพร่หลายอยู่ในประเทศไทยขณะนี้...แทบทุกคนประสงค์ที่จะ ทำตามกิริยามารยาทแบบไทย พุดจาแบบไทย แต่โดยที่ประเพณีไทยยังนิยมถือความลดหลั่น กันในทางชาติวุฒิ วัยวุฒิ และคุณวุฒิ ซึ่งแสดงว่าเป็นชาติที่มีความอ่อนน้อมเป็นคุณสมบัติ การแสดงกิริยามารยาทที่ดี การพุดจากันที่ดี ย่อมมีลดหลั่นสูงต่ำแตกต่างกันตามวุฒิของแต่ละบุคคล...เมื่อมีผู้สนใจในคำอธิบายเรื่องกิริยามารยาทที่ดี การใช้ถ้อยถ้อยคำที่ดี ในอีกไม่ช้า ประชาชนไทยทุกคนย่อมเป็นผู้แสดงกิริยามารยาท และใช้ถ้อยคำถูกต้องตามระเบียบแบบแผน ประเพณีไทยทุกประการ²⁶⁸

สำหรับการใช้ถ้อยคำตาม “วุฒิ” นั้น ปีย์อธิบายไว้ว่า “การใช้ถ้อยคำในภาษาไทยแตกต่าง กว่าภาษาอื่น คือไม่ใช่คำเดียวกันต่อบุคคลที่ต่างวุฒิกัน ขอย้ำอีกครั้งว่า “วุฒิ” ในที่นี้หมายถึงชาติวุฒิ วัยวุฒิ และคุณวุฒิ...ถ้าจะแยกลักษณะคำพุดในภาษาไทยออกแล้ว จะได้ส่วนที่แตกต่างกันตามฐานะ ของบุคคลที่พุดด้วย ดังนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินี พระบรมวงศานุ วงศ์ พระภิกษุ ข้าราชการ บุคคลสามัญทั่วไป”²⁶⁹

งานเขียนเกี่ยวกับมารยาทอีกชิ้นหนึ่งของหม่อมหลวงปีย์ มาลากุล คือเรื่อง **ประเพณีไทย** งานชิ้นนี้มีความน่าสนใจคือ มีการเชื่อมประเพณีไทยเข้ากับพระมหากษัตริย์และพุทธศาสนา ดังคำ กล่าวนำที่ว่า

ไทยเป็นชาติที่มีชนบประเพณีเป็นอย่างดีมาตั้งแต่โบราณกาล จนถึงปัจจุบันนี้เห็นจะเป็นเพราะ เป็นชาติที่มีพระมหากษัตริย์เป็นองค์ประมุข และเป็นชาติที่ถือพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำ ชาติ จึงเป็นชาติที่มีวัฒนธรรมประจำมาตั้งแต่เล็ก...²⁷⁰

²⁶⁸ ปีย์ มาลากุล, "ระเบียบสำนักพระราชวัง ที่เกี่ยวข้องกับข้าราชการและประชาชน." หน้า 40. เน้นคำโดยผู้เขียน

²⁶⁹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 41.

²⁷⁰ ปีย์ มาลากุล, "ประเพณีไทย." หน้า 57.

นอกจากนี้ยังให้คำอธิบายว่าการแบ่งคนออกเป็นชั้นตามหลักอาวุโสเป็นเรื่องธรรมชาติมิใช่วัฒนธรรมเจ้าขุนมูลนาย แต่เป็นเรื่องธรรมชาติ ในขณะที่การถือหลักเสมอกันเป็นเรื่องขัดธรรมชาติ

“ในเรื่องกิริยามารยาทก็ดี คำพูดก็ดี ย่อมแตกต่างกันตามอาวุโสระหว่างบุคคลทั้งสอง...ไทยไม่ใช่ชาติถือศักดิ์นา หรือนิยมในลัทธิเจ้าขุนมูลนาย แต่**หลักธรรมตา และหลักธรรมชาติ** ย่อมมีการแตกต่างกันในคุณสมบัติ รูปร่าง การที่จะถือหลักเสมอกันไปหมดนั้น ย่อมขัดกับ**หลักธรรมชาติ** การปฏิบัติแตกต่างกันในกิริยามารยาทและคำพูดไม่ใช่เป็นไปตามระบอบศักดิ์นา หากเป็นไปตามกฎธรรมชาติ กฎธรรมตา”²⁷¹

การสร้างมารยาทไทยในช่วงนี้เป็นการนำเอามารยาทในราชสำนักมาสร้างและให้ความหมายใหม่เป็นมารยาทไทยในฐานะมรดกทางวัฒนธรรมประเพณี ผลลัพธ์ของมารยาทในยุคนี้จึงเป็นการนำธรรมเนียมการกำกับอิริยาบถ กราบ ไหว้ หมอบ คลาน และการเคารพตามหลักชาติวุฒิ วัยวุฒิ คุณวุฒิ มาใช้อีกครั้ง โดยมุ่งปลูกฝังมารยาทให้กับนักเรียนและข้าราชการเป็นหลัก มีการเผยแพร่แบบแผนดังกล่าวผ่านการจัดประกวดมารยาท การจัดพิมพ์เป็นหนังสือ และผ่านงานพระราชพิธีของราชสำนัก เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในส่วนของการจัดพิมพ์เป็นหนังสือ พบว่าส่วนใหญ่พิมพ์ในหนังสือเฉพาะของโรงเรียนและหนังสืองานศพในจำนวนไม่มากนัก การเผยแพร่ผ่านการตีพิมพ์มีมากขึ้นในทศวรรษ 2530 พร้อมไปกับการสร้างความหมายและคุณค่ามารยาทไทยขึ้นมาใหม่เป็นมารยาทไทยในฐานะเอกลักษณ์ของชาติ

5.3 มารยาทไทยในฐานะเอกลักษณ์ของชาติ

ความรุนแรงในเหตุการณ์ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 ทำให้กองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายใน (กอ.รมน.) เริ่มแสวงหาแนวทางสร้างความสมานฉันท์ระหว่างประชาชนในประเทศ กอ.รมน.ปรึกษากับนักวิชาการได้ข้อสรุปว่า คำขวัญ ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ไม่สามารถใช้เป็นอุดมการณ์ชาติได้อีกต่อไปเมืองไทยต้องการ “เอกลักษณ์แห่งชาติ” และ “อุดมการณ์แห่งชาติ” อย่างใหม่ซึ่งน่าจะเป็น “ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข” ต้นทศวรรษ 2520 รัฐบาลก่อตั้งสำนักงานวัฒนธรรมแห่งชาติและสำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติขึ้นเพื่อส่งเสริมโครงการจูงใจมวลชนไปในแนวทางที่ชนชั้นนำต้องการ²⁷²

²⁷¹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 58. เน้นคำโดยผู้เขียน

²⁷² คริส เบเคอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร. หน้า 350-351.

นโยบายดังกล่าวสะท้อนได้จากแถลงการณ์นโยบายของรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เมื่อ พ.ศ. 2523 ในด้านการเมืองและการบริหารที่ว่า “รัฐบาลมีเจตนารมณ์ในการเทิดทูนและรักษาไว้ซึ่งสถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และการปกครองระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขอย่างเคร่งครัด ทั้งนี้โดยยึดมั่นในการประสานผลประโยชน์ของคนในชาติและในเอกลักษณ์ที่ดีงามของไทย...”²⁷³ ในคำแถลงของรัฐบาลครั้งต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 2526 ด้านการศึกษารัฐบาล “จะเร่งฝึกและอบรมในด้านระเบียบวินัย คุณธรรม ความรู้จักรับผิดชอบต่อสังคมและตนเอง ความรักในศิลปวัฒนธรรมและความสำนึกในความเป็นไทยร่วมกัน เพื่อธำรงไว้ซึ่งเอกลักษณ์ เอกราช อธิปไตยของชาติ และระบอบประชาธิปไตย อันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข นอกจากนั้น จะส่งเสริมให้สถาบันศาสนาได้เข้ามามีบทบาทในการอบรมสั่งสอนด้านคุณธรรมมากขึ้น”²⁷⁴

ในปี พ.ศ. 2526 คณะอนุกรรมการอุดมการณ์ของชาติร่วมกับสมาคมนักประชาสัมพันธ์แห่งประเทศไทย จัดงานสัมมนาเรื่อง “เอกลักษณ์ของชาติกับการพัฒนาชาติไทย” ขึ้น งานดังกล่าวมีวัตถุประสงค์เพื่อเพิ่มพูนความรู้ความเข้าใจเรื่องเอกลักษณ์ของชาติ กำหนดเค้าโครงของนโยบายและแนวทางปฏิบัติในการเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติและบทบาทของหน่วยงานต่าง ๆ ในการดำเนินนโยบายต่าง ๆ โดยมีสมเด็จพระนางเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา เสด็จมาเป็นองค์ประธานในพิธีเปิดการสัมมนาและมีพลเอก เปรม ติณสูลานนท์ กล่าวคำกราบทูลอัญเชิญองค์ประธานในพิธีเปิดการสัมมนา²⁷⁵

ในงานดังกล่าวมีการกล่าวปาฐกถาพิเศษเรื่อง “เอกลักษณ์ของชาติ” โดย ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ซึ่งเคยเป็นหนึ่งในกรรมการตัดสินการประกวดมารยาทที่จัดโดยสมาคมสตรีอาสาสมัครแห่งประเทศไทยมาก่อน ในทางเดียวกันในปาฐกถานี้ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ได้นับเอามารยาทของคนไทยเป็นเอกลักษณ์ไทยอย่างหนึ่งด้วย อย่างไรก็ตาม เอกลักษณ์ไทยของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ นั้นมีหลายประการซึ่งล้วนมีความสำคัญต่อการทำความเข้าใจกระบวนการสร้างเอกลักษณ์ไทยในขณะนั้น ในที่นี้จะขอสรุปปาฐกถาดังกล่าวออกมาเป็นข้อ ๆ เพื่อให้เห็นภาพรวมของเอกลักษณ์ไทยในทัศนะของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ดังนี้

²⁷³ นิพัทธ์ สระฉันทพงษ์, *รวมคำแถลงนโยบายของรัฐบาลตั้งแต่คณะแรกจนถึงคณะปัจจุบัน* (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, 2540), หน้า 255-256.

²⁷⁴ เรื่องเดียวกัน. หน้า 291.

²⁷⁵ คณะกรรมการอุดมการณ์ของชาติ ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, *รายงานการสัมมนาเรื่องเอกลักษณ์ของชาติกับการพัฒนาชาติไทย*, กำพล แก้วทรวงศ์, บรรณาธิการ. (กรุงเทพมหานคร: บริษัทวิคตอรีเพาเวอร์พอยท์ จำกัด, 2528), หน้า 2, 24-25.

เอกลักษณ์ไทยประการแรกคือ ความกตัญญู “...นับถือบิดามารดาสำคัญที่สุด...ยึดถือบิดามารดาญาติผู้ใหญ่ คนแก่ในเมืองไทยไม่ว่าแห้ว...คนที่เป็นมารดาบิดาคน เป็นปู่เป็นย่า เป็นตา เป็นยาย ยังมีความสำคัญในชีวิต...จะพูดจาอะไรลูกหลานเชื่อฟัง ยังมีสิทธิที่จะตัดสินใจโชคชะตาของวงศ์ตระกูลของครอบครัวได้...”²⁷⁶

ประการที่สองคือ ความจงรักภักดีและความเคารพในองค์พระมหากษัตริย์ เทียบได้กับบิดามารดาหรือยิ่งกว่า “...องค์พระมหากษัตริย์ สถาบันพระมหากษัตริย์ได้ฝังแน่นอยู่ในจิตใจของคนไทย จนเรียกได้ว่าเป็นเอกลักษณ์ ของชาติอีกอย่างหนึ่งที่เดียว อย่าไปนึกว่าเอกลักษณ์คือความจงรักภักดี องค์พระมหากษัตริย์นั้นแหละเป็นเอกลักษณ์...”²⁷⁷

ประการที่สามคือ คนไทยเป็นชาติที่ยิ่งในชาติภูมิของตน “...คนไทยเป็นชาติที่ประเสริฐกว่าคนอื่น...ต่างชาติต่างภาษามาอยู่เมืองไทย...เราเรียกเหมือนกับสิ่งของหรือสัตว์เดรัจฉานเรียกมันทั้งนั้น...ความรู้สึกเอกลักษณ์ของไทยที่เห็นตัวเองนั้นได้เกิดมาดีแล้ว ถูกแล้ว มีประวัติศาสตร์ มีสถาบันต่าง ๆ ที่เป็นเครื่องที่ทำให้ภูมิใจ ได้รู้สึกว่าเป็นคนมีความสำคัญ ยิ่งใหญ่ในโลก นี้ก็เป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งของคนไทย”²⁷⁸

ประการที่สี่คือ ความเคารพนับถือในครูบาอาจารย์ ซึ่งหมายถึงการเคารพซึ่งกันและกันระหว่างศิษย์กับอาจารย์ “...หากว่าครูคนใดรักษาตัวเป็น มีความเคารพในศิษย์ ในสติปัญญาของเขา ในสภาพความเป็นศิษย์ เป็นคนไทยของเขา...ศิษย์ในเมืองไทยจะไม่มีความเคารพในครูบาอาจารย์”²⁷⁹

ในเบื้องต้น ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ สรุปลว่า “...เพราะฉะนั้น เอกลักษณ์ไทยอยู่ที่ความยึดถือ เชื่อถือ อยู่ที่ความเคารพ หนึ่งในองค์พระมหากษัตริย์ สองในบิดามารดา ญาติผู้ใหญ่ และสามในครูบาอาจารย์ ทั้งสามนี้เป็นสถาบันอันศักดิ์สิทธิ์สำหรับคนไทย อยู่ในใจคนไทยทั้งปวง...”²⁸⁰

นอกจากเอกลักษณ์อันเป็นสถาบันข้างต้นแล้ว ยังมีเอกลักษณ์อันเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีที่ได้รับอิทธิพลมาจากพระพุทธศาสนาอีก 2 ประการ คือ ประการแรก อิทธิพลจากพระพุทธศาสนาคือความเมตตากรุณาต่อสรรพสิ่งทั้งปวง “...เอกลักษณ์ไทยอันหนึ่งคือไม่ยึดถือสิ่งใด

²⁷⁶ เรื่องเดียวกัน. หน้า 36.

²⁷⁷ เรื่องเดียวกัน. หน้า 36.

²⁷⁸ เรื่องเดียวกัน. หน้า 37.

²⁷⁹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 37.

²⁸⁰ เรื่องเดียวกัน. หน้า 37.

จนเกินไปนัก มีแต่ความเมตตา ความกรุณาที่แผ่กว้างไปทั่วสำหรับชีวิตทั้งปวง...ชนชาติอื่นใดที่เขา มาถึงเมืองไทย เขาสรรเสริญทั้งนั้นว่าคนไทยเป็นผู้ที่มีความเมตตากรุณาเหล่านี้...”²⁸¹

ประการที่สองคือ ขนบธรรมเนียมประเพณีและมารยาทของคนไทย ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ อธิบายว่า มารยาทของคนไทยมีที่มาจากศาสนาพุทธ คือหลักเสขยวัตร อันเป็นกฎเกณฑ์ที่พระสงฆ์พึงปฏิบัติ แต่ ไทยมุสลิมและไทยคริสต์ก็ถือมารยาทนี้

มารยาทไทยในการเข้าหาผู้หลักผู้ใหญ่ก็ดี ในการที่คนไทยเจอกันเคารพกราบไหว้กันอย่างไรก็ดี ตลอดจนมารยาทในการรับประทานอาหาร...มาจากศาสนาพุทธทั้งสิ้น ขณะนี้ไทยมุสลิมก็ถือ มารยาทนี้...ไทยคริสต์ก็ถือเช่นนี้...หากจะถามว่ามาจากไหน...กระผมจะเรียนได้ว่าจากเสขยวัตร กฎเกณฑ์ที่พระสงฆ์ท่านต้องปฏิบัติ...เพราะเราส่งกุลบุตรเข้าไปบวชเรียนในพระพุทธศาสนาแต่ ตั้งเดิม ออกมาแล้วก็จำมา มาสอนคนในครอบครัว สอนลูกเมีย เราก็เกิดมารยาทในสังคม การ เคารพกราบไหว้กันตามอาวุโส ตามความเคารพนั้น ก็เป็นเรื่องของพระพุทธศาสนาที่ว่าผู้มี ออาวุโสหน่อยจะต้องเคารพผู้มีอาวุโสมาก ความเป็นอยู่ในบ้านก็เสขยวัตร...ต้องปัดกวาดรักษาให้ เสนาสนะให้สะอาดสะอาด...นี่ก็เป็นเอกลักษณ์ที่มาจากพระพุทธศาสนา

เอกลักษณ์อย่างสุดท้ายของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ คือ เอกลักษณ์แห่งการฟุ่มเฟือย เป็นเอกลักษณ์ที่ เกิดจากสิ่งแวดล้อมที่อุดมสมบูรณ์ ทำให้เมื่อจะทำอะไรต้องทำเป็นการใหญ่ อย่างไรก็ตาม ความ ฟุ่มเฟือยนี้จะควบคุมได้เองจากระบบเศรษฐกิจ ราคาสินค้า ความขาดแคลนสินค้าต่าง ๆ จะบังคับให้ ลดความฟุ่มเฟือยลง ที่น่าสนใจคือ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ไม่ได้กล่าวโทษวัฒนธรรมต่าง ๆ แต่เห็นว่าการเข้า มาของวัฒนธรรมต่างชาติเป็นการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรม และมั่นใจว่าคนไทยสามารถเลือกรับเอา เฉพาะสิ่งที่เหมาะสมกับเอกลักษณ์ไทยมาใช้ได้²⁸²

เรื่องของวัฒนธรรมชาติอื่นกระผมไม่ค่อยห่วง เพราะคนผู้ใหญ่บ่นกันเสมอว่าเด็กรุ่นสมัยนี้รับเอา วัฒนธรรมตะวันตก ต่างชาติ...แต่เอาตัวมานั่งใกล้ ๆ มันก็ยังเป็นลูกไทยอยู่นั่นละครับ...มันเป็น เรื่องของการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรม เป็นการไหลผ่านของวัฒนธรรม...แต่สิ่งหนึ่งที่ผมมั่นใจก็คือ วัฒนธรรมต่างชาตินั้น ถึงคนไทยจะยอมรับ เราก็ยอมรับเฉพาะสิ่งที่เราเห็นว่าเหมาะสมถูกต้อง กับเอกลักษณ์ไทย...²⁸³

²⁸¹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 38.

²⁸² เรื่องเดียวกัน. หน้า 40.

²⁸³ เรื่องเดียวกัน. หน้า 40.

ผลการสัมมนา คณะสัมมนาสรุปความหมายของเอกลักษณ์ชาติไว้ว่าหมายถึง “ลักษณะเด่นเฉพาะ และร่วมกันของชาติซึ่งประกอบด้วยประชากร ดินแดน ความเป็นเอกราชและอธิปไตย รัฐบาล และการปกครอง ศาสนา พระมหากษัตริย์ วัฒนธรรมและเกียรติภูมิ” โดยที่ประชุมได้เห็นว่าสถาบันศาสนาและสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นเอกลักษณ์ที่สำคัญที่สุดต่อความมั่นคงและการพัฒนาชาติไทย ด้วยเหตุนี้เป้าหมายในการเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติจึงเป็นการเสริมสร้างความมั่นคงให้แก่สถาบันสูงสุดของชาติ อันได้แก่ สถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และการปกครองระบอบประชาธิปไตย อันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข²⁸⁴

การที่ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ เสนอให้นับเอามารยาทเป็นเอกลักษณ์ของชาติ ส่งผลในเชิงปฏิบัติคือนับแต่ปี พ.ศ. 2531 เป็นต้นมา หน่วยงานของรัฐนำโดยกระทรวงศึกษาธิการและกระทรวงวัฒนธรรมตีพิมพ์หนังสือมารยาทไทยออกมาจำนวนมาก โดยยกย่องว่ามารยาทไทยเป็น “เอกลักษณ์ประจำชาติ”

หนังสือมารยาทไทย

หนังสือมารยาทไทย ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2531 โดยสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ²⁸⁵ ต่อมาได้รับการตีพิมพ์อย่างต่อเนื่องในช่วงแรกตีพิมพ์โดยกระทรวงศึกษาธิการ ภายหลังตั้งแต่ฉบับปี พ.ศ. 2550 เป็นต้นมาตีพิมพ์โดยกรมส่งเสริมวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม ทั้งนี้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2550 ถึงปี พ.ศ. 2553 กระทรวงวัฒนธรรมตีพิมพ์หนังสือมารยาทไทยแล้วทั้งสิ้น 4 ครั้ง รวมประมาณ 174,000 เล่ม²⁸⁶

เมื่อพิจารณาเนื้อหาแล้วพบว่าแบบแผนมารยาทไทยยังคงเป็นเรื่องเกี่ยวกับการกำกับอิริยาบถยืน เดิน หมอบ คลาน กราบ ไหว้ ในงานพิธีการ แต่มีการแจกแจงแบบแผนมารยาทเฉพาะกลุ่มแบ่งเป็น 5 กลุ่มใหญ่ ๆ คือแบบแผนสำหรับชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ผู้ใหญ่และในพิธีหรือโอกาสอื่น ๆ ดังตัวอย่างการจัดประเภทการยืนและการเดิน คือ

การยืน จัดเป็นประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

1. การยืนเคารพธงชาติ เพลงชาติ และธงชัยเฉลิมพลในที่สาธารณะ
2. การยืนถวายความเคารพสมเด็จพระสังฆราช
3. การยืนถวายความเคารพพระมหากษัตริย์ และพระบรมวงศานุวงศ์

²⁸⁴ เรื่องเดียวกัน. หน้า 82.

²⁸⁵ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, *มารยาทไทย*. หน้า คำนำ.

²⁸⁶ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, *มารยาทไทย*.

4. การยื่นในพิธีต่าง ๆ
5. การยื่นในโอกาสอื่น ๆ

และ

การเดินทาง จัดเป็นประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

1. การเดินทางในกรณีที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์
2. การเดินทางในพิธีทางศาสนา
3. การเดินทางในพิธีต่าง ๆ
4. การเดินทางผ่านผู้ใหญ่
5. การเดินทางนำหรือเดินตามผู้ใหญ่
6. การเดินทางเชิญผ้าบังสุกุล
7. การเดินทางโดยทั่วไป²⁸⁷

ที่สำคัญคือการตีพิมพ์หนังสือมารยาทไทยในช่วงหลังทศวรรษ 2530 นี้ ผู้ตีพิมพ์ได้ให้คุณค่ามารยาทไทยเป็น “เอกลักษณ์ประจำชาติ” ดังปรากฏในคำนำของหนังสือมารยาทไทย ที่ว่า

“...หวังว่า หนังสือมารยาทไทยเล่มนี้จะเป็นประโยชน์ ใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติและใช้ฝึกสอนอบรมลูกหลาน นักเรียน นักศึกษา เพื่อจะได้ช่วยกันสืบทอดมารยาทไทยให้คงอยู่เป็นเอกลักษณ์ของชาติสืบไป...”²⁸⁸

และ

“มารยาทไทย นับเป็นเอกลักษณ์สำคัญอย่างหนึ่ง que แสดงให้เห็นถึงความเป็นชาติไทยได้เป็นอย่างดี”²⁸⁹

²⁸⁷ เรื่องเดียวกัน. หน้า 40-51.

²⁸⁸ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, *มารยาทไทย* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2532), คำนำ. เน้นคำโดยผู้เขียน

²⁸⁹ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, *มารยาทไทย*. คำนำ. เน้นคำโดยผู้เขียน

การสร้างมารยาทในยุคนี้เป็นการนำเอาแบบแผนมารยาทไทยในฐานะมรดกของชาติมาเรียบเรียงและให้ความหมายเป็นเอกลักษณ์แห่งชาติที่แฝงอุดมการณ์ชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์ไว้ โดยหน่วยงานของรัฐเป็นเจ้าของหลักในการเผยแพร่มารยาทไทยเหล่านี้สู่คนทั่วไป ผ่านการตีพิมพ์เป็นหนังสืออย่างต่อเนื่องและจำนวนมาก อย่างไรก็ตามก็ตีพิมพ์ได้เผยแพร่เฉพาะมารยาทไทยแบบพิธีการเท่านั้น ภายหลังจากสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติได้มีการตีพิมพ์หนังสือมารยาทสังคม ว่าด้วยมารยาทในชีวิตประจำวันออกมาด้วย

หนังสือมารยาทในสังคม

หนังสือมารยาทในสังคมเรียบเรียงขึ้นต่อเนื่องจากเรื่องมารยาทไทย โดยการรับวัฒนธรรมแบบใหม่เข้ามาผสมผสานเข้ากับวัฒนธรรมไทยเดิม²⁹⁰ เช่น จารีตประเพณีและหลักธรรมบางประการ²⁹¹ เนื้อหาในหนังสือเล่มนี้แบ่งออกเป็น 4 ส่วนคือ มารยาทในครอบครัว มารยาทในการเข้าสังคม มารยาทในสังคมทั่วไป และมารยาทในการโดยสารยานพาหนะและการให้บริการ²⁹² เนื้อหาส่วนใหญ่เป็นหลักมารยาทที่ควรใช้ในชีวิตประจำวันทั้งในชีวิตส่วนตัว ครอบครัวและในพื้นที่สาธารณะ เช่น

มารยาทของภรรยาและสามี “ไม่พูดหรือแสดงอาการยกตนข่มท่านหรือเหยียดหยามด้วยการอ้างวุฒิ ฐานะ ยศ ตำแหน่งหรือศักดิ์ตระกูล”

²⁹⁰ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, *มารยาทในสังคม* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2533), หน้า คำนำ.

²⁹¹ เรื่องเดียวกัน. หน้า ความนำ.

²⁹² เนื้อหาใน **มารยาทในครอบครัว** ประกอบด้วย 1. มารยาทของภรรยาและสามี 2. มารยาทที่มารดาบิดาพึงปฏิบัติในครอบครัวเพื่อเป็นตัวอย่างแก่บุตรธิดา 3. มารยาทที่บุตรพึงปฏิบัติต่อบิดามารดา 4. มารยาทที่พึงปฏิบัติต่อญาติและมิตร 5. มารยาทที่พึงปฏิบัติต่อเพื่อนบ้าน 6. มารยาทที่พึงปฏิบัติต่อผู้ช่วยทำงานบ้าน 7. คุณสมบัติและมารยาทของผู้ช่วยทำงานบ้าน **มารยาทในการเข้าสังคม** ประกอบด้วย 1. มารยาทในการไปเยี่ยมผู้อื่น 2. มารยาทในการเป็นเจ้าของบ้าน 3. มารยาทเกี่ยวกับการรับประทานอาหาร **มารยาทในสังคมทั่วไป** 1. มารยาทในศาสนสถานหรือปูชนียสถาน 2. มารยาทในการเข้าเขตพระราชฐาน 3. มารยาทในโบราณสถานและพิพิธภัณฑสถาน 4. มารยาทในสถานที่ราชการ 5. มารยาทในสถานศึกษา 6. มารยาทในท้องสมุด 7. มารยาทในสวนสาธารณะ 8. มารยาทในห้างสรรพสินค้า 9. มารยาทในการชมมหรสพ 10. มารยาทในการสนทนา 11. มารยาทในการสัมภาษณ์และให้สัมภาษณ์ 12. มารยาทในการใช้โทรศัพท์ 13. มารยาทในการเยี่ยมคนไข้ 14. มารยาทในการจราจร 15. มารยาทในการดูกีฬา 16. มารยาทในการท่องเที่ยว **มารยาทในการโดยสารยานพาหนะและการให้บริการ** ประกอบด้วย 1. รถประจำทาง 2. รถไฟ 3. เรือ 4. เครื่องบิน และ **ภาคผนวก** ประกอบด้วย 1. ทิศ 6 2. สัปบุริสธรรม 7 3. ธรรมของฆราวาส 4. ระเบียบ-มารยาท เข้าพระราชฐาน 5. ข้อปฏิบัติเกี่ยวกับกฎหมาย การจราจร

มารยาทที่มารดาบิดาพึงปฏิบัติในครอบครัวเพื่อเป็นตัวอย่างแก่บุตรธิดา “สอนให้ลูกรู้จักใช้วาจาด้วยมารยาทอันดีงาม ในกรณีต่อไปนี้ เช่น กล่าวคำขอบคุณเมื่อผู้อื่นช่วยเหลือ หรือให้สิ่งหนึ่งสิ่งใด กล่าวคำขอโทษ หรือขออภัยเมื่อล่วงเกินผู้อื่นโดยไม่เจตนา...”

มารยาทในสถานศึกษา “ช่วยกันรักษาสาธารณสมบัติ เช่น ปูชนียสถาน ถนน คู คลอง สะพาน สนามกีฬา สวนสาธารณะ โทรศัพท์สาธารณะ ฯลฯ”

มารยาทในการชมมหรสพ “ควรรักษามารยาทอันพึงปฏิบัติในที่สาธารณะตลอดเวลาที่อยู่ในโรงมหรสพ เช่น กล่าวขออภัยเมื่อเดินแทรกผ่านผู้อื่นที่นั่งอยู่...”

มารยาทในการโดยสารยานพาหนะและการให้บริการ “ขึ้นลงตามลำดับอย่างมีระเบียบ ไม่เบียดเสียดแย่งกัน ก่อนขึ้นควรคอยให้คนลงหมดเสียก่อน”

มารยาทของนักท่องเที่ยว “ในการเดินทางเป็นหมู่คณะ ควรรักษาความสามัคคีและเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม รู้จักเกรงใจผู้อื่น รวมทั้งไม่แสดงความคึกคะนอง ส่งเสียงเอ็ดอึงเกินควร...”²⁹³

อย่างไรก็ตาม ในหนังสือมารยาทสังคมยังพบการแบ่งชั้นคนออกเป็นลำดับชั้นในลักษณะที่แตกต่างจากในหนังสือมารยาทไทยคือ การแบ่งชั้นคนในครอบครัวออกเป็น 3 ลำดับคือ

ลำดับบน คือ บุพการี มารดา บิดา ปู่ ย่า ตา ยาย ทวด

ลำดับกลาง คือ สามี ภรรยา

ลำดับล่าง คือ ผู้สืบสันดาน ลูก หลาน เหลน

ที่น่าสนใจคือ แม้จะเป็นหนังสือเกี่ยวกับมารยาทในสังคม แต่เนื้อหาได้บรรจุการปลูกฝังอุดมการณ์บางประการไว้ เช่น มารยาทที่มารดาบิดาพึงปฏิบัติในครอบครัวเพื่อเป็นตัวอย่างแก่บุตรธิดา ข้อแรกคือ “สั่งสอนอบรมให้เป็นพลเมืองดีและเป็นศาสนิกชนที่ดี มีความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ รักศักดิ์ศรีและเกียรติยศของคนไทย ไม่ล่วงละเมิดกฎหมายและศีลธรรม”²⁹⁴

5 มารยาทในการเข้าเขตพระราชฐาน ควรปฏิบัติตามข้อกำหนดของสำนักพระราชวังและมารยาทในการเข้าเขตพระราชฐาน เนื่องจาก “สถานที่ดังกล่าวพระมหากษัตริย์ไทยได้ทรงสร้างสมไว้เป็นศรีสง่าของชาติ เป็นที่ภาคภูมิใจของชาวไทยทั้งมวล แม้แต่ชาวต่างประเทศก็แสดงความชื่นชมในเอกลักษณ์ของศิลปวัฒนธรรมไทย สมควรที่เรชาวไทยจะต้องช่วยกันธำรงรักษาไว้เป็นเกียรติ เป็นศรีแก่ประเทศชาติต่อไป”²⁹⁵

²⁹³ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, *มารยาทในสังคม*. หน้า 4, 6, 37, 42, 60, 63.

²⁹⁴ เรื่องเดียวกัน. หน้า 5.

²⁹⁵ เรื่องเดียวกัน. หน้า 32.

การสร้างมรยาทในระยะนี้เป็น การนำเอาแบบแผนมรยาทไทยมาสร้าง ความหมายใหม่ เป็นเอกลักษณ์แห่งชาติ ซึ่งมีอิทธิพลต่อสังคมสูงมากเนื่องจากการเผยแพร่อย่างต่อเนื่อง ยาวนาน และกว้างขวาง

การเผยแพร่

การเผยแพร่มรยาทไทยในระยะแรกทำผ่านการจัดประกวดมรยาทไทย และการตีพิมพ์หนังสือทั้งหนังสือส่วนราชการและหนังสืองานศพ แต่ในระยะนี้ยังไม่มีหนังสือมาตรฐาน กระทั่งปี พ.ศ. 2531 เป็นต้นมา หลังกระทรวงศึกษาธิการตีพิมพ์หนังสือมรยาทไทยออกมา หนังสือเล่มดังกล่าวก็กลายเป็นมาตรฐานของหนังสือมรยาทไทยและได้รับตีพิมพ์อย่างต่อเนื่อง และสืบเนื่องจากมรยาทไทยยุคนี้เป็นมรยาทในเชิงพิธีการ ที่เกี่ยวข้องกับศาสนาและพระมหากษัตริย์ การเผยแพร่จึงเกิดขึ้นคู่ขนานไปกับการเติบโตของกิจกรรมของราชสำนักและการจัดงานพิธีกรรมต่าง ๆ ด้วย ยกตัวอย่างเช่นการเสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์

ในการเสด็จประพาสช่วงแรกนั้นพบว่ายังไม่มีบรรทัดฐานในการรับเสด็จให้เป็นระเบียบเรียบร้อย ตัวอย่างมีนักเรียนหญิงรุ่นโต พยายามขอพระราชทานลายพระหัตถ์ จากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว หรือในคราวที่ทูลกระหม่อมเจ้าฟ้าหญิง เจ้าฟ้าชาย เสด็จด้วย เมื่อรถพระที่นั่งหยุดนักเรียนหญิงมักจะพากันยื่นมือเข้าไปในรถลูบคลำพระหัตถ์ ส่วนของข้าราชการการหัวเมืองก็มีข้อวิตกกังวลในการปฏิบัติถวายการรับเสด็จพระราชดำเนินหัวเมือง กระทั่งในปี พ.ศ. 2507 นายพ่วงสุวรรณรัฐ รองปลัดกระทรวงมหาดไทย ผู้ได้รับมอบหมายให้มีหน้าที่เกี่ยวกับการถวายการรับเสด็จจึงบรรยายวิธีรับเสด็จหัวเมืองเพื่อเป็นแนวทางสำหรับข้าราชการหัวเมืองไว้ในการสัมมนาพัฒนาักบริหารในระดับผู้ว่าราชการจังหวัด ซึ่งต่อมามีการตีพิมพ์คำบรรยายนี้หลายครั้งโดยหลายหน่วยงาน

เนื้อหาในการบรรยายมี 12 เรื่องคือ การรับเสด็จ ณ สถานที่ตามชนิดของพระราชพาหนะ การถวายความอารักขา การทูลเกล้าถวายพระแสงราชศัสตรา การกราบบังคมทูล การจัดสถานที่สำหรับเยี่ยงมเยียนราษฎร การทูลเกล้าถวายสิ่งของ การตั้งโต๊ะหมู่บูชาและชুমรับเสด็จ ที่ประทับชั่วคราว พระกระยาหาร การแต่งกายสตรี การถ่ายภาพ และเบ็ดเตล็ด²⁹⁶

วิธีถวายพระพรของราษฎรนั้น “...ถ้ายืนเฝ้าฯ อยู่ก็ถวายคำนับ ถ้านั่งเฝ้าฯ อยู่ก็พากันหมอบกราบตามสมควร เวลาทรงล่ำลาหรือเสด็จฯ ผ่านหรือทรงโบกพระหัตถ์ ก็ให้ถวายพระพรด้วยคำ ไชโย ไชโย ไชโย โดยตลอดเรื่อยไปเช่นนี้...”²⁹⁷

²⁹⁶ พ่วง สุวรรณรัฐ, "รับเสด็จหัวเมือง," ใน *ทีระลึก พ่วง สุวรรณรัฐ*, พียดา สุวรรณรัฐ, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ โอ. เอส. พรินติ้งเฮ้าส์, 2545). หน้า 145-146, 163-164.

²⁹⁷ เรื่องเดียวกัน. หน้า 169-170.

...ประเพณีการหมอบคลาน อันประเพณีการหมอบคลานนั้นผมเข้าใจเอาเองว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวคงไม่ยากให้มีการปฏิบัติกัน แต่นิสัยยึดถือประเพณีของคนไทยนั้นลึกซึ้งมาก ยากที่จะหายไปได้เร็ว จึงยังคงมีปฏิบัติกันอยู่...ฉะนั้น ฟังศึกษาและใช้ให้ถูกต้อง...การใช้วิธีหมอบคลานในบริเวณสถานีรถไฟ ไม่ชอบแน่ แต่ถ้าเสด็จฯ ประทับชั่วคราวบนพระตำหนักรับรองหรือบริเวณจวนผู้ว่าราชการจังหวัดอันเป็นการภายในส่วนพระองค์ พระองค์ประทับนั่งอยู่เช่นนี้เป็นการชอบอย่างยิ่ง การรับพระราชทานบำเหน็จส่วนพระองค์...ควรทำอย่างไร²⁹⁸

นอกจากนี้การเพิ่มขึ้นของปริมาณและความถี่ของงานพระราชพิธีต่างๆ ยังเป็นพื้นที่ในการเผยแพร่และผลิตซ้ำมารยาทไทยได้เป็นอย่างดี เนื่องจากเป็นกิจกรรมที่เปิดโอกาสให้ผู้คนเข้าร่วมและแทรกซึมเข้าไปในชีวิตประจำวันของผู้คนได้ ราชสำนักมีการจัดพิธีกรรมบ่อยครั้งทั้งพิธีกรรมประจำปีและการเฉลิมฉลองเป็นวาระพิเศษทุกสองสามปี เช่น พ.ศ. 2519 กำหนดให้วันที่ 12 สิงหาคมเป็นวันแม่แห่งชาติ พ.ศ. 2523 กำหนดให้วันที่ 5 ธันวาคมเป็นวันพ่อแห่งชาติ พ.ศ. 2530 พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาครบ 60 พรรษา พ.ศ. 2531 พระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก พ.ศ. 2539 พระราชพิธีกาญจนาภิเษก พ.ศ. 2540 พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาครบ 70 พรรษา พ.ศ. 2542 พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษาครบ 6 รอบ พ.ศ. 2549 พระราชพิธีฉลองสิริราชสมบัติครบ 60 ปี เป็นต้น²⁹⁹

การเผยแพร่มารยาทไทยในยุคนี้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ยาวนาน และมีเป้าหมายในการปลูกฝังมารยาทชุดดังกล่าวให้กับทุกคน ดังปรากฏในคำนำหนังสือมารยาทไทยที่ว่าหนังสือมารยาทไทย “...เหมาะสำหรับเยาวชนไทย...รวมทั้งเพื่อใช้เผยแพร่แก่หน่วยงานภาครัฐ ภาคเอกชน ชุมชน และประชาชนทั้งในและต่างประเทศ...จะเป็นประโยชน์ต่อคนไทยทุกคนในการร่วมสืบสานมรดกทางวัฒนธรรมของชาติให้คงอยู่ต่อไป”³⁰⁰

5.4 สรุปสมัยมารยาทคือเอกลักษณ์ไทย

กระบวนการสร้างมารยาทไทยในช่วงนี้แสดงให้เห็นการใช้ “มารยาท” ในการช่วงชิงอำนาจนำทางวัฒนธรรมอย่างชัดเจน สะท้อนจากการที่ชนชั้นนำกษัตริย์นิยมผู้สร้างมารยาทชุดนี้มีการกล่าวพาดพิงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 ว่าเป็นยุคเสื่อมถอยของวัฒนธรรมประเพณี และถึงเวลา

²⁹⁸ เรื่องเดียวกัน. หน้า 170.

²⁹⁹ ธงชัย วินิจจะกุล, *ประชาธิปไตยที่มีกษัตริย์อยู่เหนือการเมือง* (นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, 2556), หน้า 237-239.

³⁰⁰ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, *มารยาทไทย*. หน้า คำนำ.

ที่จะสังคมที่เหวี่ยงออกไปจะถูกเหวี่ยงกลับมาแล้ว มีนัยว่าถึงเวลาที่วัฒนธรรมประเพณีก่อน ปฏิวัติ 2475 จะได้รับการรื้อฟื้นขึ้นมาอีกครั้ง

การสร้างมารยาทในระยะแรกจึงเป็นการสร้าง “มารยาทไทยในฐานะมรดกทางวัฒนธรรมประเพณี” โดยการรื้อมารยาทราชสำนักมาสังเคราะห์ใหม่และใช้อีกครั้ง บุคคลที่เข้ามามีบทบาทในการสร้างมารยาทชุดนี้มีจำนวนมาก เช่น คุณหญิงดุขฎิ มาลากุล หม่อมหลวงปิยะ มาลากุล หม่อมหลวงป้อม มาลากุล หม่อมหลวงปอง มาลากุล หม่อมทวิวงศ์ถวัลย์ศักดิ์ ม.ร.ว.เทวาธิราช ป. มาลากุล คุณหญิงแฉล้ม เดชประดิษฐ์ มาลากุล พระศาสนโศภณ หม่อมเจ้าหญิงอัปภัสรา เทวกุล หม่อมเจ้าหญิงมารยาตภิญญา ดิศกุล พระยาบำเรอภักดิ์ ท้าวโสภานอเวศน์ จมื่นทิพยมณฑิเยร และคุณเฒ่าแก่สมบุญ เหมเฉลา

สืบเนื่องจากการนำมารยาทราชสำนักมาเป็นต้นแบบ เนื้อหาของมารยาทไทยในยุคนี้จึงเป็นเรื่องของการทำความเคารพตามลำดับชั้นสังคมเป็นหลัก โดยมุ่งเน้นไปที่เรื่องของการกำกับอิริยาบถ กราบ ไหว้ หมอบ คลาน ผนวกกับการนำหลักการแบ่งชั้นคนตาม “ชาติวุฒิ” “วัยวุฒิ” และ “คุณวุฒิ” มาใช้อีกครั้งเพื่อสร้างความชอบธรรมให้การแบ่งชนชั้นคน พร้อมกับกล่าวโทษหลักเสมอภาคว่าเป็นสิ่งผิดธรรมชาติ

มารยาทที่สร้างขึ้นได้รับการรวมเรียบเรียงขึ้นมาเป็นหนังสือหลายเล่ม เช่น กิริยามารยาทและการใช้ถ้อยคำในราชสำนัก ระเบียบสำนักพระราชวังที่เกี่ยวข้องกับข้าราชการและประชาชน ระเบียบการแสดงอิริยาบถต่าง ๆ อันเป็นมารยาทไทย และประเพณีไทย เป็นต้น

ในด้านของการสร้างความหมาย ผู้ที่มีบทบาทมากที่สุดคือ คุณหญิงดุขฎิ มาลากุล และปิยะ มาลากุล โดยร่วมกันสร้างความหมายให้กับมารยาทที่สร้างขึ้นเป็นมรดกทางวัฒนธรรมประเพณี เป็นเกียรติของชาติ เป็นนิตินทร และเป็นสากล ความหมายของมารยาทชุดนี้ได้หยุดนิ่งเนื่องจากต่อมาได้มีการสร้างความหมายใหม่ให้เป็นมารยาทไทยในฐานะเอกลักษณ์ของชาติ โดย ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เป็นผู้มืบทบาทสำคัญในการสร้างความหมายใหม่นี้ มารยาทในชุดหลังนี้มีการจัดหมวดใหม่ให้สอดคล้องกับเอกลักษณ์ชาติมากขึ้นโดยการแบ่งเนื้อหาเป็นแบบแผนการเคารพชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และการเคารพผู้ใหญ่ เน้นการกำกับอิริยาบถกราบ ไหว้ หมอบ คลาน ถวายบังคมในงานพิธีการ

สำหรับการเผยแพร่เน้นมีทั้งการประกวดมารยาทไทย การใช้สื่อ เช่น หนังสือ ข่าวสารและสื่อวีดิทัศน์ รวมถึงการเปิดพื้นที่ให้เกิดการปฏิบัติจริงทั้งในชีวิตประจำวัน เช่น การรับเสด็จเจ้านาย การจัดงานพระราชพิธีต่าง ๆ และงานที่มีพิธีกรรมต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้มารยาทชุดนี้จึงมีอิทธิพลสูงต่อสังคมไทยทั้งในด้านของแบบแผนที่คุ้นเคยและความหมายที่เข้าใจ

บทที่ 6 สรุปผล

การศึกษาในครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษากระบวนการสร้างมารยาทของสังคมไทย และเพื่อศึกษาบทบาทของโครงสร้างการเมืองวัฒนธรรมที่มีผลต่อกระบวนการสร้างและเปลี่ยนแปลงมารยาทของสังคมไทย โดยประยุกต์ใช้แนวคิดการเมืองวัฒนธรรม (Cultural politics) เป็นแนวทางในการศึกษามีคำถามวิจัยหลักคือ มารยาทของสังคมไทยถูกสร้างขึ้นอย่างไร เปลี่ยนแปลงไปอย่างไร และสะท้อนการเมืองวัฒนธรรมในสังคมไทยอย่างไร

สืบเนื่องจากการศึกษามารยาทในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ต้องการศึกษากระบวนการสร้างและเปลี่ยนแปลงมารยาทที่สัมพันธ์กับบริบททางการเมือง ขอบเขตของมารยาทที่ศึกษาจึงสนใจไปที่ชุดของมารยาทที่เป็นผลผลิตหรือเผยแพร่โดยรัฐ โดยใช้ “ผลผลิต” หรือ “นโยบายรัฐ” ที่เกี่ยวกับมารยาทเป็นเกณฑ์พิจารณา และจะศึกษาเฉพาะ “มารยาทที่รัฐใช้อย่างเป็นทางการ (officially) เพื่อเป็นแบบแผนความประพฤติ (code of conduct) ที่รัฐเห็นว่าเหมาะสมสำหรับเผยแพร่และปลูกฝังสู่ผู้คน” เท่านั้นมิได้ครอบคลุมมารยาททั้งหมดของสังคม

การศึกษาในครั้งนี้จะแบ่งการอธิบายเป็น 4 สมัยคือ ธรรมเนียมศักดินา จรรยาพลเมือง รุ่งเรือง “นิสสัยชาติ” และมารยาทคือเอกลักษณ์ไทย ดังที่ได้อธิบายไปแล้วในเนื้อหา อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาสรุปผลการศึกษา ผู้เขียนจะใช้วิธีการการเล่าพัฒนาการของกระบวนการสร้างมารยาทต่อเนื่องกันไปเพื่อให้เห็นพลวัตของการเปลี่ยนแปลง กล่าวคือ ในสังคมศักดินามีการใช้หลัก “ชาติวุฒิ” “วัยวุฒิ” และ “บรรดาศักดิ์” แบ่งคนออกเป็นชั้น ๆ และกำหนดแบบแผนความสัมพันธ์รวมถึงธรรมเนียมปฏิบัติระหว่างบุคคลตามลำดับชั้นเหล่านั้น แบบแผนธรรมเนียมศักดินาจึงมีหัวใจอยู่ที่การใช้ธรรมเนียมให้ถูกต้องเหมาะสมกับสถานภาพของผู้คน โดยเน้นไปที่การกำกับอริยาบถและการใช้ภาษา อย่างไรก็ตาม ธรรมเนียมที่ใช้ในสังคมศักดินา เช่น การหมอบคลาน ไม่ได้รับการยอมรับจากตะวันตก ต่อมาเมื่อลัทธิอาณานิคมรุ่งเรือง ชาติตะวันตกเข้ามามีอิทธิพลต่อสยามมากขึ้น คนชั้นสยามจึงปรับตัวเพื่อป้องกันข้อพิพาทที่อาจเกิดขึ้น

ในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนก่อนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ ลัทธิอาณานิคมได้ขยายตัวเข้ามาครอบงำแล้ว หนึ่งในข้ออ้างที่ลัทธิอาณานิคมใช้ในการยึดครองดินแดนอื่นคือ ความเหนือกว่าทางอารยธรรมหรือความศิวิไลซ์ หลังเสด็จขึ้นครองราชย์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงปรับตัวเพื่อสร้างความศิวิไลซ์โดยการปรับปรุงธรรมเนียมหลายประการ เช่น การต้อนรับคณะแบบตะวันตก การยอมรับความแตกต่างหลากหลายของธรรมเนียมต่างชาติและยอมให้ชาวต่างชาติใช้ธรรมเนียมของชาติตนในการถวายเป็นพระมหากษัตริย์ได้ อย่างไรก็ตามก็มีการ

ปรับเปลี่ยนธรรมเนียมในรัชกาลนี้เกิดขึ้นไม่มากนัก ทว่าเป็นการปูพื้นฐานให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่ในรัชกาลต่อไป

หลังพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 1 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสสิงคโปร์และอินเดีย การประพาสดังกล่าวมิได้มีวัตถุประสงค์เพียงเพื่อเรียนรู้วิธีการบริหารปกครองเท่านั้น แต่เป็นการแสดงตัวตนของสยาม และแสดงศักยภาพในการปรับตัวไปสู่ความเจริญตามระเบียบโลกที่มีตะวันตกเป็นผู้นำสู่ชาวต่างชาติ ผ่านการปรับเปลี่ยนทรงผม เครื่องแต่งกาย ธรรมเนียมการเข้าเฝ้า ตลอดจนการแสดงมารยาทแบบตะวันตกด้วย นอกจากนี้หลังกลับจากการเสด็จประพาสแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้ทรงเปลี่ยนธรรมเนียมในพระราชสำนักตามแบบตะวันตกหลายประการ กระทั่งในงานพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 พระองค์ทรงมีพระปฐมบรมราชโองการ “ประกาศเปลี่ยนธรรมเนียมใหม่” ให้ผู้น้อยเลิกหมอบคลาน กราบไหว้ ต่อเจ้านาย และผู้มีบรรดาศักดิ์ เนื่องจากการกระทำที่กตัญญู อย่างไรก็ดีการประกาศเปลี่ยนธรรมเนียมใหม่ดังกล่าวไม่ใช่เพียงเรื่องการปรับแบบแผนธรรมเนียมเท่านั้น ทว่ามีนัยถึงการประกาศสัญญาของการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ด้วย ทั้งนี้ในกระบวนการสร้างรัฐ มีจำเป็นต้องใช้ข้าราชการที่อ่านออกเขียนได้จำนวนมาก จึงจำเป็นต้องสร้างระบบการศึกษาแบบใหม่ขึ้นมาเพื่อตอบสนองความจำเป็นดังกล่าว โดยในช่วงแรกเน้นสอนให้อ่านออกเขียนได้เป็นหลัก ภายหลังได้มีการสร้างวิชาใหม่ขึ้นมาคือวิชาจรรยา เพื่อสอนความประพฤติให้กับนักเรียนด้วย

ทั้งนี้ก่อนที่จะกล่าวถึงวิชาจรรยา มีความจำเป็นต้องทำความเข้าใจที่มาของวิชานี้ก่อน กล่าวคือ ในช่วงต้นทศวรรษ 2430 ลัทธิอาณานิคมยังคงรุกคืบเข้าประชิดสยาม ความตึงเครียดของสยามกับลัทธิอาณานิคมโดยเฉพาะอย่างยิ่งฝรั่งเศสจึงเข้มข้นขึ้น กระทั่งในปี พ.ศ. 2436 ฝรั่งเศสส่งเรือรบมาปิดปากแม่น้ำเจ้าพระยาและจ่อปืนมายังพระบรมมหาราชวังอยู่หลายวัน เหตุการณ์ดังกล่าวสร้างความเจ็บปวดให้กับชนชั้นนำสยามอย่างมาก และทำให้ชนชั้นนำสยามทบทวนเกี่ยวกับโลกรอบตัวอย่างถี่ถ้วน ผู้ที่มีบทบาทในเรื่องนี้และเกี่ยวข้องกับการสร้างวิชาจรรยาคือ พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ และพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เนื่องจากมีโอกาสได้เดินทางไปยังยุโรปทำให้เกิดการเปรียบเทียบความเจริญระหว่างสยามกับยุโรป เห็นได้จากในจดหมายที่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ทูลถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ มีข้อความที่น่าสนใจสรุปได้ว่าพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์มีโอกาสได้เห็นความเจริญของยุโรปและได้รับรู้ข่าวสารว่ายุโรปยังมองสยามไม่เจริญอาจจะเป็นข้ออ้างของการรุกรานพระราชอาณาจักรได้ สยามจึงต้องเร่งพัฒนาให้เจริญมิเช่นนั้นก็อาจจะตกเป็นของฝรั่งเศสไปได้ อย่างง่าย ๆ ด้วยเหตุนี้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์จึงให้ความสำคัญอย่างมากในการปรับปรุงพระราชอาณาจักรให้เจริญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องการทำงาน ตั้งแต่การสร้างคน รวมถึงการบำรุงการงานและการค้าขาย เนื่องจากเป็นพื้นฐานในการสร้างความเจริญให้แก่ประเทศ

ในขณะเดียวกันพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ยังให้ความสำคัญกับความประพฤติด้วย โดยเห็นว่าการศึกษานั้นจะต้องสอนทั้งความรู้และความประพฤติไปพร้อม ๆ กัน เพื่อให้ทำงานอย่างสุจริตและเข้ากับคนต่างชาติได้ ภายหลังจากพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์และพระยาธรรมศักดิ์มนตรีกลับมาทำงานในกระทรวงธรรมการ จึงมีการสร้าง “วิชาจรรยา” ขึ้นเพื่อสอนจรรยาหรือความประพฤติให้กับนักเรียนและข้าราชการ ทั้งนี้ในการสอนความประพฤตินี้ได้มีการบรรจุเนื้อหาเกี่ยวกับมารยาทเอาไว้ในเนื้อหาด้วย โดยมีหนังสือสำคัญคือ ธรรมจரியาสอบบัตติของผู้ดี สำหรับเนื้อหาในหนังสือธรรมจரியานี้ได้มีการแบ่งอุดมการณ์ชาติกำเนิดและความจงรักภักดีไว้ด้วย โดยยังคงปลูกฝังให้เด็กเคารพคนตาม “ชาติวุฒิ” “คุณวุฒิ” และ “วัยวุฒิ” ในขณะที่สมบัติผู้ดีแม้จะไม่มีกล่าวถึงพระมหากษัตริย์ แต่เมื่อพิจารณาวัตถุประสงค์ในการสร้างพลเมืองของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์คือ การปลูกกำลังคนเพื่อเป็นกำลังของรัฐบาลชาติไทย หนังสือสมบัติของผู้ดีจึงอาจเป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งของกระบวนการดังกล่าว

เมื่อพิจารณาในมิติของการสร้างพลเมืองจะเห็นได้ว่าในช่วงนี้รัฐต้องการสร้างพลเมืองที่มีความประพฤติเรียบร้อย ตั้งใจทำงาน ยอมรับในระบบชนชั้นและมีความจงรักภักดี ทั้งนี้มารยาทที่สร้างขึ้นในช่วงนี้ถูกกลบตบบาทลงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 ก่อนจะกลับมามีบทบาทอีกครั้งในช่วงต้นทศวรรษ 2490

การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับมารยาทเกิดขึ้นอย่างมากอีกครั้งในรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม กล่าวคือหลังจากมีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 รัฐบาลได้ส่งเสริมให้มีการใช้ระบบประชาธิปไตยที่มีพระมหากษัตริย์อยู่ใต้รัฐธรรมนูญแทนที่ระบอบเดิม อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงมิได้เกิดขึ้นอย่างเด็ดขาด ทว่ามีการต่อต้านหลายครั้ง กระทั่งจอมพล ป. พิบูลสงครามขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรี จอมพล ป. มีความประสงค์จะทำการปฏิวัติให้สมบูรณ์ ซึ่งครอบคลุมการปฏิวัติ “นิสสัย” ของมนุษย์ด้วย รัฐบาลจอมพล ป. จึงดำเนินการปฏิวัติลักษณะนิสัยของมนุษย์ผ่านการสร้างนโยบายทางวัฒนธรรมหลายประการ ที่สำคัญคือรัฐนิยม ซึ่งรัฐประกาศให้ใช้เป็นประเพณีประจำชาติเสมือนเป็นจรรยา มารยาทของผู้คน โดยประกาศใช้ในงานฉลองวันชาติ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2482 ซึ่งเป็นคล้ายวันเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 ทั้งนี้รัฐบาลประกาศอย่างชัดเจนว่ารัฐนิยมสร้างขึ้นมาจากแนวคิดประชาธิปไตย ให้ความสำคัญกับมติมหาชน และหลักความเสมอภาค ต่อมารัฐบาลประกาศคำชักชวนและกฎหมายเกี่ยวกับมารยาทอีกหลายฉบับ โดยเนื้อหาแล้วให้ความสำคัญกับกิจการสาธารณะและการสร้างความเสมอภาคในสังคม

ในขณะเดียวกันรัฐบาลพยายามลดทอนอำนาจของระบบชนชั้น เช่น การยกเลิกบรรดาศักดิ์ และประกาศแบบแผนการทำความเคารพที่มีความเท่าเทียมกันมากขึ้น โดยสรุปแล้วรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ใช้มารยาทเป็นพื้นที่ในการนำหลักความเสมอภาคมาใช้แทนหลักการชาติกำเนิดและความจงรักภักดี แบบแผนมารยาทสะท้อนว่ารัฐบาลในยุคนี้ต้องการสร้างพลเมืองที่มีสำนึกในกิจการสาธารณะและความเสมอภาค อย่างไรก็ตามแบบแผนมารยาทสมัยนี้ใช้ได้ไม่นานคือ ใช้เฉพาะในช่วง

รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ครั้งแรกระหว่างปี พ.ศ. 2481 – 2487 หลังรัฐบาลจอมพล ป. หมดอำนาจ รัฐบาลใหม่ได้ทำการยกเลิกนโยบายต่าง ๆ จนหมด

อย่างไรก็ตาม จอมพล ป. พิบูลสงคราม สามารถกลับเข้ามาเป็นนายกรัฐมนตรีได้อีกครั้ง ในช่วงปี พ.ศ. 2491 – พ.ศ. 2500 แต่มิได้มีอำนาจเหมือนสมัยแรก ในช่วงนี้จอมพล ป. ยังคงพยายามสร้างอำนาจทางวัฒนธรรมโดยการสถาปนาตนเองเป็นผู้นำทางวัฒนธรรม ในขณะเดียวกันก็จำกัดบทบาทของพระมหากษัตริย์ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากขณะนั้นมีการขยายตัวของคอมมิวนิสต์ สหรัฐอเมริกาต้องการสกัดกั้นคอมมิวนิสต์ จึงเข้ามาสนับสนุนให้พระมหากษัตริย์เป็นสัญลักษณ์ของชาติเพื่อรวมศูนย์จิตใจผู้คน ประกอบกับกลุ่มชนชั้นนำกษัตริย์นิยมก็ค่อย ๆ เข้ามามีบทบาททางการเมืองมากขึ้น นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2490 เป็นต้นมาอำนาจพระมหากษัตริย์จึงค่อย ๆ ฟื้นคืน ในขณะที่อำนาจของจอมพล ป. ค่อย ๆ เสื่อมลง กระทั่งถึงปี พ.ศ. 2500 เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำการรัฐประหาร จอมพล ป. หมดอำนาจโดยสิ้นเชิง ในขณะเดียวกันรัฐบาลดำเนินการฟื้นคืนอำนาจพระมหากษัตริย์อย่างเต็มที่ รัฐบาลเปลี่ยนวันชาติจากวันคล้ายวันเปลี่ยนแปลงการปกครองมาเป็นวันพระราชสมภพของพระมหากษัตริย์ สะท้อนการเปลี่ยนหัวอำนาจทางการเมืองและวัฒนธรรมที่สำคัญในช่วงเดียวกันนี้เอง กลุ่มชนชั้นนำกษัตริย์นิยมได้รื้อฟื้นประเพณีวัฒนธรรมเดิมขึ้นมาจำนวนมาก รวมถึงการสร้างมรยาทด้วย

การสร้างมรยาทไทยชุดใหม่เริ่มในช่วงต้นทศวรรษ 2500 เช่น คุณหญิงคุษฎี มาลากุล ได้เขียนหนังสือมรยาทเล่มน้อยขึ้น ในคำนำมีข้อความที่มียกกล่าวโทษว่าการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 ทำให้ประเพณีวัฒนธรรมเสื่อมโทรม จึงควรรื้อฟื้นประเพณีเดิมกลับมาอีกครั้ง นอกจากคุณหญิงคุษฎี แล้ว ปีย์ มาลากุล ยังเป็นอีกผู้หนึ่งที่มีบทบาทสูงในการสร้างมรยาทชุดใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างความหมายและระบบคุณค่าของมรยาท โดยปีย์ อธิบายว่าโดยธรรมชาติแล้วคนเราเกิดมาแตกต่างกัน การแบ่งคนออกเป็นชั้นลดหลั่นกันตาม “ชาติวุฒิ” “คุณวุฒิ” และ “วัยวุฒิ” เป็นหลักธรรมชาติ ในขณะที่หลักความเสมอภาคเป็นเรื่องขัดธรรมชาติ

ในด้านแบบแผน การสร้างมรยาทในสมัยนี้นำเอามรยาทราชสำนักมาเป็นต้นแบบ เป็นมรยาทที่เน้นพิธีการรวมถึงมีการนำอิริยาบถกราบ ไหว้ หมอบ คลาน มาขับเน้นอีกครั้งโดยสร้างใหม่เป็นมรยาทไทยอันเป็นรากฐานของหนังสือมรยาทไทยในสมัยต่อมา การสร้างมรยาทในสมัยนี้สะท้อนให้เห็นว่าราชสำนักได้เข้ามามีอำนาจนำในทางวัฒนธรรมประเพณีอีกครั้ง

ความเคลื่อนไหวในกระบวนการสร้างมรยาทเกิดขึ้นอีกครั้งในปี พ.ศ. 2526 สืบเนื่องจากความรุนแรงทางการเมืองในช่วงก่อนหน้านั้น ทำให้รัฐต้องการแสวงหาแนวทางสร้างความสมานฉันท์ระหว่างผู้คนกลุ่มต่าง ๆ จากการทำงานของรัฐได้ข้อสรุปว่าควรสร้างอุดมการณ์และเอกลักษณ์ของชาติขึ้นมาใหม่ โดยในปี พ.ศ. 2526 รัฐจัดงานสัมมนาเรื่อง “เอกลักษณ์ของชาติกับการพัฒนาชาติไทย” ในงานดังกล่าว ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช เสนอให้นับมรยาทไทยเป็นหนึ่งในเอกลักษณ์ของชาติ

ด้วย ปรากฏว่าภายหลังกระทรวงศึกษาธิการได้ตีพิมพ์หนังสือมารยาทไทยขึ้นมาจำนวนมากและยกย่องว่ามารยาทไทยเป็นเอกลักษณ์ของชาติ

การสร้างมารยาทในสมัยนี้มีการนำหลักชนชั้นตาม “ชาติวุฒิ” “คุณวุฒิ” และ “วัยวุฒิ” มาเผยแพร่อีกครั้ง ขณะเดียวกันก็ปฏิเสธหลักความเสมอภาค สะท้อนรูปแบบของพลเมืองที่รัฐต้องการ คือ เป็นคนที่เคารพชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และให้ความสำคัญกับระบบอาวุโส มารยาทสมัยนี้มีอายุยาวนานกว่าครึ่งศตวรรษและสืบเนื่องมาถึงปัจจุบันเนื่องจากการเผยแพร่ ผลิตซ้ำอย่างต่อเนื่องทั้งในระบบการศึกษา สื่อสารมวลชน รวมถึงพิธีกรรมของรัฐและราชสำนัก

พัฒนาการของการสร้างมารยาทในสังคมไทยชี้ให้เห็นว่ามารยาทถูกสร้างขึ้นใหม่หลายครั้ง มีความสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองทั้งภายในและภายนอกประเทศ นอกจากนี้ยังมีความสัมพันธ์กับการปลูกฝังอุดมการณ์และระบบคุณค่าของรัฐต่อประชาชน

เมื่อพิจารณาการสร้างมารยาทของสังคมไทยในมิติอำนาจจะพบว่า มารยาทเป็นทั้งผลผลิตของอำนาจและเป็นเครื่องมือในกระบวนการสร้างอำนาจของชนชั้นนำ กล่าวคือ ก่อนที่ชนชั้นนำต่าง ๆ จะสร้างมารยาทชุดใหม่ได้ จะต้องมีการช่วงชิงอำนาจทางการเมืองหรือวัฒนธรรมมาให้ได้ก่อน จากนั้นจึงสร้างแบบแผนมารยาทในลักษณะที่ต้องการซึ่งมีอุดมการณ์และระบบคุณค่าบางประการ แล้วนำไปเผยแพร่ปลูกฝังให้กับพลเมือง ในกระบวนการหลังนี้ มารยาทจึงมีฐานะเป็นเครื่องมือทางการเมืองในการสร้าง เพิ่ม หรือธำรงอำนาจนำทางวัฒนธรรมของชนชั้นนำที่ครองอำนาจนำในการสร้างและใช้มารยาทในขณะนั้น

กล่าวโดยสรุป จะเห็นได้ว่ามารยาทในสังคมไทยถูกสร้างใหม่ขึ้นหลายครั้งและเปลี่ยนแปลงคู่ขนานไปกับการช่วงชิงอำนาจทางการเมืองและวัฒนธรรมของกลุ่มชนชั้นนำต่าง ๆ กระบวนการสร้างมารยาทในสังคมไทยจึงเป็นกระบวนการเดียวกันกับกระบวนการช่วงชิงอำนาจทางวัฒนธรรมของชนชั้นนำ ที่สุดแล้ววิทยานิพนธ์ฉบับนี้ต้องการเสนอว่า ในสังคมไทยสิ่งที่เรียกว่า “มารยาท” เป็นพื้นที่ในการช่วงชิงอำนาจทางวัฒนธรรมของชนชั้นนำ และเป็นเครื่องมือที่ผู้ชนะใช้ในการปลูกฝังวิถีปฏิบัติและอุดมการณ์รัฐสู่ประชาชนเพื่อสร้างพลเมืองในแบบที่ชนชั้นนำทางวัฒนธรรมในยุคหนึ่ง ๆ ต้องการ

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

"ประกาศสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ เรื่อง การแต่งกายและมารยาทเกี่ยวกับวิธีดำเนินงานอาชีพ." ใน *ประมวณวัฒนธรรมแห่งชาติ* ม.ป.ท.: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ม.ป.ป.

"พระราชกฤษฎีกา กำหนดวัฒนธรรมแห่งชาติ พุทธศักราช 2485." ใน *ประมวณวัฒนธรรมแห่งชาติ* ม.ป.ท.: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ม.ป.ป.

"พระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พุทธศักราช 2485 ". ใน *ประมวณวัฒนธรรมแห่งชาติ* ม.ป.ท.: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ม.ป.ป.

"พระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พุทธศักราช 2486 (ฉบับที่ 2)." ใน *ประมวณวัฒนธรรมแห่งชาติ* ม.ป.ท.: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ม.ป.ป.

กรรณิการ์ สาตรปรง. "การเสด็จประพาส(สิงคโปร์)เบตาเวียและสมารัง ในปี 1871 และการพิสูจน์ "ตัวตน" ของสยามในฐานะของรัฐเอกราช." ใน *รัชกาลที่ 5: สยามกับบุชชาคนเญ่และชมพูทวีป*, ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และอรอนงค์ ทิพย์พิมล, บรรณาธิการ. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547.

กองทัพบก. *ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ ฯพณฯ จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์*. กรุงเทพมหานคร: ณะการพิมพ์, 2507.

กองบรรณาธิการ. "มองมารยาทกับความเป็นชาติไทยผ่านสมบัติผู้ดี." *ฟ้าเดียวกัน* ปีที่ 3 ฉบับที่ 1 มกราคม - มีนาคม (2548).

ก้องสกล กวินรวีกุล. "การสร้างร่างกายพลเมืองไทยในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม พ.ศ.2481-2487." *วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหาดัฒฑิต (มานุษยวิทยา)*, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2545.

กาญจนา แก้วเทพ. *สายธารแห่งนักคิดทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองและสื่อสารศึกษา*. มหาสารคาม: อินทนิล, 2560.

กุลลดา เกษบุญชู. "สนธิสัญญาบาวริงกับการปฏิวัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ." ใน *การประชุมทางวิชาการชุดโครงการวิจัยเรื่อง ยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : โอกาส ความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลง*, โรงแรมเจดับบลิวแมริออท 2540.

———. "ระบบการศึกษาและระบบราชการสมัยใหม่." ใน *โครงการวิจัย ยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : โอกาส ความขัดแย้ง และการเปลี่ยนแปลง กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2540.*

คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, สำนักงาน. *มารยาทไทย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2539.

———. *มารยาทไทย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2532.

———. *มารยาทไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด, 2553.

———. *มารยาทในสังคม*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2533.

คณะกรรมการอุดมการณ์ของชาติ ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี.

รายงานการสัมมนาเรื่องเอกลักษณ์ของชาติกับการพัฒนาชาติไทย. กำพล แก้วทงนงค์, บรรณาธิการ. กรุงเทพมหานคร: บริษัท วิกตอรีเพาเวอร์พอยท์ จำกัด, 2528.

คริส เบเคอร์, และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร. *ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย*. กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2557.

คำ ผกา. *ทั้งหมด ขวา-หัน!*. กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2559.

คำชักชวนของรัฐบาล เรื่องฟื้นฟูวัฒนธรรมของชาติไทย. (2483, 28 พฤษภาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 57.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. *ระเบียบการโรงเรียนมหาดเล็ก รัตนโกสินทร์ ศก 122*. ม.ป.ท.: ม.ป.พ., 2544.

เฉลิมศรี พลายพงษา. "มารยาทไทย : วัฒนธรรมบนรากฐานของพระพุทธศาสนา." วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาไทยศึกษา, สถาบันราชภัฏธนบุรี, 2545.

ชลธิรา สัตยาวัฒนา. *ครูเทพ*. กรุงเทพมหานคร: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2526.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, และ กัญญิกา ศรีอุดม. "โลกของพระเจ้ากรุงสยาม กับการวิเทศบายไทย." ใน *พระเจ้ากรุงสยาม กับ เซอร์จอห์น เบาว์ริง*, ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และกัญญิกา ศรีอุดม, บรรณาธิการ. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2548.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. *ประวัติการเมืองไทย : 2475-2500*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2544.

———. *อยุธยา : ประวัติศาสตร์และการเมือง*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2542.

ไชยันต์ รัชชกุล. *อาณานิคมสมบูรณาญาสิทธิราชย์: การก่อรัฐไทยสมัยใหม่จากศักดินานิยมสู่ทุนนิยมรอบนอก*. แปลโดย พงษ์เลิศ พงษ์วานานต์. กรุงเทพมหานคร: อ่าน, 2560.

ชิมอน เดอ ลาลูแบร์. *จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม*. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2548.

เซอร์ จอห์น เบาว์ริง. "บันทึกส่วนตัวการมาเยือนสยามของเซอร์ จอห์น เบาว์ริง ตั้งแต่วันที่ 24 มีนาคม ถึงวันที่ 25 เมษายน พ.ศ.2398." แปลโดย นันทนา ตันติเวสส. ใน *บันทึกรายวันของเซอร์*

- จอห์น เบริง และสนธิสัญญาเบอร์ริง. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2556.
- ณัฐพล ใจจริง. *ขอฝันใฝ่ในฝันอันเหลือเชื่อ: ความเคลื่อนไหวของกระบวนการปฏิรูปกษัตริย์สยาม (พ.ศ.2475-2500)*. นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, 2556.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา. *ความทรงจำ*. กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2546.
- . *พระสนมเอก*. กรุงเทพมหานคร: ชมรมดำรงวิทยา, 2525.
- ดุขฎิ มาลากุล. *มรรยาทเล่มน้อย*. พระนคร: โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา, 2503.
- เดอ ชัวซีย์, บาทหลวง. *จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยาม ในปี ค.ศ.1685 และ 1686*. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2550.
- ตาซาร์ด, บาทหลวง. *จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามครั้งที่ 1 และจดหมายเหตุการเดินทางครั้งที่ 2 ของบาทหลวงตาซาร์ด* แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2551.
- แถมสุข นุ่มนนท์. *เมืองไทยสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง*. กรุงเทพมหานคร: สายธาร, 2544.
- . *ประวัติศาสตร์ไทย*. ม.ป.ท.2520.
- ทวีวงศ์ถวัลย์ศักดิ์. "กิริยามารยาทและการใช้ถ้อยคำในพระราชสำนัก." ใน *หนังสืองานรับพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจื้อย ทวีวงศ์ ณ อยุธยา*. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2507.
- ทักษ์ เฉลิมเตียรณ. *การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2559.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์*. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2477.
- . *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1-4*. กรุงเทพมหานคร: ศรีปัญญา, 2555.
- ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ ท่านผู้หญิงท้าว อนุรักษ์ราชมณฑิยา*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2529.
- ธงชัย วินิจจะกุล. *กำเนิดสยามจากแผนที่: ประวัติศาสตร์ภูมิกายาของชาติ*. แปลโดย พวงทอง ภวัครพันธุ์, ไอดา อรุณวงศ์ และพงษ์เลิศ พงษ์วนานต์. กรุงเทพมหานคร: คปไฟ, 2556.
- . *โฉมหน้าราชาชาตินิยม*. นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, 2559.
- . *ประชาธิปไตยที่มีกษัตริย์อยู่เหนือการเมือง*. นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, 2556.
- ธรรมการ, กระทรวง. *แบบเรียนหน้าที่พลเมืองและศีลธรรม เรื่อง หน้าที่พลเมือง สำหรับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3*. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2484.
- ธรรมศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา และ วิจิตรธรรมปริวัตร, พระยา. *หนังสืออ่านธรรมจริยาเล่ม 6*. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2496.

ธรรมศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา. "ประวัติมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาเสด็จสุเรนทราธิบดี." ใน *รำลึกถึงเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (หม่อมราชวงศ์เปีย มาลากุล)*, รัชชิตาแก้ว, บรรณาธิการ. กรุงเทพมหานคร: กระทรวงศึกษาธิการ, 2560.

ธรรมศักดิ์มนตรี, พระยา และ อนุกิจวิธูร, พระ. *ธรรมจริยาเล่ม 1*. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2457. ธรรมภาคพาที, ชุน. *สอนอ่านภูมิศาสตร์เล่ม 2*. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ.126.

นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. *ความคิด ความรู้ และอำนาจการเมืองในการปฏิวัติสยาม 2475*. นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, 2560.

นายภาษา. *สำเนียงส่อภาษา กิริยาส่อสกุล และ รู้ไว้ใช้ว่าใส่ป่าแบกหาม*. พระนคร: บุญส่งการพิมพ์ 2505.

นิโกลาส์ แชรแวงส. *ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม*. แปลโดย สันต์ ท. โกลมบุตร. นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2550.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. *การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์*. กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2549.

———. *ปากไก่และใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์*. นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, 2555.

นิพัทธ์ สระฉันทพงษ์. *รวมคำแถลงนโยบายของรัฐบาลตั้งแต่คณะแรกจนถึงคณะปัจจุบัน*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, 2540.

แบบเรียนราชการกรมมหาดเล็ก. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2445.

ประกาศเรื่องการยกเลิกบรรดาศักดิ์. (2485, 19 พฤษภาคม). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 59 ตอนที่ 33.

ประกาศสภาวัฒนธรรมแห่งชาติว่าด้วยระเบียบการเคารพของคนไทย. (2587, 9 พฤษภาคม). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 61 ตอนที่ 29.

ประจักษ์ ก้องกีรติ. *การเมืองวัฒนธรรมไทย ว่าด้วยความทรงจำ / วาทกรรม / อำนาจ*. นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, 2558.

———. *และแล้วความเคลื่อนไหวก็ปรากฏ การเมืองวัฒนธรรมของนักศึกษาและปัญญาชนก่อน 14 ตุลาฯ*. นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, 2556.

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547.

ปวิณ ชัชวาลพงษ์พันธ์. *ประกาศเปลี่ยนธรรมเนียมใหม่ ให้ผู้น้อยเลิก หมอบคลาน กราบไหว้ ต่อเจ้านาย และผู้มีบรรดาศักดิ์*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และสังคมศาสตร์, 2556.

ปอง มาลากุล. "อารยจริยา." ใน *อารยจริยา ในงานสถาปนากิจศพ นางสาวประชุมสรี โปชะกฤษณะ*.
พระนคร: โรงพิมพ์รักดีประดิษฐ์, 2502.

ปิยวรรณ ขอบจิตต์เมตต์. "ผลการจัดกิจกรรมกลุ่มประกอบสื่อมัลติมีเดียที่มีต่อความเข้าใจ และการแสดงออกด้านมารยาทไทยของเด็กปฐมวัย โรงเรียนอนุบาลคหกรรมศาสตร์เกษตร มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์." *วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาปฐมวัยศึกษามหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์*, 2553.

ปีย์ มาลากุล. "ประเพณีไทย." ใน *ระเบียบสำนักพระราชวัง ที่เกี่ยวกับข้าราชการและประชาชน พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงอิงบุญ กมลนาคิน*. พระนคร: สหมิตรการพิมพ์, 2515.

———. "ระเบียบสำนักพระราชวัง ที่เกี่ยวกับข้าราชการและประชาชน." ใน *ระเบียบสำนักพระราชวัง ที่เกี่ยวกับข้าราชการและประชาชน พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงอิงบุญ กมลนาคิน*. พระนคร: สหมิตรการพิมพ์, 2515.

———. *ระเบียบการแสดงอิริยาบถต่าง ๆ อันเป็นมารยาทไทย*. กรุงเทพมหานคร: กองวัฒนธรรมสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ, 2513.

พรสวรรค์ ถนอมพุทรา. "ผลของการฝึกพฤติกรรมการแสดงออกที่เหมาะสมที่มีต่อมารยาทในชั้นเรียนของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 โรงเรียนสวัสดิศึกษา เขตวัฒนา กรุงเทพมหานคร." *สารนิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจิตวิทยาการศึกษา, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ*, 2547.

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. *พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*.
พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521.

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. *พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส*. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472.

———. *พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจ และพระยาวชิรญาณวโรรส ร.ศ. 113-118*. พระนคร: ศิวพร, 2504.

พระธรรมปิฎก "ธมฺมธโร พิมพ์". *นิสสัยแบบอย่าง*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2501.

พระมหารัชชมนังคลาจารย์. *การกราบไหว้*. พระนคร: โรงพิมพ์จำลองศิลป์, 2504.

พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 4 ถึงนางแอนนา เลียวโนเวนส์. แปลโดย ภัคภรณ์ จันทร์ เกษมศรี.

นนทบุรี: ห้างหุ้นส่วนจำกัด อองศาบายดี, 2560.

พระเสด็จสุเรนทราธิบดี, เจ้าพระยา. "แบบเรียนจรรยา "สมบัติของผู้ดี". ใน *รำลึกถึง เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (หม่อมราชวงศ์เปีย มาลากุล)*, รวิช ตาแก้ว, บรรณาธิการ. นนทบุรี: ต้นฉบับ, 2455.

———. *หนังสือสมบัติของผู้ดี*. กรุงเทพมหานคร: กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, 2541.

พระอิทธิพงษ์ พาพวย. "การพัฒนามารยาทของนักเรียนช่วงชั้นที่ 2 โรงเรียนวัดหนองจอกใหญ่ ตำบลโคกแย้ อำเภอนองแคว จังหวัดสระบุรี." *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขา ยุทธศาสตร์การพัฒนา, มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี*, 2554.

พวง สุวรรณรัฐ. "รับเสด็จหัวเมือง." ใน *ที่ระลึก พวง สุวรรณรัฐ*, พียดา สุวรรณรัฐ, บรรณาธิการ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ โอ. เอส. พรินติ้งเฮาส์, 2545.

พิบูลสงคราม, นายพลตรี หลวง. "สุนทรพจน์นายกรัฐมนตรีกล่าวในโอกาสกษัตริย์แห่งงานเฉลิมฉลองวันชาติและสนธิสัญญา 24 มิถุนายน 2482." ใน *ประมวลรัฐธรรมนูญ และ คำปราศรัยของนายกรัฐมนตรี ในรอบปี พุทธศักราช 2482 กับ สาราณียธรรมกถา*, คณะข้าราชการกรมมหาดไทย, บรรณาธิการ. พระนคร: โรงพิมพ์เจริญสาธิต, 2483.

พิษณุ อรรถภิญญา. *ความภูมิใจ กุศลศรีวังหลัง-วัฒนาวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: เบลีส์ซิงการพิมพ์, 2547.

ไพศาลศิลปศาสตร์, พระ. *ธรรมจริยาเล่ม 2*. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ.122.

———. *ธรรมจริยาเล่ม 4*. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ.122.

———. *ธรรมจริยาเล่ม 5*. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ.124.

มงเชญอร์ ปาลเลกัวซ์. *เล่าเรื่องกรุงสยาม*. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2549.

ยอร์ช เซเดย์. *ชนชาติต่างๆในแหลมอินโดจีน*. แปลโดย ปัญญา บริสุทธิ์. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2525.

ยุพารณณ์ แจ้เจนกิจ. "การศึกษาของสตรีไทย: ศึกษากรณีเฉพาะของโรงเรียนราชินี (พ.ศ.2447-2503)." *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*, 2530. แบบเรียนราชการกรมมหาดเล็ก. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2445.

เยาวรัช บุญชัย. "การเปรียบเทียบความคิดเห็นเกี่ยวกับจรรยาบรรณมารยาทไทยบางประการของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนปลายที่มาจากครอบครัวที่มีวิถีชีวิตแตกต่างกัน." *วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชามัธยมศึกษา, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย* 2529.

- รังสิมา ไชลิตังกูร. "แนวความคิดเรื่องหน้าที่พลเมืองในแบบเรียนประถมศึกษา (พ.ศ.2435-2533)." มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539.
- รุ่งฤทัย จตุรฤชพรพงศ์. "ปัจจัยที่ส่งเสริมการแสดงมารยาทไทยของนักเรียนระดับชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย อำเภอพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม." ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจิตวิทยาชุมชน, รุ่งฤทัย จตุรฤชพรพงศ์, 2555.
- ลิขิต ธีรเวคิน. "วิวัฒนาการการเมืองการปกครองของไทย." กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2546.
- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. "ประมวลพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา." พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514.
- วันวิสาข์ แก้วแล. "ผลการใช้ชุดกิจกรรมแนะแนวตามแนวคิดพฤติกรรมนิยมที่มีต่อการพัฒนามารยาทไทยของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 โรงเรียนหาดใหญ่วิทยาลัยสมบูรณกุลกันยา จังหวัดสงขลา." วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต แขนงวิชาการแนะแนวและการปรึกษาเชิงจิตวิทยา, มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2558.
- วิจิตรวาทการ, หลวง. "มนุสสปฏิวัติ ปาฐกถา ของ หลวงวิจิตรวาทการ รัฐมนตรี อธิบดีกรมศิลปากร." พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2483.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. "กรุงศรีอยุธยาของเรา." กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2553.
- ศิลปากร, กรม. "บันทึกผลงานของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ระหว่าง พ.ศ. 2491-2499." พระนคร: ศิวพร, 2500.
- . "ประชุมสุภาพศิลป์ลอนดอน." กรุงเทพมหานคร: เอ็ดสัน เพลส โปรดักส์, 2555.
- . "วรรณกรรมและประวัติศาสตร์, สำนัก. สตรีสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย." กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2547.
- สมาคมสตรีอาสาสมัครแห่งประเทศไทย. "เรื่องการสัมมนา มารยาทและประเพณีมารยาท และมารยาทอันเป็นวัฒนธรรมทางประเพณีของไทย." พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507.
- สมิธ มัลคอล์ม. "ราชสำนักสยามในทรรศนะของหมอสมิธ." แปลโดย ศุกลรัตน์ ธาราคักดี. กรุงเทพมหานคร: บริษัท 21 เซ็นจูรี จำกัด, 2537.
- สังฆิทานันท์ สหาย. "ยุวกษัตริย์ รัชกาลที่ 5 เสด็จอินเดียน." แปลโดย กัญญิกา ศรีอุดม. กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2559.
- สุวิมล พลจันทร์. "กรมโฆษณาการกับการโฆษณาอุตสาหกรรมทางการเมือง." วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531.

- อคิน รพีพัฒน์. *พระมหากษัตริย์-ขุนนาง: นาย-ไพร่ ในโครงสร้างสังคมไทยยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์*. แปลโดย สายพิณ ศุภุทธมงคล. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิเพื่อการศึกษาประชาธิปไตยและการพัฒนา (โครงการจัดพิมพ์คปไฟ), 2560.
- อนงค์ บัวทองเลิศ. "การพัฒนาผลการเรียนรู้เรื่องหน้าที่และมารยาทชาวพุทธของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 โดยจัดการเรียนรู้ด้วยเทคนิค Stad และ Tgt." วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2550.
- อ็องรี มูโอต์. *บันทึกการเดินทางของอ็องรี มูโอต์ ในราชอาณาจักรสยาม กัมพูชา ลาว และ อินโดจีน ตอนกลางส่วนอื่นๆ*. แปลโดย ภรณีภา จรรย์แสง. กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2558.
- อานุกาพไตรภพ, นายพลตรี พระยา. *เรื่อง การสมาคม ภาค 2 ว่าด้วยขนบธรรมเนียมและประเพณีของชาวฮังการี*. พระนคร: โรงพิมพ์ กรุงเทพบรรณาการ, 2477.
- . *เรื่อง การสมาคม เล่ม 1 ว่าด้วยขนบธรรมเนียมและประเพณีป็นที่ใช้กันอยู่ หรือควรใช้เวลานี้ และความรู้บางประการในพระราชสำนัก*. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2492.
- Elizabeth Martyn. *มารยาทสากล*. แปลโดย ลดา อมรทัต. กรุงเทพมหานคร: กรมวิชาการ, 2545.

ภาษาอังกฤษ

- Chris Baker and Pasuk Phongpaichit. *A History of Ayutthaya : Siam in the Early Modern World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Jory, Patrick. "คุณธรรมจริยธรรมไทย (Thai Morals and Manners) a Historical Perspective." ใน *13th International Conference on Thai Studies Chiang Mai, 15th-18th July 2017, Chiang Mai, 2017*.
- Jory, Patrick. "Thailand's Politics of Politeness: Qualities of a Gentleman and the Making of 'Thai Manners'." *South East Asia Research* 23, no. 3 (2015): 357-75.

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นายปกรณ์สิทธิ ฐานา เกิดวันที่ 18 ธันวาคม พ.ศ. 2534 ณ จังหวัดนครศรีธรรมราช สำเร็จการศึกษา สังคมวิทยาและมานุษยวิทยาบัณฑิต (เกียรตินิยมอันดับหนึ่ง) ปีการศึกษา 2556 จากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ผลงานทางวิชาการคือ บทความเรื่อง "กระบวนการสร้างมารยาทของสังคมไทย" ได้รับพิจารณาบทความระดับดีเด่น ในการประชุมวิชาการบัณฑิตศึกษาระดับชาติ สรรพศาสตร์ สรรพศิลป์ ประจำปี 2561 ณ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์



จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY